

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ÅBENRÅ BYS HISTORIE

Åbenrå Bys Historie

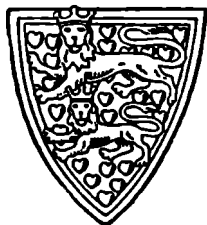
Redigeret

af

Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen

III

1864-1945

SKRIFTER, UDGIVNE AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 25

I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt
1974

UDGIVET MED STØTTE FRA ÅBENRÅ BYRÅD

ISBN 87 7016 084 8

**Trykt hos Th. Laursens Bogtrykkeri A/S
Tønder**

Tiden 1864-1920

Overgangstiden

Tiden mellem 1864 og 1871 er blevet karakteriseret som en overgangstid, og med rette. Det kunne måske forekomme naturligere at sætte skel ved Pragerfreden 23. aug. 1866 og Sønderjyllands officielle indlemelse i Preussen, men flere grunde taler for at lade overgangsperioden strække sig til 1871. Den preussiske forfatning blev ikke indført med ét slag, men langsomt blev den ene bestemmelse efter den anden ført ud i livet, og i flere omgange blev byens embedsmænd skiftet ud. I begyndelsen af 1870'erne var denne udskiftning tilendebragt, og ikke blot de dansksindede var afløst, men også de augustenburgsk-sindede var borte eller havde indordnet sig. Tiden måtte naturligt føles som en bevægelsernes og uroens tid, og det stadige håb om en snarlig genforening med Danmark gav den et foreløbighedspræg. Med den knusende *tyske sejr over Frankrig* i krigen 1870–71 bristede dette håb, og selv om § 5 først blev ophævet i 1878, var man nu klar over, at man måtte indstille sig på en lang periode under preussisk herredømme.

For Abenrås vedkommende betød året 1871 en afslutning på en epoke, et generationsskifte inden for den danske bevægelse. Ganske vist var Frederik Fischer ikke mere den centrale person i tidens rørelser, men han stod som et symbol på danskheden. Yngre kræfter havde allerede længe indtaget fremtrædende poster, først Martin Bahnsen i tiden mellem krigen, og nu *J. P. Junggreen*, Frederik Fischers kæreste elev. Med Fischers død den 4. juni 1871 fik generationsskiftet sin første ydre manifestation. I 1872 solgte apoteker Worsaae Svaneapoteket og flyttede til København, 1875 døde Martin Bahnsen, og i 1877 forlod forhenværende fysikus, dr. Dahl byen – generationsskiftet var fuldbyrdet.

Med sine 5449 indbyggere ved udgangen af 1864 var Abenrå ikke nogen stor by; i 1867, da den første folketælling under det nye styre fandt sted, var *befolkningstallet* steget en smule, nemlig til 5562, og også i 1871 konstateredes en lille stigning, nemlig til 5608 personer, fordelt på

godt 1300 husstande. Man kendte stort set hinanden og vidste, hvilken lejr de forskellige hørte hjemme i. Dette gjaldt naturligvis især byens ledende mænd, som alle kendte. Foruden de ovenfor nævnte var det på dansk side blandt andre dr. Grauer, der var byens næststørste skatteyder, agent Middelheus, advokat Bekker, boghandler Nicolai Sørensen, der var Fischers svoger og udgiver af *Freia*, kaptajn Elberg, købmændene P. H. Callesen, I. A. Jørgensen og A. C. Schmidt, mægler Callsen, farver K. Ries, lærer J. C. Juhler og teglværksejer Callsen, Posekær. Blandt hjemmetyskerne var de dominerende bystyrets medlemmer: borgmester Gottburgsen, senatorerne Gustav Raben, der i 1870'erne var byens alt-dominerende personlighed, B. B. Jessen, Jürgen Ahlmann og købmand E. Hoffgaard. Blandt de deputerede borgere kan nævnes C. A. Hundewadt, snedker Gebhardt, købmændene Herm. Davidsen og F. A. Jensen, gæstgiver Krause og tobaksfabrikant H. Offersen. Hertil kom byens rigeste mand, kommerceråd Jørgen Lorenzen, lægen dr. Moritz Cohn og købmand Johan Jacobsen. I forhold til formueforhold var den nationale stilling således, at danskerne var i flertal blandt såvel de mere velhavende som småfolkene, medens tyskerne havde det mest solide fodfæste i mellemklassen.

Nationale demonstrationer i 1865. Frederiksklubben

De to grupper stod hårdt og uforsonligt mod hinanden, således som det naturligt må ske i en periode, hvor nerverne er belastede, og ingen ved, hvor det bærer hen. Hverken fra tysk eller dansk side lagde man skjul på sine følelser, men benyttede enhver lejlighed til at demonstrere dem. Og lejligheder var der nok af. Allerede i 1864 havde »Bürgerverein« fejret den *preussiske konges fødselsdag* den 22. marts med en fest på Stehrs hotel, men nu, i 1865, kunne det foregå under mere officielle former. Allerede aftenen før var der tappenstreg gennem gaderne med trommer, piber og regimentsoboister, indforskrevet fra Haderslev. Om morgenen gik piberne som reveille ledsaget af trommer gennem byens gader spillende »Freut Euch des Lebens«, hvad en stor del af beboerne absolut ikke havde lyst til. Om formiddagen var der stor militærparade, og overalt kunne man kende hjemmetyskernes huse på de udhængte slesvig-holstenske flag og officerskvartererne på de preussiske faner. Om aftenen var der illumination af vinduerne og bal for officererne og borgerdøtrene. Episoder med den danske del af befolkningen synes hverken at have fundet sted ved denne lejlighed, eller da »Bürgerverein« to dage senere – iøvrigt for sidste gang i en længere periode – fejrede årsdagen

Tobaksfabrikant J. P. Junggreen var rigsdagsmand fra 1884 til sin død 1886. Han var Sprogforeningens første formand 1880.

for rejsningen i 1848. I de følgende år blev den preussiske konges fødselsdag fejret med stadig større og større officiel festivitas, i 1866 således med festmiddag på Rådhuset og bal på Collosseum. Om dette meddeler Fischer forarget, at »såvel amtmanden som borgmesteren valgte sig en af de tjenende skønheder og deltog lysteligen i dansegæderne i en længere tid«. Det lykkedes på den måde efterhånden at gøre kongens fødselsdag, senere »Kaisers Geburtstag« til en folkelig forlystelse, hvor det hørte sig til med en sund rus; velnok en af de fortynkningsbestræbelser, der slog kraftigst igennem.

Den 8. april var det kong *Christian 9.s fødselsdag*. Det markerede man fra dansk side ved at feje gaden og bestrø den med sand, grønt og blomster. Borgmester Gottburgsen lod det imidlertid omgående forbyde, og befalede det fjernet i løbet af en time. Til hjælp for de sendrægtige blev fattiglemmerne sendt ud med kostene. Det har næppe været tilfældigt, at Gustav Raben valgte denne dag til at lade sit nye barkskib Gustav, der var bygget på hans eget værft, hejse flag og sejle ud. For første gang førte et Åbenrå-skib det slesvig-holstenske trestribede flag på fortoppen og den preussiske ørn under gaffelen – en demonstration som de for lejligheden på havnen forsamlede preussiske soldater hilste med hurraråb.

Den følgende dag var en søndag, og om aftenen var et stort antal danske samlede til fest i *Frederiksklubben* på Hotel Danmark. Man drak

punch, udbragte et leve for Christian 9. og sang de nationale sange som Vift stolt på Codans bølge, Der er et yndigt land og Kong Christian. Lidt over klokken 10 om aftenen blev festen afbrudt ved, at vægteren trådte ind og forlangte »Feierabend«. På spørgsmålet, om det skulle være straks, fik man dog tilladelse til først at tømme glassene. Junggreen, der var medlem af direktionen, blev hentet, og man besluttede at gå hver til sit. Imidlertid havde vægteren hentet forstærkning i form af en vagtkommando soldater, der nu med fældede bajonetter trængte ind i lokalet og erklærede de forsamlede med undtagelse af Junggreen for arrestanter. Ialt 17 personer førtes derefter under eskorte og hjemmetyskernes hånlige tilråb til Rådhuset, hvor de blev indsat i tyvehullerne. Først næste morgen kl. 10 blev de løsladt. Dette vitterlige overgreb vakte stor harme, og klubbens direktion protesterede med dr. Grauer som ordfører kraftigt overfor borgmesteren, ligesom man indgav en klage direkte til civilkommissærerne i Slesvig. Sidst på måneden måtte borgmesteren give en slags undskyldning, idet han indrømmede, at vægterne havde overskredet deres beføjelser.

Heller ikke hjemmetyskerne havde det nemt, i det mindste ikke den del af dem, der stadig håbede på et selvstændigt hertugdømme under augustenborgeren. Den 6. juli var det *hertug Frederiks fødselsdag*, og der var planlagt forskellige festligheder: flagning og skiveskydning ved Hjelm, men aftenen før lod amtmand og borgmester alle demonstrationer forbyde. Imidlertid samledes medlemmerne af »Turnerverein« og »Bürgerverein« om aftenen hos gæstgiver Stehr på Rudebecks hotel, hvor festen uantastet fortsatte til efter midnat. Slesvig-Holsten sangen blev afsunget for åbne vinduer, og dens indhold var i dagens anledning blevet forandret til: »Jagt die Preussen aus das (!) Land«. Uheldigvis kom i det samme en militærpatrolje forbi. Sagen blev indberettet til kommandanten, major v. Cranach, der omgående lod soldater rydde salen. Deltagerne slap dog for at komme i tyvehullet, men »Bürgerverein« blev lukket en kort tid.

Begivenhederne ved disse officielle lejligheder illustrerer modsætningerne og viser, hvor voldsomt parterne stod mod hinanden. Ind imellem fandt utallige småchikanerier sted, som holdt den spændte situation mellem byens indbyggere vedlige.

Forbindelserne udadtil

Det var af den største betydning for befolkningen udadtil at markere, hvorledes forholdene var, og søge at påvirke stemningen i henholdsvis

Udsigt over værftsområdet 1866 eller 1867. T.v. ses Reimers værft.

Danmark og Tyskland til fordel for egne interesser. Fra myndighedernes side forsøgte man derfor med alle midler at komme på sporet af ombærerne af dansksindede adresser og at forhindre disses udbredelse og videre-sendelse.

Sidst i april 1865 drog en *deputation* på 16 medlemmer fra hele Nord-slesvig med Martin Bahnsen som ordfører til Slesvig, hvor de forelagde befolkningens klager over embedsmændene for civilkommissærerne. Kort efter sendte Bismarck *prinsen af Hohenlohe-Ingolfsingen* til Nordslesvig for at undersøge forholdene. I juni 1865 ankom han til byen og tog ind på hotel Stadt Hamburg. Dagen efter lod han Bahnsen og agent Middelheus kalde til sig, og disse fremførte overfor ham deres beklagelser over overgrebet mod Frederiksklubben, det lovstridige i afstemningen om skolesproget og den ulige behandling af præsten for den dansktalende del af menigheden. Noget konkret kom der dog ikke ud af besøget, og Bahnsen havde da også straks gennemskuet formålet. I sin dagbog karakteriserer han besøget som »et storartet kæltringeri og en mageløs nederdrægtighed først at benytte augustenborgerne til at fordrive de loyale embedsmænd og derefter benytte de danske til at fordrive disse . . .«.

Også ad personlig vej forsøgte man at opretholde forbindelsen til »det gamle land« eller knytte nye forbindelser dertil. I sommeren 1865 dannede Junggreen, farver Ries og kobbersmed Løbger en komité, der skulle arrangere en *tur til København* i samarbejde med tilsvarende komiteer i den øvrige del af Sønderjylland. Fra Abenrå og omegn afgik 300 passagerer den 2. september i de tidlige morgentimer med dampskibet Øresund til Korsør. Herfra befordredes man videre til København med jernbane. Efter at være blevet fejret med store modtagelser i hovedstaden vendte deltagerne den 6. september atter tilbage og blev modtaget med hurra-råb på havnen.

Af særlig betydning for udlandets oplysning om forholdene i Nordslesvig var det, at det i 1867 lykkedes apoteker Worsaae at få kontakt med redaktøren af det ansete, frisindede blad *Köllnische Zeitung*, dr. Heinr. Kruse. I årene frem til 1872 leverede han adskillige bidrag til bladet om forholdene i Nordslesvig.

Indkvartering og kasernebyggeri

Fra bykollegiernes side sendtes flere deputationer til civilkommisærerne, men her gjaldt det rent praktiske formål, såsom en forbindelseslinje til jernbanen og kasernebyggeri. Sidstnævnte var et meget ømtåleligt spørgsmål, idet man ikke havde nogen garanti for, at byen i fredstid som fast garnison kunne beholde det preussiske militær, der nu var indkvarteret hos borgerne. Man var ivrig for at få militær i byen, da dets tilstedeværelse blev anset for en styrkelse af tyskernes position. Først i 1867 blev spørgsmålet løst, idet 2. bataillon af det 84. infanteriregiment blev lagt i *fast garnison*. Den private indkvartering var ganske vist en ulempe for borgerne, men staten betalte en vis godtgørelse herfor. Købmand Johan Jacobsen, der havde nogle arbejderboliger liggende ved Maden så sin fordel heri og tilbød dem til kasernebrug mod en ekstra godtgørelse. Det viste sig, at så mange benyttede sig af dette tilbud, at det blev nødvendigt at bygge endnu en kasernebygning i forlængelse af den gamle, og hertil ydede byen et større tilskud, som måtte dækkes ved lån. Den private indkvartering blev dog ikke ganske ophævet, idet en del officerer stadig lå i borgerkvarter. Imidlertid havde »kasernemageren«, som købmand Jacobsen hurtigt blev døbt, forregnet sig, og da indkvarteringspengene i begyndelsen af 1868 blev nedsat, var han i fare for at gå fallit. Det blev derfor nødvendigt for borgerne at betale et større bidrag, men det ville man også hellere end at få soldaterne i husene igen. Pladsen foran kasernebygningerne blev drænet og omdannet til eksercerplads.

Elevhold fra Juhlers danske privatskole ca. 1881. I bagerste række t.v. skolebestyrer J. C. Juhler.

Her kunne man opleve preussisk eksercits. Fr. Fischer skildrer i sin dagbog, hvorledes det gjorde et dybt indtryk på såvel byens borgere som landboerne at se underofficererne skælde de menige ud for »Schweinehund« og »Schaafskopf« og traktere dem med puf, stød og slag. Han tilføjer: »Man ser sig i spejl herpå og tænker på sine egne børn«. Det var intet under, at mandskabet, da det senere kom til mønstringer og indkaldelser, i stort tal flygtede nord på, ikke mødte eller vægrede sig ved at aflægge eden. Så meget mere påfaldende er det, at da garnisonen senere var fjernet fra byen, hævdede man fra tysk side, at det daglige eksempel på militær mandstugt mere end noget andet havde været med til at vække befolkningens kærlighed til og agtelse for det tyske.

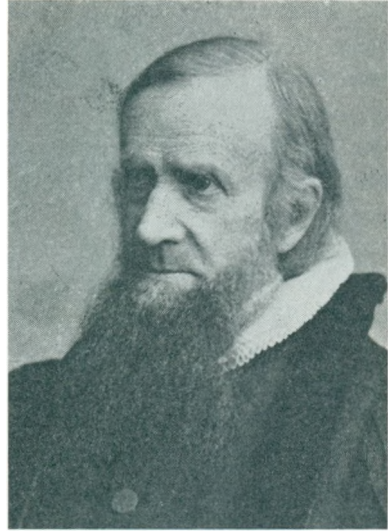
Skoleforholdene ordnes

En af de ting, de nye myndigheder satte stærkest ind på at få ordnet hurtigt, var skoleforholdene. Ved den kupagtige afstemning om skolesproget i september 1864 havde et flertal stemt for tysk *undervisnings-*

sprog, men der var dog afgivet 268 stemmer for dansk. Skolekollegiet indstillede, at tysk indførtes som eneste undervisningssprog, men den øverste civilmyndighed var betænkelig, idet man fandt, at der også skulle tages hensyn til det store antal danske stemmer. For at nå frem til et kompromis sendte man i november 1864 provst Chr. Aug. Valentiner til Åbenrå for at forhandle med skolekollegiet. Dette stod imidlertid enstemmigt fast på sin beslutning og foreslog, hvis regeringen ikke ville bøje sig, at der i stedet for oprettedes en særlig dansk skole, hvortil tre lærere ville være tilstrækkeligt, nemlig lærerne Jessen, P. Hansen og Juhler. Det ville koste omkring 4000 mk., og dem kunne og ville byen ikke betale. Det blev dog skolekollegiet, der kom til at give sig, for selv om tysk blev undervisningssprog, skulle der ugentlig gives drengene 6 timer dansk, pigerne 4 timer. Ordningen indførtes fra 1. april 1865 og samtidig opfordredes seks lærere til frivilligt at søge deres afsked på ventepenge. Nogle nægtede det, andre parerede ordre. Pigelærer J. C. Juhler gjorde det til en betingelse, at han fik lov til at oprette en *privatskole*. Tilladelsen blev givet, og i 1866 åbnede han i Slotsgade en privatskole, der fik stor betydning for danskheden, og som eksisterede indtil hans død i 1883. Den hidtil eksisterende Deichmanske privatskole i Nygade 55 var blevet nedlagt, efter at byens tilskud var blevet inddraget. Assessor Deichmann selv flyttede til Fåborg. Blandt dem, der vægrede sig længst ved frivilligt at søge afsked, var læreren ved Günderoths stiftelse Claus Møller og skrivemester Hansen. I maj 1865 blev begge stævnet for provst Göttig, og på spørgsmålet, om de ville undervise »i den ånd som Slesvig-Holstens selvstændige stilling krævede«, svarede Møller: »Ja, men hvordan det senere vil udvikle sig, vil vise sig«, hvorimod skrivemester Hansen ikke lagde skjul på sin danskhed og erklærede, at han ikke kunne anerkende nogen slesvig-holstensk stat. Resultatet blev, at begge blev afskediget. Til erstatning for de afskedigede lærere hentedes sydfra nye, fortrinsvis ikke helt unge lærere, hvorved senere lærerpensionerne i en årrække kom til at betyde en alvorlig belastning for byens budget. For at spare forsøgte man at lægge elementarklasserne fra drenge- og pigeskolen sammen, men da klassen i 1866 havde 139 elever, måtte den atter deles.

Det lå skolekollegiet meget på sinde at få genoprettet *rektorskolen* i den form, den havde haft før 1848. Embedet som rektor blev opslået først på året 1865, men da den indstillede kandidat, rektor Nissen fra Heide, hørte betingelserne, trak han sig skyndsomt tilbage. Rektor var forpligtet til at undervise 26 timer ugentlig og skulle derudover give indtil 6 timers privatundervisning i de klassiske sprog for en ekstrabetaling

Friedrich Gorrisen Göttig var provst 1864–92. Han er bedst kendt for sin gode vilje, men manglende evne til at udtrykke sig på dansk.

af 8 skilling i timen. Hvis der var mindst 4 elever, skulle han dog have en hel mark i timen. I stedet for Nissen valgtes i marts 1865 rektor Wolff fra Marne, men han blev hurtigt uenig med det selvbevidste skolekollegium og blev ved årsskiftet 1865–66 erstattet af Johan Hinr. Scheffner fra Eckernförde.

Også i *Navigationskolen* blev tysk indført som undervisningsprog. Det bevirkede imidlertid en kraftig tilbagegang, idet sømændene fremfor den preussiske tone foretrak at søge nordpå. Navigationslærer Ebsen måtte ansøge byen om stadigt større tilskud, og i 1870 havde han kun tre elever tilbage. Selv børnehaven, eller *asylet* som det hed, undgik ikke forandringer. Den private komité, der under apoteker Worsaaes ledelse havde drevet det, trådte tilbage. Provst Göttig udnævntes til inspektør, og asylet flyttedes til Persillegade, hvor det fik til huse i en ejendom tilhørende den Günderothske boligstiftelse.

Kirkelige forhold

Byens hovedpræst, provst Friederich Gorrisen Göttig, var allerede tiltrådt i 1864, og han gjorde sig stærkt gældende ved indførelsen af de nye forhold inden for både kirke- og skolevæsen. I april 1865 blev den danske diakon Jacob Hansen Holdt forflyttet til Løgumkloster. Til det ledige embede havde der kun meldt sig én ansøger, og den slesvig-holsten-

ske landsregering overlod derfor den interimistiske forvaltning af diakoniatet til cand. theol. Chr. Ewertsen fra Tønder, der tiltrådte i august. Han fik aldrig rigtig den danske menighed i tale. Denne søgte i stedet for i stort tal ud til pastor Michaelsen i Bjolderup, ja, om søndagen holdt der ligefrem kapervogne uden for byen for at køre folk derud. I 1868 blev Ewertsen forflyttet til Hviding og afløstes som diakon af den tidligere missionær i Østindien *Chr. Wilh. Grønning*, der var født i Fredericia. Hans forkyndelse var præget af pietismen, og han fik atter samlet tilhørere til den danske gudstjeneste i Sct. Nicolai. Han forblev i embedet til 1873.

Allerede inden krigen havde man forberedt en *restaurering af kirken*, og planen hertil var blevet udarbejdet af arkitekt L. A. Winstrup. Arbejdet var gået i stå, men blev nu genoptaget, og efter Winstrups tegninger istandsattes søndre korsarm og kirkens indre, der blev helt hvidkalket. Også korsfløjens gavl og gesims blev omformet efter hans udkast. Arbejdet afsluttedes i 1869–70.

Den officielle indlemmelse i Preussen

Året 1866 bragte freden i Prag med § 5, der gav danskerne fornyet håb, men som for tilhængerne af et selvstændigt Slesvig-Holsten under hertugen af Augustenborg betød tilintetgørelsen af ethvert håb. Af embedsmændene var amtmand Jürgensen allerede i oktober 1865 blevet udskiftet med v. Levetzau, der ikke havde de samme augustenborgske tendenser. Bystyret, om hvis *augustenborgske sindelag*, der ikke kan herske tvivl, havde allerede ved efterretningen om slaget ved Königgrätz føjet sig og sendt kongen af Preussen en lykønskingsadresse. I september anskaffedes et ørneflag til Rådhuset, flagstængerne blev malet sort-hvidstribe og skilderhusene sat i forskriftmæssig stand.

Den 24. januar 1867 proklameredes officielt hertugdømmernes indlemmelse i det preussiske monarki. Rundt omkring i byen begyndte fra morgenstunden enkelte flag at dukke frem, både preussiske og slesvig-holstenske, ofte på samme hus. Hen imod middag havde alle, der ville, hejst flaget, hvilket ialt blev til 36 preussiske og 34 slesvig-holstenske – ikke noget imponerende tal, især i betragtning af, at alle embedsmændene var nødt til at flage. Blandt de få, der alligevel ikke gjorde det, var postmester Hasselriis. Dette har sikkert været medvirkende til, at han i marts samme år blev udsat for et brutalt overfald. Ved middagstid startede »Bürgerverein« i procession fra Stehrs hotel, anført af Johan Jacobsen og redaktør Keppler samt med musik i spidsen. Borgmester og

Holsteneren Werner Carl Julius Gottlob v. Levetzau havde været i den danske konges tjeneste, før han 1865 blev preussisk amtmand i Åbenrå amt og fra 1866–89 landråd i Åbenrå kreds.

amtmand var begge i Kiel i anledning af proklamationen, så det blev aktuar von Krogh, der på rådhustrappen modtog deputationen og oplæste de officielle dokumenter. Derefter udråbtes et hurra for kong Wilhelm og musikken spillede »Heil dir im Siegerkranz« og »Ich bin ein Preusse, kennt Ihr meine Farben«. Om aftenen fejredes begivenheden med bal på Stehrs hotel. Et mere kontant bevis end denne ret flove forestilling, hvori kun 70–80 personer deltog, sørgede udskrivningsmyndighederne for, idet *sessionen* til den *preussiske hær* begyndte samme dag i Åbenrå. I marts måned kom turen til det ældre mandskab, der blev indkaldt til kontrolforsamlinger og edsaflæggelse, hvilket gav anledning til mange bevægede scener, da adskillige danske veteraner fra 1864 naturligt nok vægrede sig kraftigt.

De første valg

Det var med den største spænding, man imødeså de første valg, idet der i befolkningen var sket en klar forskydning i talforholdet til fordel for tyskerne. En del unge værnepligtige var søgt nordpå og dertil kom, at de dårlige tider for skibsbyggeriet havde bevirket, at omkring 100 skibstømmere var taget til Danmark for at få arbejde, og blandt

disse havde danskheden haft en af sine store reserver. Men ikke nok med det. Sydfra var en tilflytning begyndt. Af de 31 nye borgere, som i årene siden 1864 var optaget i bysamfundet, var de 30 født i Sydslesvig, Holsten eller Tyskland og kun én i Danmark. Hertil kom ca. 50 teglværksarbejdere fra Lippe-Detmold, som ikke behøvede borgerskab. Alligevel viste resultatet af det *valg*, der den 12. februar 1867 blev afholdt til den nordtyske grundlovgivende forsamling, at der i Åbenrå by var blevet afgivet 516 danske mod 469 tyske stemmer. Og i Kolstrup var styrkeforholdet 1:2, nemlig 90 danske mod 43 tyske. Resultatet er så meget mere bemærkelsesværdigt, som valget fandt sted under forhold, som man i dag har vanskeligt ved at forbinde med demokrati. Fra dansk side stemte man på Hans Krüger, fra tysk på amtmand Kier i Haderslev. Før valget havde valgkomiteen ladet uddele breve til lærerne og de koncessionerede med opfordring til at stemme på Kier og gjort opmærksom på, at det kunne få konsekvenser for deres fremtidige stilling, hvis de undlod det. Dertil kom, at der foregik stemmekøb i stort omfang, idet man på gaderne og i valglokalernes forstuer tilbød folk af arbejderklassen 3–4 mark for at stemme på Kier. Fischer, der på dette tidspunkt atter redigerede *Freia*, kritiserede valghandlingen og kaldte udsendelsen af brevene »et underfundigt kneb og en gemen streg«. Dette gav anledning til en injuriersag fra Gustav Raben, en sag som Fischer naturligvis tabte. Artiklen har sikkert været medvirkende til, at udgiveren Nicolaj Sørensen i maj 1867 fik sin koncession inddraget.

Den 31. august var der atter *valg* – denne gang til den *nordtyske rigsdag*. Kandidaterne var Nic. Ahlmann contra regeringsråd Kraus fra Kiel. Nerverne var på højkant, og fra begge sider var man på vagt. Værst var det på Hotel Stadt Hamburg, hvor man fra dansk side havde posteret Bahnsen, Junggreen og apoteker Worsaae, fra tysk advokat Schwennesen og kapt. Michael Jebsen. Også ved denne lejlighed mente Fischer, at der foregik stemmekøb, og flere gange trak det op til håndgemæng. Det vakte derfor dobbelt glæde, da resultatet hen under aften forelå: 523 stemmer for Ahlmann, 478 for Kraus. Man havde holdt stillingen. De sejrssikre tyskere havde forberedt fakkeltog og bestilt musik – alt måtte nu aflyses. I stedet for samledes de danske vælgere på Hotel Danmark til et glas punch.

Endnu et valg nåede man samme år: valget af valgmænd til deputeretvalget til *den preussiske landdag*. Her valgtes i Åbenrå 10 danske og 9 tyske valgmænd, og også her gik det livligt til. Det er klart, at disse beghenheder i høj grad var med til at skærpe modsætningsforholdet mellem de to nationale grupper.

Storetorv i 1870'erne. T.v. ses en del af den bygning, hvor Nic. Sørensens bogtrykkeri havde til huse. I den næstfølgende gavlbygning fik Købmand J. A. Schmidt senere forretning. T.h. i billedet ses bl. a. Løveapoteket.

Kommunale arbejder

Inden for de kommunale arbejder var magistraten og deputeretkollegiet gået i gang med løsningen af flere påtrængende opgaver under borgmester Gottburgsens ledelse. Denne havde hidtil været konstitueret, men blev i april 1866 endeligt udnævnt til borgmester, byfoged og bysekretær. Blandt de problemer, man havde arbejdet med, var indkvarterings- og kasernespørgsmålet, i hvilken forbindelse man også havde fået indrettet et garnisonslazaret i byen. Af betydning for den trafikale forbindelse med omverdenen var bygningen af en *forbindelseslinje til længdebanen* i Røddekro. Man diskuterede i disse år ivrigt, hvor banegården skulle placeres, og der var i bystyret enstemmig tilslutning til at anbringe den ved havnen. Dette blev imidlertid uforholdsmæssigt dyrt. Det blev derfor besluttet at lægge den uden for Nørreport, samtidig med at man overvejede mulighederne for en forbindelse til havnen ved hjælp af en hestebane. Den 18. september 1868 åbnedes banen Abenrå–Røddekro.

Byens *gader og veje* var efter krigen i en elendig forfatning, og det var nødvendigt at ofre store summer på deres istandsættelse. Praktisk talt overalt måtte brolægningen lægges om, og mange steder benyttede man lejligheden til nu at få et »Trottoir«, fortov. På strækningen fra Sønderbro til Rådhuset blev der i 1868 anlagt en underjordisk kloak, så

rendestenen i gaden blev overflødig. For at dække udgifterne til gaderens reparation, var det i marts 1866 nødvendigt at forhøje personskatten med 25 pct. Også en udbygning af selve vejnettet havde man i tankerne, og i 1865 købtes det overfor Rådhuset beliggende to-etagers gavlhus. Det skulle rives ned, så der kunne bygges en forbindelsesvej til Gildegades nordende og de nedenfor liggende kasernebygninger. I de første år blevet huset dog udlejet, og først i 1869–70 blev det nedrevet, og de nødvendige opfyldninger foretaget, således at Rådhusgade var en realitet.

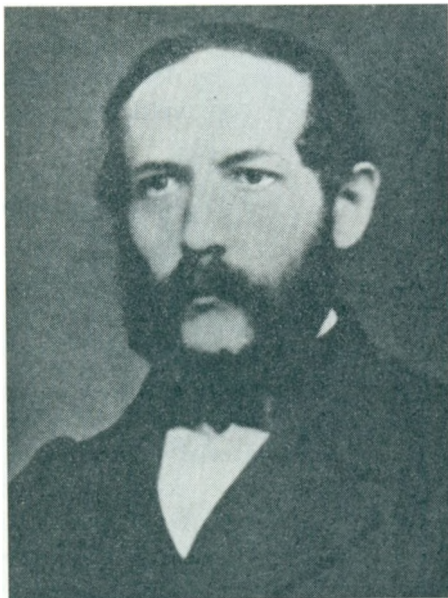
Byens *brandvæsen* blev reorganiseret, der blev udstedt et nyt reglement og anskaffet en ny stor sprøjte. I august 1866 frygtede man en koleraepidemi, og i den anledning nedsattes en sundhedskommission, der lod udarbejde et sæt forholdsregler mod smitte. Disse blev trykt i 300 eksemplarer på tysk, 200 på dansk og uddelt i alle huse.

Byens *økonomi* var svag, og de foranstaltninger, man foreløbig kunne gennemføre, var ikke tilstrækkelige. Den deputerede borger C. A. Hundewadt udarbejdede en ny skala for personskatterne, og man indførte en vandskat for de erhvervsdrivende, der benyttede byens »springvand«. 1865–66 var det kun ølbryggerne Wied og Paulsen, destillatør Nissen, garver Tondering og sadelmager Rosenvold – de øvrige klarede sig med brøndvand. Byens gæld var trykkende, og i 1867 bevirkede forholdene, at private kreditorer opsagde 13–14.00 mark. En del lykkedes det at forny ved at tilbyde højere forrentning, andre måtte man søge dækning for ved lån i Preussische Banks filial i Altona. Opsigelsen af lånene må sikkert ses i forbindelse med indførelsen af preussisk mønt, som fandt sted ved forordning af 24. august 1867. Vekselkursen var 2 slesvig-holstenske speciedalere for 3 af de nye preussiske dalere. Også inden for det private erhvervsliv mærkedes de usikre forhold – i året 1868 var der således 16 fallitter i Åbenrå.

Borgmesterskifte

Paul Ludwig Gottburgsen havde udført sit arbejde som *borgmester* i Åbenrå til myndighedernes tilfredshed. Om hans dygtighed kan der ikke herske tvivl, og ved den preussiske retsplejes indførelse udnævntes han til medlem af kredsretten i Flensborg. Den 30. august 1867 præsenterede hans efterfølger sig for bykollegierne, aktuar Friederich Julius Thun Albrecht *von Krogh*. Den nye borgmester var vel ikke nogen fremragende dygtighed, men det synes at være forkert, når man fra dansk side betragtede ham som en svag mand, der i reglen var under påvirkning fra andre.

Albrecht v. Krogh var borgmester og politimester 1867–82.

Det er imidlertid ligeså forkert, når man fra tysk side var tilbøjelig til at anse ham for danskvenlig. Det var han ingenlunde, men han forfulgte sin bevidste fortykningspolitik ad veje, der hverken havde regeringens eller de toneangivende borgeres bevågenhed.

Når von Krogh blev konstitueret som borgmester, skyldes det, at såvel amtmand von Levetzow som bykollegierne ønskede ham. I byens anbefaling hed det, at han havde vist en venlig og human optræden, og at hans ansættelse ville vinde genklang i borgerskabet »også blandt de moderat anderledes tænkende«. Han kendte de nordslesvigske forhold godt, idet han var opvokset ved Haderslev, hvor hans fader var amtsforvalter og ejer af Astrupgård. Efter juridisk eksamen i 1846 fik han ansættelse ved Haderslev amtshus, men gik i 1848–50 i oprørernes tjeneste, hvorfor han måtte fortrække sydpå efter krigen. I 1864 vendte han tilbage, først som herredsfoged i Frøs og Kalslund herred, fra 1866 som aktuar i Rise og Sdr. Rangstrup herred. I 1867 oprettedes de nye *amtsretter*, hvoraf to fik sæde i Åbenrå. Han havde her håbet på et embede, men blev forbigået, hvorfor han søgte sin fremtid inden for administrationen. Allerede den første dag efter sin tiltræden i Åbenrå blev han sat på en vanskelig prøve, idet Frederiksklubben på Hotel Danmark fejrede Ahlmanns sejr ved rigsdagsvalget dagen før. Her mødte han op hen på aftenen og holdt på dansk en tale til de tilstedeværende, hvori han opfordrede til

enighed mellem alle borgere i byen og formanede til besindighed. Efter at han var gået, foreslog Junggreen, at man skulle gå hver til sit for at undgå uroligheder, og det gjorde man. Hans optræden denne første aften skulle vise sig at være typisk for hans indstilling og hele politik.

Tildragelserne 1868–69

En fordel ved indførelsen af de preussiske love var, at presseloven gav mulighed for, at *Freia* atter kunne begynde at udkomme, og det var hårdt tiltrængt at skabe en modvægt mod det rabiate tysksindede *Apenrader Nachrichten*. Dette blad havde været slemt nok, medens dets ejer, Keppler, selv redigerede det, men endnu værre blev det, da dr. Resenschmidt fra 1. april 1868 overtog redaktionen og gav det navneforandring til Schleswigsche Volkszeitung. Da bladet udkom både med dansk og tysk tekst, var det dobbelt nødvendigt, at der fandtes en dansksproget og dansksindet avis. Dr. Resenschmidt – hvis virkelige navn var Carl Soedorff – forlod imidlertid i oktober 1868 atter Abenrå, og Keppler blev igen redaktør. En af de sidste lejligheder, hvor dr. Resenschmidt fik lov til at udfolde sine oratoriske evner i byen, var kongebesøget d. 17. september 1868. For de dansksindede blev besøget en bitter skuffelse, idet de deputationer, man havde forberedt, blev afvist. Selv om besøget blev kort, blev det dog en festdag for de tysksindede. Kong *Wilhelm* kom med det preussiske orlogsskib »Adler« fra Sønderborg til Skibbroen henad kl. 19, hvor han blev modtaget af byens embedsmænd og hvidklædte damer under en æresport. Fra omegnen var der mødt adskillige nysgerrige, og fra byen savnedes hverken skyttelav, »Liedertafel« eller turnerne. Gaderne var illuminerede, og ved jernbanen var der to æresporte. Her talte amtmanden meget svulstigt og borgmesteren knapt så højttrovende. Derefter rullede toget afsted.

Også *nytårsaften* forsøgte man at gøre tysk. Højtideligholdelsen foregik nu på den måde, at man ved midnat samledes på torvet, hvor der blev brændt bål, og man afsang »Des Jahres letzte Stunde«. Bagefter opsendtes raketter og der blev skudt rundt omkring i gaderne. Ved årsskiftet 1868/69 gav modsætningsforholdet sig udslag i, at der blev øvet hærværk mod nogle danske haver, men ellers gik alt roligt for sig. Knapt så stilfærdigt spændte 3. pinsedag af, *skyttelavets* traditionelle *festdag*. Allerede i 1865 havde hjemmetyskerne ved masseindmeldelser opnået flertal i lavet og straks erstattet den rød-hvide kokarde med den trefarvede og anskaffet en ny lavsfane: hvid med de tre makreller i et rødt felt i midten. Som følge heraf var de fleste danske udtrådt, og udmarchen til

Storegade med Rådhuset t.v. før århundredskiftet.

skiveskydningen ved Hjelm foregik nu til tonerne af »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. I 1869 havde *Frederiksklubben* besluttet at arrangere en *skiveskydning* ved Schweitzerhalle samme dag. Ikke færre end 114 deltagere havde tegnet sig, og i procession gik man fra Hotel Danmark ud til Schweitzerhalle og efter skydningen tilbage igen. Om aftenen var der bal på Hotel Danmark. Det meste foregik således uden for byens daværende grænser, og formanden, dr. Dahl, havde derfor sørget for tilladelse fra herredsfoged Jensen. Men man havde glemt at tage misteltenen i ed – processionen passerede forbi to huse, der hørte til byens jurisdiktion. Borgmester von Krogh så heri en chance for at komme Frederiksklubben til livs og stævnedede deltagerne for overtrædelse af politivet-tægten og for politisk demonstration. Sagen blev afgjort ved bøder, men den skaffede ikke borgmesteren den forventede popularitet blandt hjemmetyskerne og skadede hans egne forsøg på at komme på talefod med danskerne.

Den preussiske kommunallov indføres

Den preussiske kommunallov, »Städteordnung für die Provinz Schleswig-Holstein«, indførtes i Åbenrå ved et højtideligt fællesmøde mellem bykollegierne den 6. december 1869, men allerede før denne dato begyndte man at forberede overgangen. I bestemmelserne var det udtrykkelig fastslået, at de hidtil konstituerede embedsmænd foreløbig skulle fortsætte, men at der senest 1. november 1869 skulle foretages nyvalg til byrådet. Landråden havde hidtil fungeret som tilsynsførende under titel af »Oberdirekteur«, men byerne blev nu for den kommunale administrations vedkommende lagt direkte under regeringspræsidenten. Landråden skulle dog fungere som mellemlid for byer indtil 10.000 indbyggere – altså for Åbenrå – og give sine bemærkninger med på vejen. Byen protesterede sammen med andre mindre byer mod dette forhold, men blev afvist. Dog indskærpede regeringspræsidenten, at ordningen kun blev opretholdt, fordi landråden lettest fik et indgående kendskab til de lokale forhold, men at han ikke på nogen måde havde embedsmæssig forbindelse med byens kommunale forvaltning. Kun for politianliggender forblev han den umiddelbart overordnede instans.

Magistraten bestod af *borgmesteren*, dennes stedfortræder, »der Beigeordnete«, der også bar titel af førstesenator, samt et yderligere antal *rådmænd*, senatorer, fastsat i hver enkelt bys vedtægt, i Åbenrå tre. Valg af borgmester og senatorer fandt for hver enkelt vedkommende sted mellem tre kandidater, der udpegedes af et udvalg bestående af magistrat og tre byrådsmedlemmer. Valget gjaldt for borgmesteren for 12 år, for senatorerne for livstid, 12 eller 6 år.

Byrådet, »Stadtverordnetenkollegium«, skulle bestå af mellem 6 og 30 medlemmer, i Åbenrå fastsattes antallet til 12. Valget gjaldt for 6 år. Hvert år afgik to, og nyvalg fandt sted i november. Kollegiet valgte selv sin formand, »der Bürgerworthalter«. Enhver borger, der var optaget som vælger, var også valgbar til byrådet, og valget afgjordes ved simpelt flertal. Stemmeafgivelsen var offentlig og foregik mundtligt. Til varretagelse af de forskellige områder inden for kommunens forvaltning nedsattes 12 kommissioner bestående af mindst et magistratsmedlem, 2 byrådsmedlemmer og en eller flere sagkyndige uden for bystyret.

De første valg til byrådet fandt sted 15.–16. november 1869. Man havde bestemt at vælge fire nye repræsentanter det første år, derefter to om året. Det var overladt til de enkelte byer at fastsætte kravene for optagelse i borgerrullen, hvilket myndighederne benyttede til at begunstige de befolkningslag, hvor de tysksindede vælgere fandtes. I Haderslev,

hvor indbyggerantallet var 8596, var census sat så højt, at der kun var 399 vælgere, men i Abenrå med 6155 indbyggere ville man gerne have mellemstanden med, og census blev derfor sat så lavt, at 492 vælgere kom med på listerne. Fra dansk side var man tillidsfuld, selvom de dansksindede småfolk ikke kom med. Imidlertid optoges også de nye lærere og andre embedsmænd, og flertallet kom i fare. Fra tysk side ville man den 15. november stemme på garver Tondering og seilmager Frellsen, medens de danske stemte på skibsbygmester Jørgen Paulsen og fhv. fysikus Th. Dahl. Resultatet blev, at de to tyske kandidater blev valgt med 202 stemmer mod 162. Skuffelsen var stor, og ved valget næste dag udeblev de danske vælgere, hvorfor de tyske kandidater bager H. C. Lorenzen og barber Speckhahn valgtes uden modkandidater. Ved de følgende suppleringsvalg i 1870 og 1871 valgtes ligeledes de tyske kandidater.

Godt en uge efter byrådsvalget, den 24. november 1869, fandt endnu et valg sted, nemlig valg af *menighedsrepræsentanter*. Disse var indført efter den nye tyske kirkeforfatning, hvorved kirkens styrelse blev løsrevet fra byens. Alle uberygtede og selvstændige mænd over 21 år havde valget, og valgets udfald giver derfor det rette styrkeforhold mellem dansk og tysk. Resultatet blev valg af 5 tyske mod 13 danske repræsentanter, men konsistoriet i Kiel forkastede valget. Dette bevirkede, at valgkomiteen blev fornærmet og nægtede at fungere ved omvalget. Provst Göttig måtte derfor henvende sig til apoteker Stisgaard, der imidlertid krævede, at halvdelen af valgbestyrelsen skulle være dansk. Provsten måtte bøje sig, og nyvalg fandt sted med samme resultat. Som følge heraf kunne alle seks poster som kirkeældste besættes med danske.

Borgmestervalg

Borgmestervalget var berammet til 15. januar 1870. De tre kandidater var den konstituerede borgmester v. Krogh, retsassessor de Fontenay fra Kiel og herredsfoged Petersen; v. Krogh havde på forhånd sikret sig en antagelig lønordning, hvis han blev valgt, idet han havde forespurgt regeringen, om han skulle lade sig opstille, og hvorledes lønnen ville blive. Regeringen havde svaret, at da den ønskede ham valgt, ville man også garantere lønnen. Selv regnedé han med, at den konservative del af det tyske parti ville stemme på ham, men han var i tvivl, om dette var tilstrækkeligt. Fra dansk side havde man ingen grund til at elske v. Krogh, men herredsfoged Petersen var direkte forhadet, og man var bange for, at de Fontenay ville blive en farlig modstander på grund af hans overlegne intelligens. Man var derfor mest indstillet på at blive hjemme,

men at stemme på v. Krogh, hvis det blev nødvendigt for at undgå de Fontenay. Imidlertid var det rygte blevet udspremt, at danskerne ville stemme på de Fontenay, og v. Kroghs tilhængere mødte derfor mand af hus. Tilmed kom et par danskere af egen fri vilje for at stemme på v. Krogh, hvilket bevirkede, at modparten tabte modet og gik hjem uden at stemme. Resultatet blev 197 stemmer på v. Krogh og ingen på de andre kandidater. Hvis man sammenligner tallet med de tyske stemmer ved byrådsvalget, synes v. Kroghs frygt at have været ubegrundet, da der ikke kan have været mange tyske stemmer tilovers til et modparti.

De fire senatorer blev alle genvalgt efter den nye valglov. Jürgen Ahlmann blev førstesenator, valgt for 6 år ligesom Gustav Raben, medens B. B. Jessen og E. Hoffgaard valgtes for livstid.

De bristede forhåbninger

Man havde i Abenrå sat sin lid til 1870 bestyrket heri af *Jomfru Fannys* spådom: »I seks år skal Slesvig være under fremmedherredømmet, men i året 1870 vil der komme en stor krig, hvorimod al krig hidtil har været børneværk. Her vil komme krigsmænd, som vi aldrig før har set, et stort slag vil blive leveret i og omkring Abenrå, Danmarks konge vil komme ridende på en hvid hest, der ville være blod i gaderne ... Danmark vil få sine gamle grænser og mere til«. Krigen kom, men da resten af spådommen ikke gik i opfyldelse, blev den gemt til senere.

Tyskerne hilste krigen med begejstring, og byens embedsmænd talte til soldaterne, da garnisonen den 25. juli drog afsted. Da meddelelsen om sejren ved Sedan den 3. september nåede til byen, illumineredes adskillige tyske huse, og tyskerne glædede sig over sejren. Stemningen hos de danske var trykket, men alligevel lykkedes det ved landdagsvalget d. 9. november at få valgt 12 danske og 12 tyske valgmænd.

Seks unge mænd hjemmehørende i byen faldt i krigen. Den 2. marts 1871 blev *fredsslutningen* bekendt, og jubelen brød ud. Kirkeklokkerne klemte, der blev skudt salut, og flagene blev hejst. Om aftenen var der fakkeltog med musik, og borgmesteren talte på torvet. Modløsheden bredte sig hos de danske, og småborgerne følte sig svigtet, da et par af de mere fremtrædende danske deltog i illuminationen. Det var derfor under de slettest mulige betingelser, man dagen efter gik til rigsdagsvalg, selvom man håbede at holde stillingen. Men slaget blev tabt, idet der blev afgivet 371 tyske stemmer mod kun 322 danske.

Danskerne i Abenrå var kommet i mindretal, og de genvandt ikke flertallet i den tyske tid. En epoke var slut.

Den sydlige del af Sønderport var tæt op imod århundredskiftet i det store og hele kun bebygget på vestsiden. Mod øst grænsede grundene ned til fjorden. Vejmøllen på hjørnet af Sønderport og Bag Møllen erstattedes efter brand af en motormølle.

Teknisk udvikling

Byens særpræg

Som alle andre byer har også Åbenrå sit særpræg og har altid haft det. Derfor holder dens beboere af deres by, og dette giver sig undertiden digterisk udslag, som hos Adalbert Dreesen, da han skrev sin kærligheds-erklæring:

Mein Apenrade, von Wald umkränzt,
 Wo am Gestade die Ostsee glänzt
 Im Morgenschimmer wie lauter Gold,
 Dich lieb ich immer, dir bleib ich hold.

Byens særpræg forandres gennem tiderne, sommetider langsomt og umærkeligt for indbyggerne selv, sommetider med en sådan hast, at de gamle synes, at der bliver øvet vold mod deres by. Det vil derfor altid være vanskeligt at indfange en bys særpræg på et givet tidspunkt. Der er så mange ting, der spiller ind, så mange cirkler, der skærer hinanden, alt imedens helhedsbilledet umærkeligt forandres. Byens særpræg betinges af dens ydre omgivelser, dens befolkning, tidens rørelser og meget andet.

Under overgangstiden fra dansk til tysk styre omformedes byens ledelse, men hvor dybt greb det i de første år ned i dens hverdag? De følgende årtier betød i det ydre en *stagnation*, men netop disse år skete der en ganske vist langsom men dybtgående omformning i spise- og drikkevaner, klædedragt, samkvem i handel og privatliv og vel også i tankegang. Den lader sig ikke efterspore i enkeltheder, men kunne, hvis den havde fået lov til at fortsætte, på afgørende vis have forandret byens særpræg. Stagnationen blev brudt i 1890'erne og omkring århundredskiftet tog en ny udvikling fart, idet der både erhvervsmæssigt og nationalt blev tilført byen nye impulser samtidig med, at den tekniske udvikling skred frem. Energiske og målbevidste mænd ledte byen ind i den nye tid, man behøver blot at nævne H. P. Hanssen og Michael Jebsen. Med krigen 1914–18 skærpedes modsætningerne, de smertelige tab og den materielle nød satte sit præg på byen og dens befolkning. Derefter kom genforeningen med Danmark, længe ønsket og håbet af mange, frygtet af andre, og med den atter et helt nyt grundlag for livsudfoldelsen i byen.

Ved sin beliggenhed og sine charmerende gader og huse har byen altid gjort et godt indtryk på fremmede. Dertil kom det særlige *Åbenrå-mål* med sit syngende tonefald og de mange specielle ord og vendinger. I den her behandlede periode har det været langt mere særpræget og nuanceret, end det nu kendes, alene på grund af den manglende undervisning i og kontakt med rigsdansk. En del af sit særpræg fik sproget også gennem søfolkenes særlige jargon. Disse *søfolk* var et karakteristisk indslag i byen, især de gamle sejlskibskaptajner, der til en vis grad var toneangivende, i det mindste i selskabslivet. Selvbevidste og i mange tilfælde velbeslåede havde de let ved at dominere blandt småfolk og hjemmefødningsfolk. De havde hentet deres oplevelser på Kinakysten, og de følte sig hjemme, når talen var om Østasiens havne fra Vladivostok til Singapore. Lidt ondskabsfuldt sagde man om dem, at de til gengæld ikke vidste, hvad der lå på den anden side skovene ved Rødekre. Ud over disse kredse bestod byens befolkning af handlende – folk kom langvejs fra for at hente tømmer, tobak og skipperskrå i Åbenrå – småhåndværkere, gæstgivere og ikke at forglemme de preussiske embeds- og bestillingsmænd. Det nationale spørgsmål dannede et vist skel både i selskabelig henseende og noget mindre udpræget ved handelsforetagender. Skarpt var skellet derimod, såsnart det drejede sig om nationalpolitiske tilkendegivelser.

Tømmerplads på Skibbroen ca. 1900.

Befolkningstal

Åbenrå var ikke nogen stor by, hverken i areal eller folketal ved afståelsen til Preussen, men i tiden frem til genforeningen indlemmedes forskellige af de omliggende arealer, så byens område blev mangedoblet. Da de officielle indbyggertal derfor ikke bygger på samme grundlag, giver de ikke noget helt tilforladeligt billede af de faktiske forhold. Det må også tages med i betragtning, at 2. batallion af slesvigske infanteriregiment 84 indtil 1888 var garnisoneret i byen. Da den flyttede til Haderslev, betød det en afgang på 568 personer. De officielle indbyggertal ser således ud:

1864: 5449	1890: 5361
1867: 6155	1895: 5564
1871: 5932	1900: 5949
1875: 6350	1905: 7023
1880: 6215	1910: 7769
1885: 6130	1921: 7961

Mest iøjnefaldende er nedgangen i 1885–90 ved garnisonens flytning og opgangen til 1905 ved Kolstrups indlemmelse. Det er påfaldende, at sejskibenes tilbagegang og skibsbyggeriets ophør ikke har givet sig større

udslag i folketallet i begyndelsen af 1880'erne, men også her er tallet tilsløret af en indlemmelse af et område med 264 personer, som næsten opvejer den fraflytning på ca. 300 personer, som fandt sted 1880–85. Følgende tal omfattede Abenrå med Kolstrup, men uden garnisonen, giver derfor et klarere billede af byens udvikling:

1864: 6146	1900: 6619
1867: 6320	1910: 7769
1885: 6075	1921: 7961

En svag opgang ide første år, hovedsagelig beroende på indvandring sydfra, slår ved sejskibsfartens sammenbrud over i en tilbagegang, der slutter omkring 1890. I løbet af 1890'erne skabes nye erhvervsmuligheder i Abenrå, karantæneanstalten bygges, amtsbanerne skaffer bedre forbindelser til oplandet, nye handelsvirksomheder flytter til byen, og befolkningstilvæksten tager fart i en sådan grad, at der opstår betydelig bolignød. Byens udvikling fortsætter, indtil krigen sætter en stopper for de videre muligheder, så folketallet ved genforeningen ikke adskiller sig væsentligt fra tallet i 1910.

I forhold til de øvrige byer i Nord- og Sydslesvig formåede byen ikke at holde sin placering. I 1864 var Abenrå den femtestørste by, kun Flensborg, Slesvig, Rendsborg og Haderslev var større, men snart blev den passeret af både Husum og Eckernförde, og i 1910 var også antallet af civile indbyggere i Sønderborg større end her, skønt tilvæksten i Abenrå 1905–10 var på 10,62 pct. mod 7,67 pct. i gennemsnit i hele provinsen. Ved genforeningen var Abenrå Nordslesvigs næstmindste by.

Byens areal

Selv efter indlemmelsen af Slotsgade i 1860 udgjorde det egentlige Abenrå kun et ganske lille areal, nemlig 88,25 ha, omgivet af Kolstrup kommune, Abenrå skovdistrikt og nogle såkaldt kommunefrie arealer. Afgrænsningen mod Kolstrup blev nøjagtigt fastsat ved en overenskomst mellem de to kommuner 20. august 1871 og grænsen markeret med skelsten. De tidligere ladegårdsjorder under Jørgensgård og Brundlund blev som et særligt distrikt, *Abenrå landkommune*, forvaltet sammen med Kolstrup. Mange af ejerne af disse jorder var samtidig borgere i byen, og i 1875 rejste en del af dem ønsket om at få området indlemmet i Abenrå. Afgørelsen blev, at en del arealer ved Jørgensgård, Jørgensmade og Lindsnakke samt syd for byen blev *indlemmet* i Abenrå, medens an-

dre blev lagt til Kolstrup. Herved kom 521,21 ha under byen, og det betød næsten en 6-dobling af dens areal. I 1885 indlemmedes banegården, navigationsskolen samt enkelte grundstykker nord for byen, så byens areal voksede til 613,32 ha. I 1896 gjorde Åbenrå forsøg på at få Kolstrups områder uden for Nørreport med under byen, men sagen udviklede sig til et principspørgsmål og blev ikke gennemført. Fra 1. april 1901 indlemmedes hele Kolstrup kommune, og byens areal voksede dermed til ialt 1071,32 ha.

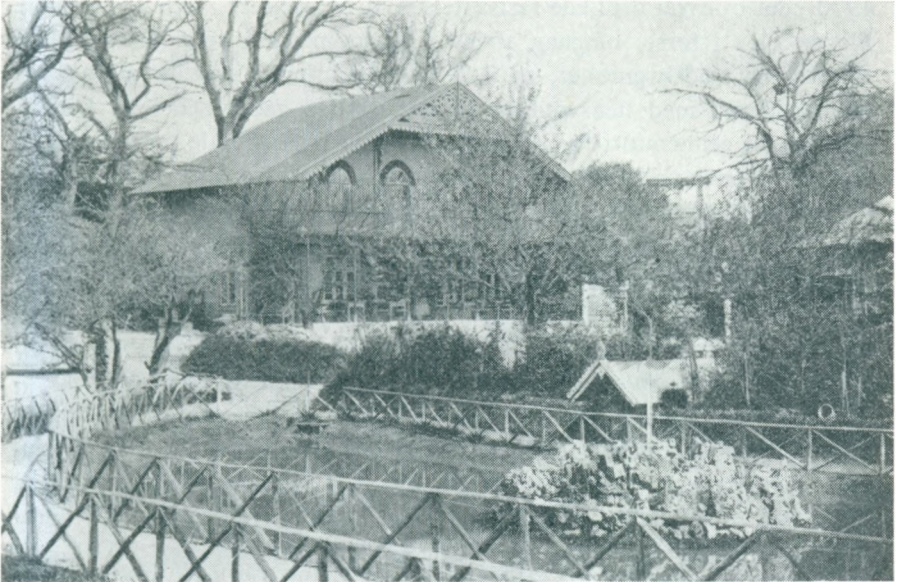
Kolstrup

Det oprindelige Kolstrup var et bondesamfund, men efterhånden kom bønderne i mindretal. I 1871 havde kommunen 697 indbyggere, men af disse boede kun 290 i selve landsbyen. Hertil kom husmænd og landarbejdere fordelt på en lille snes parcelsteder. Derudover var der *teglværkerne*, hvoraf der i 1871 var seks i kommunen: Brunde, Jørgensgård, Lindsnakke, Posekær, Skelbæk og Davidsens teglværk, de to møller: Nymølle og Farversmølle samt skovridergården Vesterlund og forlystelsesstederne Sommerlyst og Schweitzerhalle. Efterhånden groede en bebyggelse op langs Haderslevvej, som dengang hed *Nørre Chaussé*. I 1874 opførte kaptajnerne Ullerup, Ingermann og Kjær villaer på bakkens top – man kaldte dem China Town. Også ved rakkerkulen slog folk sig ned, men først da den fik navneforandring til Frydendal. Tømrermester Langschwager byggede flere huse, deriblandt Sans-souci, der blev et kendt forlystelsessted. Hen mod århundredeskiftet blev også *Karpedam* bebygget. Her opførte kaptajnerne deres store huse, når de ofte i en ret ung alder gik i land. De Kolstrup bønder og kaptajnerne var de to typer, der satte deres præg på livet i den lille landsby, der efterhånden mere og mere blev en forstad til Åbenrå. I 1888 fik den sine to første gadelygter.

Administrativt var Kolstrup selvstyrende med egen kommuneforstander og fra 1881 med en valgt kommunerepræsentation på seks medlemmer. Den første *kommuneforstander* var Adolph Ruchmann. Han var født i Pløn og fungerede, indtil han i maj 1887 trak sig tilbage, 80 år gammel. Til efterfølger valgte den 50-årige indfødte åbenråer kaptajn Lorenz Severin Kjølsøth, der imidlertid allerede døde året efter. Det var vanskeligt at finde en frivillig efterfølger, og man ansatte derfor i stedet en lønnet »Ortsvorsteher«, Daniel Heitmann, der var født i København. Da hans 6-årige periode udløb i 1894, gik man atter tilbage til valg af en ordinær kommuneforstander. Som Kolstrups sidste kommuneforstander valgte den tidligere kaptajn Knud Detlefsen, der fungerede indtil indlemmelsen i Åbenrå.

Kirke- og skolemæssigt hørte Kolstrup under Abenrå, og i 1871 oprettedes det fælles fattigforbund Abenrå-Kolstrup som en fortsættelse af hidtidig sædvane. Indtil 1887 bestod der et vejforbund mellem de to kommuner. Kolstrup havde sit eget *brandvæsen*, som man var meget stolt af, men som ikke ville være i stand til at stille ret meget op, hvis en af de endnu stråttækte gårde brændte. Også her var man afhængig af byen. Fra 1874 til 1890 udgjorde Kolstrup et særligt personregisterdistrikt, men fra denne dato var det fælles med købstaden. Indtil retsreformen 1889 hørte Kolstrup i politimæssig henseende under herredsfogeden i Rise og Sdr. Rangstrup herred, men ved reformen blev kommunen også politimæssigt lagt under købstaden, således at borgmesteren fungerede som amtsforstander. Abenrå og Kolstrup var således nært forbundet administrativt, men også rent praktisk talte mange ting for en sammenslutning, først og fremmest mangelen på byggegrunde i Abenrå. Vandforsyningsspørgsmålet voldte problemer, idet kilderne til byens vandværk lå på de kommune-frie arealer, der i 1883 var blevet indlemmet i Kolstrup, men byens største vandforbruger, Aktiebryggeriet, lå i Kolstrup og administreredes fra købstaden. Det måtte give problemer, og det gjorde det. Det blev spørgsmålet om fordelingen af de fælles administrative udgifter, der gav stødet til indlemmelsen.

I efteråret 1900 rejste borgmester Rickmers spørgsmålet om Kolstrups bidrag til politiforvaltningen. Det var fastsat til 750 mark årligt, men krævedes sat op til 1800 mark, og samtidig berørtes muligheden for at kræve kirke-, skole- og fattigbidragene forhøjet med tilbagevirkende kraft. Det var ganske alvorlige økonomiske perspektiver for Kolstrup, der fungerede som en slags skattely. Landråd v. Uslar tog anledning af borgmesterens skrivelse til en fornyet drøftelse mellem parterne af de principielle forhold. Den 13. november 1900 mødtes forhandlerne fra Kolstrup, bl.a. kommuneforstander Detlefsen og hans stedfortræder Neumann, med byens repræsentanter på Brundlund, og *sammenlægningen* blev enstemmigt vedtaget. Fra byens side gav man nu de indrømmelser, som Kolstrup tidligere havde krævet, nemlig 25 pct. skattelettelse i 20 år for de nyindlemmede områder og løfte om en forsvarlig brolægning af Nr. Chaussé og Kolstrup bygade. Et par år før indlemmelsen var et par mindre områder af Kolstrup blevet udskilt og indlemmet i andre kommuner, nemlig en enklave i Årslev kommune og gårdene Strågård, Stentoft og Avbæk i Stollig kommune. Ved kongeligt reskript af 18. marts 1901 indlemmedes de resterende dele af Kolstrup med virkning fra 1. april s.å. i Abenrå købstad. Ved en højtidelighed d. 12. april overgav kommuneforstander Knud Detlefsen i overværelse af landråd v. Uslar kom-

Forlystelsesstedet Schweitzerhalle på Nørre Chaussé købtes 1900 og omdannedes til det danske forsamlingssted Folkehjem, hvor også Sprogforeningen fik til huse.

munens papirer til borgmester Rickmers, og Kolstrup kommune var hermed ophørt med at eksistere.

Bybilledet forandres

Med Kolstrups indlemmelse var de ydre rammer for en kraftig udvidelse af det bymæssigt bebyggede område skaffet til veje, og den forandring af bybilledet, der så småt var begyndt, fik nu frit løb.

I 1880'erne var *byggevirksomheden*, som man kunne vente, meget ringe. I hele tiåret opførtes kun 10 nybygninger. Af disse berømmede samtiden i høje toner fotograf Nedells hus ved Sønderport for dets smagfulde kunstneriske udsmykning. I de følgende år skulle byen få mange nye huse i tidens tyske modestil, den nygotiske, som man i dag næppe vil kalde smagfuld, men som til gengæld er yderst tidstypisk. I 1890'erne opførtes 93 nybygninger, og i det første tiår af det nye århundrede 127. Frem til 1914 fortsatte byggevirksomheden med uformindsket hastighed. Disse nye bygninger var hovedsageligt placeret i Kolstrup, men også en del ældre bygninger i selve byen måtte vige pladsen for mere moderne huse. De første tilløb til en byplan begyndte at gøre sig gældende omkring

1900, idet bystyret drøftede fastsættelsen af byggelinier i hele byområdet. Planen blev i første omgang afvist af økonomiske grunde, men i 1905 ansattes en stadsbygmester, og i 1912 gennemførtes endelig en byggelinie i gaderne med hensyntagen til nødvendige gadeudvidelser. I 1911 havde man gennemført forbud mod tilfældigt byggeri i de mere landskabelige kvarterer og sikret disse villamæssig bebyggelse. En- og tofamilieshusene blev nu opført i stort antal. Karpedam og Jørgensgård udbyggedes, Sønder Chaussé, Bjerggade, Kolstrup, Forstallé og Mølleforten blev bebygget. Af privatbygninger fra denne tid kan nævnes skibsreder Jepsens hus ved fjorden, sagfører Schmidts store ejendom, senere børnehjem, og Dibbernhaus i Skibbrogade 7. En særlig omtale fortjener arbejderboligerne i *Callesensgade*. Arealerne tilhørte oprindelig gården Elisabethsminde i Kolstrup, men købtes af bygmester Peter Callesen. Sammen med en arbejdsmand lod han jorderne, der om vinteren stod under vand, opmåle og dræne, og stien, der senere blev til Callesensgade, blev anlagt. På grund af bolignøden traf byen i 1902 aftale med Callesen om opførelse af arbejderboliger på hjørnet af Lavgade og Højgade. I 1905 var de 4 første huse færdige. Hvert hus bestod af to stuer på henholdsvis 14,6 og 11,1 m², køkken, kammer, et lille vaskehus med lokum samt en svinsti. Da husene fortrinsvis blev lejet ud til børnerige familier, kan man tænke sig til hver enkelts pladsforhold. Der var imidlertid behov for husene, de afhjalp bolignøden og var langt bedre end det, folk var vant til at bo i. I de følgende år opførtes yderligere 12 huse. Snart byggedes der livligt langs Callesensgade, bl.a. opførtes præparandanstalten her, senere anvendt som anneks og pedelbolig til statsskolen.

I modsætning til de spartanske arbejderhuse står de offentlige *monumentalbygninger* fra denne tid, hvoraf især de, der er tegnet af arkitekt *Jablonowski*, Haderslev, er let kendelige på deres stil. I 1901 indviedes det nye amtshus ved den nyanlagte markedsplads, 1905 den kongelige realskole i Forstalle og i de følgende år amtsretsbygningen, det nuværende domhus, den nye provstegård, mellemskolen, gymnastikhallen, rigsbanken, Folkebanken, Alderstrøst, Folkehjem og ikke at forglemme det karakteristiske tårn på Skt. Nikolai. Byen ikke blot voksede, men den skiftede også i høj grad ansigt, og kun enkelte gader fik lov til helt og uforstyrret at beholde deres gamle karakter.

Jernbaner og teknik

Den tekniske udvikling og den deraf følgende forbedring af samfærdighedsmulighederne satte også sit præg på byen. I 1868 var *jernbanestationen*

Et organiseret idrætsarbejde begyndte først at vinde større udbredelse fra omkring århundredskiftet. Skøjteløb på engene syd for byen var en yndet form for motion og underholdning. Den høje bygning t.v. er den nuværende statsskole.

nen blevet indviet, og ved stikbanen til Rødekre havde Åbenrå jernbaneforbindelse til de nord- og sydgående tog. Til Sønderborg var der regelmæssig dampskibsforbindelse, men bortset fra dagvognen til Haderslev savnede byen trafikmuligheder til oplandet. Flere gange forsøgte man at skaffe dem til veje. I 1888 var man dybt engageret i planerne om en tværbane fra Åbenrå over Rødekre og Løgumkloster til Højer, men planen måtte udsættes. Et andet projekt var allerede blevet drøftet i 1883, nemlig en bane fra Flensborg over Gråsten til Åbenrå. Da heller ikke denne plan kunne gennemføres i sin helhed, besluttede kredsudvalget, hvori borgmesteren repræsenterede byen, i 1895 at lade bygge en smalsporet *kredsban*e fra Åbenrå over Felsted og Varnæs til Gråsten. Kredsbanegården blev opført ved Maden, og den 14. februar 1899 toges banen i brug. Den var 31,5 km lang, sporvidde 1 m og største hastighed 25 km i timen. Banen rådede over 4 to-akslede lokomotiver, bygget af Hagens i Erfurth, 7 personvogne med ialt 224 pladser, 2 postvogne og 22 godsvogne, alle fra vognfabriken Gebr. Hofmann i Breslau. Der kørte daglig 5 tog i hver retning, og det første år befordredes knap 140.000 passagerer og 10.255 tons gods, hvilket knapt svarede til forventninger-

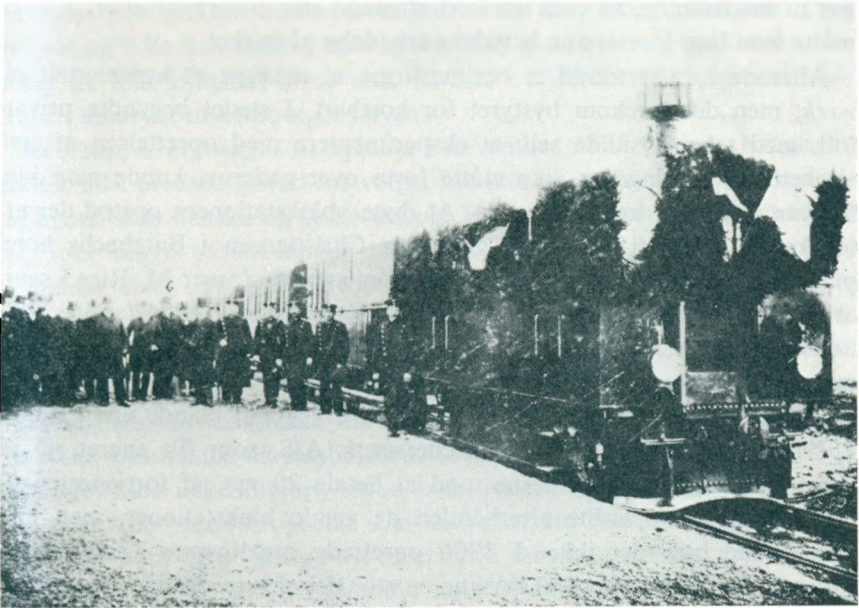

ne. Selv om udgifterne havde været på over 1.000.000 mark, var man ikke betænkelig ved også at virkeliggøre første halvdel af tværbaneprojektet i form af en amtsbane over Løjt, Knivbjerg og Hovslund til Løgumkloster. Her spillede også tanken om befordring af deltagere til de nationale tyske Knivbjergfester en væsentlig rolle. Løgumklosterbanen havde en længde på 54,3 km med ialt 28 holdepladser. Amtsbanerne rådede efter indvielsen af denne bane i maj 1901 over 11 lokomotiver, 23 personvogne, 4 pakvogne og 70 godsvogne. Den årlige trafik var nu oppe på 300.000 personer og 23.000 tons gods. En af sine største dage havde banen ved Bismarcksmonumentets indvielse på Knivbjerg d. 4. august 1901. Togtrafikken med den nye *kredsbanegård* og holdepladserne ved Nørre- og Sønderport var et nyt indslag i bybilledet. Jernbanerne var med til at omforme samkvemet mellem by og land. Der kom flere landboere til bys, men det gik ud over de gamle købmandsgårde, hvor de plejede at spænde fra.

Endnu en jernbaneplan blev drøftet i tiden før verdenskrigen. Det var bygningen af en kystbane, som skulle forbinde de østsvenske købstæder, men planen standsedes på grund af krigen. Jernbanerne var knapt nok færdigbygget, før deres konkurrenter, *motorkøretøjerne*, begyndte at dukke op. De nåede dog ikke i disse år at udvikle sig så meget, at man for alvor forstod deres betydning. I april 1904 blev den første motorcykel indregistreret i byen, repræsentant Niels Wärners Neckarsulmermodel, og i årets løb kom yderligere fem maskiner til. I marts 1905 hjembragte maskinfabrikant Bastiansen byens første personbil, en Nürnbergermodel med seks hestekræfter. Året efter anskaffede købmand Voetman sig bil og snart efter også dyrlæge Schmidt. Disse tre biler var hjemmehørende i byen omkring 1910, men allerede i 1914 var der ialt 22 motorkøretøjer til personbefordring, men endnu ingen lastbiler. Den 7. december 1908 blev de første taxameterdrosker taget i brug.

Også *havnen* forandrede udseende. I 1895 opførtes karantæneanstalten, og statsbanesporet blev udvidet med en særlig havnebane. 1897–99 byggedes *Sydhavnen* med en dybde på 4,5 m og en kajlængde på 350 m. Den fik senere navnet »Prinz Heinrichs Hafen«. På sydhavnens nordvestende opførte Flensborg-Egernsund dampskibsselskabet sin dampskibspavillon, og på molespidsen indrettedes i året 1900 badeanstalt med vippe og kabiner. I 1905 blev den udvidet med en særlig afdeling for skolelever.

I februar 1897 tilbød rigspostforvaltningen at anlægge *telefonforbindelse* til nabobyerne, hvis der tegnede sig 25 abonnenter. Der var straks stor interesse, og 1. august kunne centralen indvies med 76 abonnenter i by-

Kredsbanen indvies 14. febr. 1899.

en og dens nærmeste omegn. Også her viste købmand Voetmann sin interesse for tekniske fremskridt og fik som første abonnent nr. 1.

Belysning og strøm

I tiden indtil århundredeskiftet sørgede byens *gasværk* i stigende grad for at dække belysningsbehovet. Allerede i 1870 var der indlagt 860 flammer hos private forbrugere til belysning, men kun 24 til kogning. De omtalte flammer var som regel de såkaldte gas-fribrændere, der både lyste og udviklede en stærk varme. Adskillige huse klarede sig dog længe med petroleumsbelysning, og i skolerne havde man endnu i 1890'erne tællelys på pulten om vinteren. Antallet af gadelygter blev udvidet. I 1870 var der 79 og i 1878 ialt 90. I 1906 var tallet steget til 141, i 1912 til 190. Efterhånden som forbruget steg, kunne man sætte priserne ned, og alligevel gav gasværket et godt overskud, samtidig med at dets gæld kunne afvikles hurtigere end planlagt. Alene i årene 1882–85 steg forbruget med 80 pct. I 1899 var det nødvendigt at udvide værket betydeligt, men samtidig begyndte konkurrencen fra elektriciteten at gøre sig gældende. Dette blev dog modvirket ved, at flere gik over til at benytte

gas til madlavning, så efter en kort stilstand steg forbruget atter. I 1914 måtte man igen foretage en betydelig udvidelse af værket.

Allerede i 1894 tilbød et berlinerfirma at anlægge et kommunalt *el-værk*, men det forekom bystyret for kostbart. I stedet begyndte privatfolk med teknisk snilde selv at eksperimentere med oprettelsen af små værker. Da ledningerne ikke måtte føres over gaderne, kunne man kun forsyne den blok, hvor værket lå. Af disse »blokstationer« opstod der efterhånden fire. I 1894 havde gæstgiver Christiansen i Butzbachs hotel på Storetorv sin egen station, og året efter anlagde farver M. Ries i samarbejde med C. C. Kurtzweil en station i Vestergade. I 1901 fandtes desuden Lorenzens blokstation på Klingbjerg, der forsynede Nygade, Nørretorv og Kolstrup, samt Bastiansens værk overfor Folkehjem, der havde sygehuset, banegården, Hotel Danmark og bryggeriet blandt sine kunder. I 1902 dannedes Åbenrå Elektricitetsværk A/S, som fik eneret på at trække ledninger over gaderne mod at betale 20 pct. af fortjenesten til byen. Selskabet opkøbte efterhånden de gamle blokstationer, men helt enerådende blev det ikke. I 1906 oprettede orgelbygger Zachariassen sit eget værk, der kom til at forsyne en stor del af hovedgaden, bl.a. Rådhuset – men koncession til at føre ledningerne over gaden kunne det ikke få. Åbenrå Elektricitetsværk udnyttede vandkraften på Nymølle, hvorfra en højspændingsledning førte ind til værket i Ramsherred. I de første år kæmpede man med store vanskeligheder og mødte megen utilfredshed blandt borgerne, men efterhånden som forbruget steg, og værket blev moderniseret med dampkraft blev forsyningerne mere regelmæssige.

Med bilen og elektriciteten holdt den nye tid for alvor sit indtog i byen. Vi vender imidlertid tilbage til tiden omkring 1870 for at betragte byens styre og dens ledende mænd.

Byens styre

Borgmester von Krogh og hans politik

Da Albrect v. Krogh i 1870 var blevet valgt for en 12-års periode, kunne han føle sig sikret for den nærmeste fremtid og regne med rolige arbejdsforhold, da bystyret udelukkende var tysksindet. Over for regeringen fremhævede han, at han agtede at føre en klar fortyskningspolitik. Det var hans overbevisning, at dette bedst lod sig gennemføre under skæret af samarbejde. Ved at vise de moderate danske vejen til et samarbejde, håbede han at kunne skabe splittelse inden for deres rækker. Dette blev fejlagtigt tolket som svaghed af de mest yderligtgående tyske-

re. Hans politik kom derfor til at virke mod sin hensigt, idet den tyske gruppe og ikke den danske blev splittet. Sit gamle slesvig-holstenske sindelag fik han lejlighed til at vise, da han i 1873 foranledigede advokat Gülich udnævnt til æresborger i byen.

Ved *suppleringsvalget* til byrådet i november 1873 førte v. Krogh sin politik ud i praksis. Forud for valget lod han et opstillingsmøde arrangere, hvori både danske og tyske deltog. Her enedes man om tre kandidater, som begge parter kunne godkende. Den yderligtgående tyske fløj indkaldte til et nyt møde, hvor tre rabiate tyskere: kaptajn Ingermann, herredsfoged Jensen og skræddermester Toft blev foreslået. Nu trak danskerne sig tilbage fra samarbejdet, og af de oprindelige tre kandidater kom kun købmand C. A. W. Bode, der var den mest tyskeorienterede, på valg, men da danskerne blev hjemme, fik han kun 16 stemmer. De tre tyske kandidater fik henholdsvis 160, 159 og 152 stemmer. Da valgresultatet blev bekendtgjort, skred borgmesteren ind og erklærede Bode for valgt, idet herredsfogeden som embedsmand ikke var valgbar. Bølgene gik højt, og v. Krogh synes at have tabt besindelsen. Sagen vakte stor opsigt, og gennem avisreferater kom den regeringen for øre, hvilket resulterede i en meget skarp reprimande fra departementsråd Koch til borgmesteren. Det hed heri, at sagen gav et meget lidet opmuntrende indblik i byens styrelse, og at borgmesteren for fremtiden måtte afholde sig fra alle forsøg på krompromis med danskerne. v. Krogh svarede med en lang retfærdiggørelse direkte til vicepræsident v. Bitter, der imidlertid kun indskærpede irettesættelsen. Derefter godkendte regeringen valget af herredsfoged Jensen. I magistraten fik borgmesteren kun medhold af senator Hoffgaard, hvorimod senatorerne Raben, Jessen og Frellsen gik hårdt imod ham. Det var klart for hele byen, at det tyske parti var dybt splittet, og at v. Krogh stod svagt. Som hans hovedmodstander og leder af magistraten stod skibsbygmester og førstesenator *Gustav Raben*, der blandt vælgerne var stærkt befæstet, idet adskillige var økonomisk afhængige af ham, og han kunne derfor som regel få sine kandidater indvalgt i byrådet. Borgmesteren følte, at Raben bevidst modarbejdede ham, og man kan næppe se bort fra, at dette personlige modsætningsforhold også har spillet en rolle for hans forsøg på at skabe en opposition i byrådet.

Dansk repræsentation i bystyret

I første omgang havde tilhængerne af kompromispolitikken lidt nederlag, men henimod slutningen af 1870'erne vandt dens tilhængere atter frem. Gustav Raben blev mere og mere optaget af sine forretninger, og

især efter købet af kobbermøllen ved Kruså måtte han i længere perioder være borte fra byen. Da hans valgperiode udløb i 1878, lod han sig derfor ikke genopstille. De moderate tyske havde efterhånden fået indvalgt fire repræsentanter, deriblandt C. A. W. Bode, og ved valget i november 1878 lykkedes det for første og eneste gang at få en repræsentant for de danske indvalgt, nemlig *apoteker P. Stisgaard*. Ved valget i november 1879 synes det pludselig at være gået op for v. Krogh, at han var ved at miste kontrollen med situationen. Fra dansk hold var man ikke blind for mulighederne, og på et opstillingsmøde, hvori fra tysk side Bode, fra dansk Junggreen og advokat Bekker deltog, fandt man frem til en dansk og en tysk kompromiskandidat. Bekker var på tale, men måtte vige, fordi han året før i Freia havde fremsat en skarp kritik af den tyske kommunalforvaltning. Med valget af to kompromiskandidater ville disse være i flertal, og muligheden for aktiv dansk deltagelse i det kommunale arbejde være åbnet. Borgmesteren så faren, der truede det tyske eneherredømme, og vendte sig nu med uhørt voldsomhed mod sin tidligere kampfælle Bode. Det lykkedes at skræmme de moderate, så en del holdt sig hjemme på valgdagen. Dermed sikredes valget af kaptajn Joh. Ahlmann og garvermester N. Tondering, hvoraf den sidste senere kom til at spille en rolle som Köllerpolitikens fortaler i Åbenrå. Kompromistilhængerne havde måttet indkassere et nyt nederlag, men imidlertid nærmede udløbet af v. Kroghs valgperiode som borgmester sig.

Borgmestervalgene 1881–82

De følgende år bød på mange uskiftninger såvel blandt senatorerne som i byrådet. Da det danske medlem, apoteker Stisgaard i 1881 solgte Løveapoteket til apoteker Lachmann og fraflyttede byen, fik man ikke valgt nogen ny dansk repræsentant i hans sted. Også C. A. W. Bode måtte en kort overgang forlade det kommunale arbejde, men i 1886 indvalgtes han igen.

Til påske 1882 udløb v. Kroghs funktionstid som borgmester, og valget for den næste 12-års periode fandt sted 12. august 1881 mellem tre kandidater. Udfaldet blev, at v. Krogh fik 124 stemmer, men den tidligere borgmester i Zeulenroda Carl Fr. Boy 164, den tredje kandidat ingen. Det er værd at bemærke, at Junggreen og med ham flere danske stemte på v. Krogh. Stemningen i byen havde under valgkampen været ophidset, men steg endnu et par grader, da det midt i november blev meddelt, at regeringen nægtede at godkende valget, og at omvalg skulle udskrives. Først ville v. Krogh ikke lade sig genopstille, men hans til-

Adolph Vreden var borgmester og politimester 1882–98.

hængere fik ham overtalt, og den 13. marts 1882 fandt valget sted. Deltagelsen var noget større, men dog kun 50 pct. Resultatet blev en sejr til v. Krogh med 235 stemmer mod nærmeste modkandidat 108. Og nu blev der fest, men to måneder efter sprang bomben: regeringen havde nægtet at godkende valget, og v. Krogh skulle øjeblikkelig nedlægge sine poster, som indtil videre skulle varetages af førstesenator Joh. Davidsen. Midt i juni meddelte regeringen, at amtsretsdirektør Bong-Schmidt fra Flensborg var udnævnt til kommissarisk borgmester i Åbenrå. Denne kom dog på grund af sygdom aldrig i funktion, og kort efter blev kommissariatet trukket tilbage, idet der blev givet tilladelse til nyvalg. Samtidig indskærpedes det, at man skulle anvende den største omhu ved udvælgelsen af kandidater, da en ny forkastelse uvægerligt ville medføre kommissarisk forvaltning. Den 24. august 1882 fandt valget sted, og af de 252 afgivne stemmer faldt 176 på politisekretær i Neumünster *Adolph Vreden*, som dermed var valgt. Dette valg blev godkendt, således at Vreden kunne træde i funktion i oktober s.å. Man fortalte senere, at det var advokat Bekker, der havde organiseret nogle danske stemmer, da man anså Vreden for mere moderat end den nærmeste konkurrent, A. Schrader fra Coswig.

Borgmester Vreden og byens regnskab

Adolph Vreden var 35 år gammel og født i Honnef i nærheden af Bonn som søn af en vinbonde, men det viste sig hurtigt, at han faldt godt til i Åbenrå. Han var i besiddelse af en sund praktisk sans, hvortil kom en jævn og ligetil optræden overfor alle uden persons anseelse. Han var udpræget tysk, men han forsøgte ikke direkte at gribe ind i den nationalpolitiske udvikling. Også her gjaldt det, at han behandlede alle lige. Medens man fra dansk side betragtede ham som en dygtig forvaltningsmand, rejste der sig fra tysk side nogen kritik mod hans embedsførelse, idet han blev beskyldt for ikke at have ført tilstrækkelig streng kontrol med *bykasserer Krause*. Kritikken blev rejst af byrådet, men i første omgang afvist af borgmesteren. Sagen blev meget energisk forfulgt af A. Festeren, der i 1886 fik gennemført, at en udenfor stående revisor gennemgik regnskaberne. Det viste sig nu hurtigt, at disse var i meget mangelfuld stand, og der konstateredes besvigelser på et beløb af mindst 20.000 mark. Af disse stammede de ældste allerede fra 1873. Vreden havde i begyndelsen ment, at man kunne nøjes med at tildele bykasserer en næse, men sagen blev efterhånden så alvorlig, at han måtte lade Krause arrestere og indsætte i arresten i Flensborg. Her afsonede Hejmdals redaktør, Heinr. Matzen, en pressestraf, og til ham udtalte Krause sig ret åbenmundet. Matzen var ikke sen til at bringe disse nyheder i sin avis, og det trak op til offentlig skandale. Bykollegiet sendte en deputation til Slesvig for at klage over borgmester og magistrat, idet man også mente at have fundet uregelmæssigheder i skole- og havneregnskaberne, som disse havde ansvaret for. Deputationen bestod af B. Boysen, A. Festeren og C. A. W. Bode, der anmodede om, at regeringen ville sende en særlig befuldmægtiget til byen for at undersøge forholdene og bringe orden i sagerne igen. Af magistratens medlemmer var det især Michael Jebsen, der blev udsat for kritik, da han havde med havnekommission og havneregnskab at gøre. Sagens udgang blev, at bykasserer blev idømt en fængselsstraf, hvorimod regeringen afviste at foretage videre undersøgelser mod borgmester og magistrat. Dette bevirkede, at A. Festeren i protest nedlagde sit mandat og udgav et lille skrift om sagen.

Michael Jebsen

Michael Jebsen, der i 1884 var blevet valgt til førstesenator og stedfortrædende borgmester, var født i Åbenrå i 1835 og stod som ung til søs. Allerede som stor dreng havde han indtaget et udpræget danskfjendtligt

Havneparti med udsigt mod nord. T. v. toldbygningen og Skibbroen, t. h. dampskibspavillonen, det senere sømandshjem.

Vinterbillede fra Storegade. Det nedrevne »Mutter Stallbohms« hus t.h.

standpunkt, som havde bragt ham i ubehagelig berøring med de danske myndigheder. Efter en tid som kaptajn var han trådt i tjeneste hos Krupp og ledede i nogle år fra Rotterdam dette firmas spedition. I 1878 begyndte han en selvstændig rederivirksomhed, som han i 1882 flyttede til Åbenrå. Han var en fremragende dygtig og energisk forretningsmand, der forfulgte sine mål med energi, men uden hensyn til de hindringer, der opstod undervejs. Da han vendte tilbage til Åbenrå, var det for at gøre en indsats for sin fødeby og dens tyskhed. Han havde tænkt sig, at dette skulle ske gennem erhvervslivet, men han blev hurtigt og dels mod sin vilje valgt ind i bystyret. Også her følte han sig forpligtet til at yde sit bedste, og kunne han end tage fejl, tvivlede ingen om hans ærlige vilje.

Ved det første valg fik han kun to stemmers majoritet, men det stadigt stigende stemmetal ved hans følgende genvalg viser klart, hvorledes hans position i byen blev stærkere. I 1890 blev han valgt til national-liberal rigsdagsmand, genvalgte 1893, men faldt 1898. Samme år blev

han imidlertid valgt til landdagsmand for Flensborg amt. Han var næstformand for »Deutscher Verein für das nördliche Schleswig« og sjælen bag Knivbjergselskabet. Ved hans død 1. oktober 1899 skrev H. P. Hansen: »Michael Jepsens død betyder et stort tab for vore politiske modstandere. Han var deres betydeligste mand i Åbenrå by og amt. Vi har med ham mistet en uforsonlig modstander, hvis kampmåde vi ikke billigede, men hvis overbevisning vi agtede, fordi den var ærligt følt og stod sin prøve i de for ham trange dage«. Bystyret hædrede ham ved at give Skibbroen navnet »Michael Jepsenstrasse«, men efter 1920 fik den atter sit gamle navn tilbage.

Forud for sit valg til senator havde Michael Jepsen karakteriseret bystyrets mænd som »eine Anzahl alter Kaffern«, og han kom hurtigt i modsætning til adskillige af disse. Som gammel kaptajn var han vant til at sætte sin vilje igennem, og han for ikke lempeligt frem.

En politisk satire

De første år gik samarbejdet mellem Vreden og Jepsen uden større gnidninger; man havde en fælles front at forsvare mod Festersens angreb. Så snart disse nogenlunde syntes at være afværget, gik Jepsen i gang med at bekriige den moderate fløj inden for bystyret, og her fik han en villig forbundsfælle i den nye redaktør af Apenrader Anzeiger, *Theodor Janke*. Denne offentliggjorde 10. september 1887 en politisk satire ved navn »Ein lustiges Parlament«. Handlingen foregik i Quäsenheim, og personerne bar komiske navne, men når man så nærmere efter, skulle der ikke megen fantasi til at gennemskue, at det drejede sig om en parodi på Åbenrå. Her optrådte Andres Krakelius (A. Festersen), Bombastus Bodenlos (C. A. W. Bode) med den for ham typiske sætning: »Ich spreche der Idee das Wort« og flere andre, men mærkværdigvis optrådte hverken førstesensatoren eller hans håndgangne mand kaptajn Davidsen, skønt de livligt havde deltaget i den parodierede debat. Jepsen tilbragte til gengæld det meste af dagen på Butzbachs hotel, hvor han under sin egen tordnende latter læste op af avisen for alle, der gad høre det. Det var ikke muligt at ramme Jepsen med en injuriesag, men man lagde ikke skjul på, hvem man anså for bagmanden. De fem medlemmer af byrådet, der følte sig ramt, anlagde sag mod Janke, der blev idømt en bøde på 30 mark. Den lille episode var i høj grad med til at uddybe splittelsen inden for det tyske borgerskab.

Gustav Rickmers var borgmester og politimester 1898–1916.

Borgmester Vredens afskedigelse

Det varede ikke længe, inden Michael Jebsen heller ikke fandt behag i Vreden. Han var efter hans mening ikke embedsmand nok, holdt ikke nok på værdigheden og var kort sagt ikke sin stilling voksen. Det var dog kun få, der sluttede op omkring Jebsen, idet Vreden ved sin ligefremme optræden var blevet ret populær blandt det jævne borgerskab. Da hans funktionstid var udløbet i 1894, og der blev udskrevet nyvalg, støttede Jebsen og hans parti ikke Vreden, men den senere Haderslev-borgmester, dr. jur. Köster. Vreden havde dog ikke blot det store flertal af de tysksindede borgere bag sig, men også H. P. Hanssen støttede hans kandidatur ud fra devisen »Man ved, hvad man har, men ikke, hvad man får.« Valget blev en smuk sejr for borgmesteren og et knusende nederlag for oppositionen. Af 670 stemmeberettigede borgere stemte 403 på Vreden og kun 29 på dr. Köster. Sejren blev fejret med fakkeltog og fest på Colosseum.

Michael Jebsen valgte derfor nu en anden metode. Kort efter valget rejste han til Slesvig og indgav personlig til overpræsidenten en klage over Vreden med det formål at forhindre valgets stadfæstelse. Mange af klagepunkterne nærmer sig bagvaskelse og andre er af en så inferior karakter, at man har svært ved at tage dem alvorligt. Det anføres bl.a., at

Vreden har krænket borgmesterembedets værdighed ved på Colosseum at drikke dus med en vandrende håndværker og en bagersvend og ved på et offentligt værtshus at have spillet skat med en senere falleret købmand. Andre af de ialt 14 klagepunkter var væsentligere, men de lod sig ikke bevise, og regeringen stadfæstede Vredens genvalg. Michael Jebsen gav dog ikke op, men fortsatte sit muldvarpearbejde, således at tillidsforholdet mellem borgmesteren og byens styre blev ødelagt. I 1897 fandt byrådet anledning til en skarp kritik af hans forhold under forhandlingerne om kredsbanerne og overvejede at indberette ham til regeringen. Vreden tog sig sagen nær, og som en skuffet og nedbrudt mand anmodede han i juli 1897 om pensionering fra 1. april 1898, hvilket blev bevilget. I modsætning til v. Krogh, der efter sin afsked slog sig ned i Åbenrå, forlod Vreden i stilhed byen. Han døde 11. august 1904 i Elmshorn.

Rickmers vælges til borgmester

Til ny borgmester valgte i sommeren 1898 Gustav Rickmers, som tiltrådte 1. september s.å. Han var født på Helgoland 1866, uddannet først ved bankvæsenet, senere ved øens kommunale forvaltning, hvor han i 1896 var blevet kommuneforstander og badedirektør. Han var en medgørlig mand, der ikke gerne ville volde fortræd, og han var lige venlig og forekommende mod høje og lave. Han var udpræget upolitisk, og det lykkedes ham at holde sig helt fri af det indre tyske modsætningsforhold, ligesom han ikke deltog i det nationalpolitiske arbejde. Han var en dygtig forvaltningsmand, især hvad finanserne angik. Da hans funktionstid udløb i 1910, blev han enstemmigt genvalgt, idet endog mange danske mødte frem på valgdagen og gav ham deres stemme. Det var lettere, sagde man i byen, at få ti borgmestre, der var dårligere, end én, der var bedre. Det vakte derfor sorg i alle kredse, da borgmester Rickmers kort før sin 50 års fødselsdag på vej til Rådhuset blev ramt af et hjerteslag og døde den 5. september 1916.

Den tyske del af byens befolkning var endnu i Rickmers' første funktionstid stærkt splittet. Ved Michael Jebsens død i 1899 mistede de i nationalpolitisk henseende mest yderligtgående deres leder, men dermed var der ikke blevet ro i lejren. Til hans efterfølger som førstesenator valgte J. Lorenzen, der i 1906 afløstes af Thomas Ries, som fortsatte på denne post til 1919.

Dansk-socialdemokratisk samarbejde

Det indre tyske modsætningsforhold var dog ikke større, end at man kunne samles om fælles optræden, når der var fare på færde. Det var tilfældet ved suppleringsvalget til byrådet i november 1901. Få dage før valget havde der været et socialdemokratisk møde på Folkehjem, hvor redaktør Adler fra Kiel havde talt mod voldspolitikken. Der var flere danske til stede, og efter foredraget tog Hejmdal-redaktøren Nicolai Svendsen ordet og fremhævede, at socialdemokraterne og danskerne på trods af de politiske meningsforskelligheder havde det fælles mål at bekæmpe den preussiske tvang. Tandlæge Jonathan Smith tog tråden op og opfordrede til dansk-socialdemokratisk samarbejde ved det forestående valg. Fra arbejderside gik murer Ewald og snedker Hermel ind for tanken, og de følgende dage førtes der forhandlinger på Hejmdals kontor om sagen. Tyskerne anede uråd og indkaldte til borgerforsamling på Stadttheater. Formanden for byrådet, N. Tondering, opfordrede byens tyske borgere til at møde mand af hus, idet danskere og socialdemokrater efter hans skøn ville kunne mønstre godt 300 stemmer, tyskerne omkring 350. Forhandlingerne på Hejmdal førte til opstillingen af H. P. Hanssen og snedker Hermel. Når H. P. Hanssen er gået med til, at man anbefalede at stemme på ham, tyder det på, at man virkelig har troet på chancen for at få stemmerne fra arbejdere, småhåndværkere og danske samlet. Fra tysk side opstilledes skibsmægler Lehmann og den tidligere kommuneforstander i Kolstrup, kaptajn Knud Detlefsen.

På valgdagen var spændingen stor og tilstrømningen overvældende. Resultatet blev en stor tysk sejr med 368 stemmer på hver af deres kandidater, mod 83 på H. P. Hanssen og 82 på Karl Hermel. Tyskerne jublede, og Bahrts musikkapel spillede Slesvig-Holsten-sangen foran rådhus-trappen. Nederlaget sved, og det var en alvorlig advarsel til de danske ledere om, at socialdemokratiet endnu ikke var accepteret af borgerskabet.

Ikke så snart var faren afvist, før splittelsen igen brød frem i de tyske rækker, og ved suppleringsvalget i 1903 stod grupperne hårdt over for hinanden. De to partiers styrkeforhold fremgår af dette valg, hvor den konservative slagtermester Tofft med 107 stemmer besejrede den mere liberale unge lærer Rasmus Andersen, der fik 86 stemmer. Modsætningsforholdet gav sig særligt voldsomme udslag i presseforholdene.

Nationale forhold

De tyske aviser

Omkring århundredskiftet udkom i Åbenrå tre tyske aviser Apenrader Nachrichten, Apenrader Zeitung og Neue Apenrader Anzeiger. Det første blev udgivet og redigeret af bogtrykkerne Kimmel og Berendsen, men om det er en fortsættelse af Keplers gamle blad af samme navn er ikke klarlagt. Med udgangen af juni 1904 ophørte det at udkomme, idet det blev købt af Apenrader Zeitung.

I 1878 startede bogtrykker *Böheim*, der stammede fra Bayern, Apenrader Zeitung, og året efter udsendte bogtrykker Josef Glatz, der var wiener, første nummer af Neue Apenrader Anzeiger. De to bogtrykkere havde ingen føling med det nationalpolitiske, og begge blade var ganske uengagerede i denne strid. Til gengæld bekrigede de hinanden voldsomt. I 1881 førtes der ikke mindre end 11 processer mellem de to udgivere. I 1887 overtog den erfarne journalist *Theodor Janke* redaktionen af Anzeiger. Ved tiltrædelsen lagde han vægt på at undgå småligt brødnid, men det lykkedes ikke. I 1888 blev han således idømt en bøde på 200 mark for ni klagepunkter, som *Böheim* rettede mod ham, medens denne slap med 40 mark for de 14 klager, Janke svarede med. Samme år overlod *Böheim* redaktionen af Zeitung til Friederich Becker. Det lykkedes Janke at oparbejde Anzeiger, og snart kunne han som tillæg udsende Nordschleswigscher Sonntagsfreund og hver 14. dag et opbyggelsesblad Die köstliche Perle. Det var noget afgørende nyt, at Janke engagerede avisen politisk. Omkring nytår 1888/89 forsvarede han således kraftigt forordningen om tysk skolesprog. Dette havde naturligvis myndighedernes bevågenhed, men alligevel var man i 1895 nødt til at dømme ham for fornærmelser mod H. P. Hanssen. Sagen var alvorlig nok, idet Janke i en overskrift havde skrevet »Der Hochverräter H. P. Hanssen«. En anklage for højforrædderi kunne H. P. Hanssen naturligvis ikke lade gå upåtalte hen. Janke undskyldte sig med, at det var en trykfejl for »Der hochverehrte H. P. Hanssen«, men det var dog for tykt selv for de tyske dommere. Dommen lød på en bøde på – 15 mark. For at føje spot til skade blev beløbet eftergivet.

Ved rigsdagsvalget 1903 fik det lokale modsætningsforhold i den tyske gruppe landspolitisk perspektiv. Janke støttede den hidtidige repræsentant, Raab, der var tilhænger af den hårde kurs i Nordslesvig. Som modkandidat var den liberale lærer Fr. Wolgast fra Kiel opstillet. På et vælgermøde i Åbenrå havde han ikke villet give den hårde politik sin støtte, hvorfor han naturligvis var blevet beskyldt for at være danskven-

lig. Da det første valg ikke bragte nogen afgørelse, stemte en del af de frisindede ved omvalget på den socialdemokratiske kandidat, Mahlke, der blev indvalgt i rigsdagen. Dette vakte uhyre opsigt, og Janke bebrejdede i meget hårde vendinger, at »gode tyske borgere« havde stemt sammen med de to omvæltningspartier, danskere og socialdemokrater. For pressen i Åbenrå fik det den konkrete betydning, at en kreds af liberale tyske omkring skibsreder J. Jebsen jun., senator Lorenzen og dr. Wiemer dannede et selskab til udgivelse af en ny avis og bekæmpelse af *Anzeiger*. Den hidtil ret uengagerede *Apenrader Zeitung* blev købt og med *Alfried Nagel* fra Neumünster som redaktør begyndte den nye avis at udkomme midt i september 1903 under navnet *Apenrader Zeitung – Neue Folge*. Det var ingenlunde en danskvenlig avis, men den gjorde sig til talerør for mere liberale synspunkter og førte et knapt så voldsomt sprog.

Til støtte for Janke var der også i 1903 blevet dannet en særlig forening »Verein zur Hebung der wirtschaftlichen Interesse in Stadt und Land« under ledelse af N. Tondering, der også havde været virksom ved Raabs opstilling. Hadkampagnen mellem de to partier udartede efterhånden til bagvaskelser af en sådan karakter, at Hejmdal betegnede dem som »sjofle og jammerlige«. Det spændte forhold betød en svækkelse af tyskheden, og på overpræsidentens foranledning fik landråd v. Us-lar bragt møder mellem de to parter i stand i 1904. Her fandt man frem til en samarbejdsaftale, hvorefter et pressenævn med lige mange repræsentanter for de to blade skulle afgøre stridighederne med landråden som opmand. Det endelige mål var én tysk avis, og først blev *Apenrader Nachrichten* købt. Ved udgangen af 1904 afløste Hans Christiansen *Zeitung*s hidtidige redaktør Alfr. Nagel, og fra 1. jan. 1906 afgav Janke hovedparten af det redaktionelle ansvar for *Anzeiger* til *Christian Jessen* på Nymølle. Vejen var nu banet for en sammenslutning, som fandt sted 1. juli 1906. I første omgang blev Jessen redaktør af den nye avis *Apenrader Tageblatt*, men fra 1. september s.å. ordnedes de redaktionelle forhold endeligt, idet dr. *Julius Kähler* tiltrådte som politisk redaktør. Han var født 1873 i nærheden af Kiel og havde teologisk embedseksamen. Som rigsdagsjournalist i Berlin havde han erhvervet sig et indgående politisk kendskab, og med ham fik den tyske presse en leder, der kunne se længere end til de smålige lokale stridigheder.

Raphael Posé Perfecto v. Uslar var ritmester af reserven og ejer af gården Buskmose i Rinkenæs sogn. Han var 1894–1913 landråd i Åbenrå kreds. Han var uden faglig dannelse, og støttede kraftigt undertrykkelsespolitikken.

Landråder og andre tyske embedsmænd

I forhold til befolkningstallet havde Åbenrå et stort antal civile og militære embedsmænd, som satte deres præg på byen. Dette gjaldt dog hovedsageligt for de civile, idet officererne nok prægede gadebilledet og selskabslivet, men ellers ikke greb ind i byens liv. Fra tysk side tillagde man deres tilstedeværelse stor moralsk betydning, og da garnisonen i 1888 blev flyttet til Haderslev, understregede man meget kraftigt dette forhold. Også de økonomiske konsekvenser for byens handlende var betydelige, idet byens indbyggertal formindskedes med næsten 10 pct.

Den første landråd *Werner von Levetzow* var uddannet som jurist i Kiel og gjorde indtil 1864 tjeneste i den danske administration. Efter krigen gik han i tysk tjeneste og blev i 1865 udnævnt til amtmand i Åbenrå. Ved indlemmelsen i Preussen fik han titel af landråd, og som sådan virkede han, indtil han ved den nye provinsforfatnings indførelse i 1889 i en alder af 66 år trak sig tilbage. Ved sit sølvbryllup blev han hyldet med fakkeltog af byens befolkning, blandt hvilken han nød en ikke ringe popularitet. H. P. Hanssen gav ham det skudsmål, at han viste forståelse for de vanskelige forhold og blev skattet som en retsindig og forholdsvis human embedsmand. Det samme gjaldt i endnu højere grad hans efterfølger *Joachim v. Bonin*. Han var født i Pommern som søn af general v. Bonin, men han kom hurtigt i et meget venligt forhold til den

Landråd R. P. P. v. Uslars »Herrenzimmer« på Brundlund 1912.

danske befolkning. Til gengæld var han modstander af »Deutscher Verein« i en sådan grad, at han ligefrem forbød sine embedsmænd at være medlemmer. Hans holdning var derfor ikke acceptabel på højeste sted, og allerede i 1894 forflyttedes han syd på. Han er den af samtlige preussiske landråder, der har efterladt sig det smukkeste og værdigste minde i den dansksindede befolkning. Det må have været en brat overgang at lære hans efterfølger at kende, den i Mexico fødte *Raphael Posé Perfecto v. Uslar*. I modsætning til forgængerne havde han ikke juridisk, men militær uddannelse. Midt i 1880'erne købte han Buskmose ved Rinkenæs, hvor han i 1889 blev amtsforstander og udviste meget danskerhad. Bedre blev det ikke, da han i 1894 kom til Åbenrå som landråd. Han var usmidig og overskred hyppigt grænserne for sin kompetance. Under Köllerperioden støttede han ivrigt udvisningspolitikken, og hans indberetninger om forholdene var stærkt farvede og ensidige. De danske ledere måtte tage manganen en tårn med ham, men da Hejmdal engang direkte skrev, at hr. landråd v. Uslar ikke havde opfundet krudtet, turde han alligevel ikke tage en retssag.

Hans Siemon beklædte som den sidste preussiske landråd embedet i Åbenrå fra 1913–20.

Han var en farverig og temperamentsfuld personlighed, og af hans særlige karakteristika må nævnes den overnaturlige evne til at påvise vand og olie. Selv troede han på den, og mange andre med ham. Han blev ofte benyttet i denne egenskab, ja sågar i to år sendt til tysk Sydvestafrika for at afhjælpe vandmangelen, ganske vist uden held. Under hans fravær 1906–08 fungerede en ung karriereembedsmand, dr. Gottfried Dryander som landråd, og det lykkedes ham i denne periode trods stor modstand at få oprettet Åbenrå kredssparekasse og at gøre sig meget upopulær. Efter sin hjemkomst fortsatte v. Uslar som landråd, indtil han 68 år gammel afskedigedes med pension fra 1. november 1913. Han efterfulgtes af *Hans Siemon*, der sad i embedet indtil genforeningstiden.

Begrebet »en preussisk embedsmand« er i dansk sprogbrug ganskeentydigt og udløser en forestilling om en stramt udseende, kortklippet, helst uniformeret mand med udpræget pligttroskab, usmidighed og mangel på humor. Som altid, når der er tale om generaliseringer, er der noget sandt i det, men mere forkert. Et eksempel kan vise det. I Åbenrå fungerede en overgang i 1890'erne samtidig to amtsdommere, hver for sig typiske preussiske embedsmænd, men i bund og grund forskellige. Den ene var den berygtede *amtsdommer Lindemann*, manden der stemplede

brugen af navnet Sønderjylland som »grober Unfug«, en ledende kraft i den tyske forening, en af de ivrigste til at angribe danske folks forældreret og altid parat til at anvende lovens strengeste straf overfor danskerne. Men ellers var han af naturen godmodig og jævn at omgås. Han var en stor soldebroder og mindedes gerne de glade studenterdage. Engang trillede han, sammen med en flok ligesindede, øltønder ud på Storetorv, hvor de holdt drikkegilde. Derefter fortsatte selskabet under skrig og skrål gennem gaderne, hvor man slog lygter itu med et ølanker sat på en stage. Sagen vakte opsigt, og borgmesteren idømte nogle af deltagerne bøde, men disse kærede til amtsretten, hvor amtsdommer Lindemann pure frikendte dem. Når han havde fået sat nogle af sine politiske modstandere i fængsel, var han tilfreds, men han så gerne gennem fingre med, at fangevogterens kone sørgede for ekstra forplejning til dem, ja opfordrede ligefrem til det. Det gjorde hans kollega, *amtsdommer Chr. H. J. Claussen*, ikke. Tværtimod stod han ved sit vindue på anden sal, når fangevogterens kone gik over gården med maden, og så lød hans »Halt!«, hvorefter han kom ned for at kontrollere, om portionerne var for store. Claussen var en indesluttet, stille og meget from mand, der altid handlede efter modent overlæg, og som fulgte samvittighedens bud. Det siger sig selv, at de måtte leve som hund og kat. Det endte også galt: Lindemann udfordrede Claussen til duel, denne afslog, men begge blev kort tid efter affæren tvangsforflyttet fra byen.

Det nationale styrkeforhold

Medens det var de tyske embedsmænd, der officielt tegnede Åbenrå udadtil, var det, når det gjaldt forholdet til Danmark, helt andre folk, man regnede med, og som på deres vis repræsenterede byen. Frederik Fischer var død, Martin Bahnsen blevet gammel, men et nyt slægtled var på vej frem, og bag sig havde de et bredt udsnit af befolkningen. Hvis man betragter de danske stemmer ved rigsdagsvalgene 1871–1912 i Åbenrå og Kolstrup, vil man se, at stemmetallet falder indtil midten af 1880'erne, hvorefter det atter stiger jævnt. Billedet svarer ret nøje til andre byer, og forklaringen ligger i, at den danske udvandring var standset på det tidspunkt, hvor stigningen begynder, og at naturalisationerne også gav en del nye stemmer. For Åbenrås vedkommende betød det utvivlsomt også noget, at byen fra begyndelsen af 1890'erne blev hovedsædet for det danske organisationsarbejde. Stemmetallene ser således ud:

Stemmer ved rigsdagsvalgene 1871–1912

	1871	1874	1877	1878	1881	1884	1886	1887	1890	1893	1898	1903	1907	1912
danske	370	364	311	320	226	234	225	250	249	292	318	333	333	374
tyske	408	419	457	427	330	423	432	498	562	548	629	603	655	782

De meget lave stemmetal i 1881 kan kun forklares ved, at borgerne på dette tidspunkt var så optaget af borgmestervalget, at de ikke havde tid til at interessere sig for rigsansliggender. De tyske stemmetal viser en stærk stigning fra slutningen af 1880'erne, men også dette svarer til forholdene f.eks. i Sønderborg.

Undersøgelser af de sproglige forhold i byen viser klart, at befolkningens sprog var dansk. For året 1891 påviste H. V. Clausen, at 77 pct. af befolkningen talte dansk, 21 pct. tysk og 2 pct. begge sprog. Hvis man herfra trækker embedsmændene og de syd fra indvandrede, bliver tallene 92 pct. dansk, 6 pct. tysk og 2 pct. tvesprogede. Disse tal passer ikke sammen med de officielle opgivelser efter folketællingerne. Herefter skulle forholdet mellem dansk og tysk modersmål i Åbenrå være følgende

	1890	1900	1905	1910
dansk:	3005	3136	3497	3807
tysk:	2243	2680	3405	3653

Det tyske sprog vandt efter denne opgørelse kraftigt ind på det danske omkring århundredeskiftet, men udviklingen vendte atter, og fremgangen for dansk er større end fremgangen for tysk i femåret 1905–10.

J. P. Junggreen og advokat Bekker

Det blev Jens Peter Junggreen, der frem for nogen kom til at løfte arven som leder af danskheden ikke blot i Åbenrå, men i hele Sønderjylland. Han var født i Åbenrå 14. august 1827. Faderen var sømand, men døde året efter sønnens fødsel, hvorpå hans moder ægtede agent Middelhøus. Her fik han sin første danske påvirkning, som senere blev forstærket, da han som stor dreng sad i Frederik Fischers stue og oplevede hans politiske børs. Hans hu stod til søen, men han blev først uddannet som tobaksspinder hos stedfaderen. I 1853 drog han som så mange andre unge sønderjyder til Australien og senere til Californien for at grave guld. Det gav ikke den store rigdom, og i 1856 kom han tilbage for at indrette sit eget tobaksspinderi på Nørretorv. Han var en omhyggelig forretningsmand, men samtidig sørgede han for at udvide sine sproglige

og historiske kundskaber, hvad der senere kom ham til gode i det politiske arbejde. Blandt de danske i byen og oplandet var han kendt og agtet, og i Frederiksklubben spillede han en fremtrædende rolle. I den øvrige del af Sønderjylland var han dog ikke kendt, før han i 1868 første gang tog offentligt til orde i Dannevirke. Det blev snart til en lang række artikler, alle båret af hans inderlige tro på, at retfærdigheden ville sejre, og sønderjyderne komme hjem til Danmark. Det følgende citat er typisk for hans ordvalg og sproglige form:

»Lad os holde os strengt indenfor de af loven foreskrevne grænser, men lad os tillige ved enhver lejlighed vise regeringen, at vort første ønske er atter at vorde forenede med vort gamle fædreland, og vore modstandere, at drivfjederen til vore handlinger ikke er had og hævnthørst, men kærlighed til det sande og det gode. Da skal det med Guds hjælp nok endnu en gang dages for os«.

Da Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig blev dannet ved et møde i Åbenrå den 10. oktober 1880, blev Junggreen dens første formand. I 1884 valgtes han ind i den tyske rigsdag, hvor han især kæmpede for det danske sprogs ret i Sønderjylland. Hans virke blev kort, idet han døde kun 58 år gammel den 19. juli 1886. Hans begravelse viste, at hele Nordslesvig sørgede over tabet, og på hans gravsten satte de smukke ord »Lykkeligt det folk, der fostrer slige sønner«. Smerteligst følte dog tabet i hans fødeby.

Til efterfølger som formand for Sprogforeningen valgtes hans kampfælle fra Åbenrå, *advokat Carl Bekker*. Han var født i Haderslev 1834 og havde taget slesvigsk juridisk eksamen i 1861. Det er karakteristisk for hans praktiske sans, at han i modsætning til de fleste dansksindede jurister aflagde ed til den preussiske konge. Derved blev han i stand til at yde den danske befolkning juridisk bistand, hvad den i høj grad fik brug for. I 1868 nedsatte han sig som sagfører og notar i Åbenrå, hvor han snart blev en fremtrædende personlighed. Det var et vigtigt led i hans politik at holde interessen for de offentlige liv levende hos den danske befolkning, hvad hans deltagelse i byens kommunalpolitik viser. Det blev ikke længe, at han kom til at virke som formand for Sprogforeningen, idet han allerede den 7. maj 1887 afgik ved døden, kun 53 år gammel.

Frederiksklubben

Frederiksklubben var byens naturlige selskabelige samlingssted for det danske borgerskab. Foruden den tidligere omtalte skytteafdeling oprettede foreningen nu også en bogsamling, som blev flittigt benyttet, da der

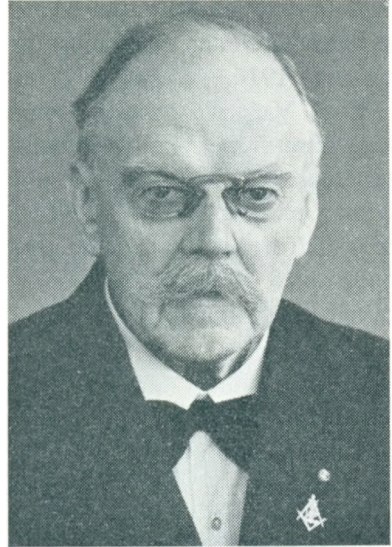
endnu ikke fandtes større danske biblioteker. Den indgik senere i Sprogforeningens bibliotek. Opsynet med den var overladt til drejermester Frede, der også var fast sufflør ved de mange dilettantforestillinger. Advokat Bekker var i mange år formand, og i bestyrelsen sad omkring 1880 iøvrigt kobbersmed Løbger, købmændene P. H. Callesen, Hans Ries og O. C. B. Thaning. Møderne afholdtes på Hotel Danmark, fra 1886 på Phønix. Samme år blev foreningen sammensluttet med Åbenrå Amts Landboforening og den midt i 1870'erne oprettede Industri- og Håndværkerforening under navnet Åbenrå Amts Landbo- og Foredragsforening. Den nye forenings formål var oplysende og selskabeligt. Frederiksklubben vedblev dog at bestå som en særlig afdeling ved navn Læseforeningen – forhen Frederiksklubben, hvis formand efter Bekkers død blev købmand Thaning. Han viede især dilettantforestillingerne sin interesse og indførte ugentlige underholdningsaftener om vinteren, dampskibsudflugter om sommeren.

Myndighederne holdt nøje opsyn med klubben, og i lang tid var der en uniformeret betjent tilstede ved alle møder, hvilket naturligvis lagde en dæmper på munterheden. I 1897 lykkedes det at ramme foreningen, idet den på grundlag af den nye foreningslov stempledtes som politisk, hvorefter virksomheden blev indstillet. Det var dog myndighederne, der trak det korteste strå, for samme år oprettedes under navnet *Selskabelig Forening* en ny dansk forening med så godt som de samme medlemmer. Formand blev en vellidt og fornøjelig selskabsmand, agent P. Kralund, der ikke i myndighedernes øjne kunne betragtes som kompromitteret. Iøvrigt kom dyrlæge Schmidt, fabrikant Bastiansen, bagermester Kjølsøth og købmand P. Jensen i den første bestyrelse. Også denne forening søgte man at stemple som politisk, men da formanden afgav en erklæring om, at der ikke måtte tales politik, trak landråd v. Uslar sit forbud mod foreningen tilbage. Fra 1899–1905 var Bastiansen formand, derefter og indtil foreningen 1920 gik op i Frederiksklubben *dr. Mads Michelsen*.

Kredsen omkring Sprogforeningen

»Danskerne i Åbenrå«, skrev den tyske presse »var, efter at Junggreen, Bekker og provinslanddagsmand Callesen, Posekær, var døde, hovedingsløse og hovedløse, et forhold, der først blev afhjulpet, da H. P. Hanssen flyttede til byen«. Udtalelsen siger noget centralt om danskhedens stilling, men er dog meget overdrevet. Der var adskillige fremtrædende danskere blandt byens borgere, og særlig aktiv var kredsen omkring de store nationale organisationer.

Amtslæge, dr. med. Mads Michelsen, der var søn af gårdejer Jacob Michelsen i Kolstrup, var før 1920 formand for Selskabelig Forening og gjorde senere en stor indsats for Åbenrå Museum, hvis søfartshistoriske samlinger især havde hans interesse.

Efter advokat Bekkers død var gårdejer *Jacob Michelsen* i Kolstrup blevet Sprogforeningens formand. Han var født i Åbenrå 1845 som søn af skibsbygmester Mads Michelsen, men da faderen døde, blev værftet solgt. Han lærte landbruget og drog nord på, men overtog i 1873 sin svigerfaders gård i Kolstrup. Som dansk undersåt måtte han i den første tid afholde sig fra politisk virksomhed, men var dog sekretær og senere formand for Åbenrå Amts Landboforening. Først da han var bleves preussisk statsborger, kunne han for alvor tage del i det nationalpolitiske arbejde. Også Sprogforeningens kasserer, købmand J. G. Petersen, var bosiddende i byen, men størst betydning havde måske *Mathias Andresen*. Han var født på Sundeved og uddannet som lærer. Da danskundervisningen blev afskaffet, nedlagde han sit embede. Han var derefter indtil 1892 leder af Freias kontor i Åbenrå og siden 1889 sekretær for *Sprogforeningen* og formand for dens bogudvalg. I 1890 begyndte han at udsende Nordslesvigsk Børneblad, hvis betydning for at vænne børn til dansk læsning og skriftsprog ikke kan overvurderes. Også ved udgivelsen af *Sprogforeningens Almanak* fra 1893 og fremover var *Mathias Andresen* virksom. Da Sprogforeningen i 1891 besluttede at påtage sig genudsendelsen af *Den blå Sangbog*, var det *Mathias Andresen* og *Nis Callesen*, *Lerskov*, der påtog sig arbejdet. Fra 1894 overgik forlagsretten helt til Sprogforeningen, og bogen blev nu trykt på Hejmdal. I 1899 valgtes han efter *Jacob Michelsens* død til foreningens formand. Hans livsgerning

med oprettelse af danske sognebogsamlinger udgik fra Abenrå, og her ægtede han Johan Junggreens enke, hvis tobaksfabrik han videreførte til sin død i 1916.

Efter Vælgerforeningens oprettelse i 1888 blev det bestemt, at dens bestyrelsesmøder skulle afholdes i Abenrå. Det første fandt sted på Hotel Danmark, men da man helst ville samles i ubemærket, blev møderne i en lang årrække afholdt i købmand Hans Ries' hjem. Som sekretær for *Vælgerforeningen* havde *H. P. Hanssen* brug for at bo centralt, og dette førte sammen med andre forhold til, at han flyttede til byen og overtog redaktionen af *Hejmdal*.

De danske aviser

Den dansksprogede lokale presses betydning for sammenholdet og for opretholdelsen af det danske sprog kan næppe vurderes højt nok. Dette gælder i særlig grad tiden før de store nationale foreninger. Det var derfor meget uheldigt, at Abenrå i en årrække stod uden noget egentligt lokalt dansksproget organ.

Efter indførelsen af den preussiske presselov var *Freia* ganske vist kommet igang igen, redigeret af udgiverens søn, Richard Sørensen, men i 1874 blev denne udvist som dansk reserveløjtnant. Bladet blev købt af udgiveren af *Dannevirke*, H. R. Hiort-Lorenzen, i Haderslev, og slået sammen med denne avis. Det udkom stadig under navnet *Freia*, men det var kun en formsag. I 1879 købtes bladene af Abenrå-dyrlægen *J. H. Bjørnshauge*, og efterhånden stagnerede de. I et brev til H. P. Hanssen skrev Junggreen i 1882, at det havde været til skade for den danske sag, at *Freia* ophørte at bestå som selvstændigt blad, og at det havde mistet mange holdere, fordi et blad, der udgår i en anden by, ikke er i stand til at behandle de lokale forhold, således som abonnenterne kræver det.

Efter købet af *Freia* sendte Hiort-Lorenzen i 1875 bogtrykker *Heinrich Matzen* til Abenrå som kommissionær. Han var født i Lütjenburg, men havde levet det meste af sin barndom i Haderslev. Han var en dygtig fagmand med et betydeligt forretningstalant. Imidlertid kom det til et brud med *Bjørnshauge*, da denne overtog aviserne, og *Matzen* besluttede stærkt tilskyndet af Junggreen at etablere sin egen avis, der under navnet *Hejmdal* begyndte at udkomme 1. oktober 1879. Bladet slog an og udsendtes i 1889 med 1700 eksemplarer i vinterhalvåret, 1300 i sommermånederne. Da *Matzen* afviste et samarbejde med *Flensborg Avis*, begyndte redaktør *Jessen* at udsende et filialblad i Abenrå, fra 1. december 1888 under navnet *Abenrå Avis* med *Nicolai Andersen* som lokalre-

H. P. Hanssen, den senere landdags- og rigsdagsmand, flyttede 1893 til Åbenrå, hvor han overtog redaktionen af *Hejmdal*.

daktør. Denne blev en følelig konkurrent til *Hejmdal*, men Matzen slog igen ved at udsende filialblade i andre byer. Matzen fulgte en bevidst national linje og blev heller ikke forskånet for de processer, som var et af de mest anvendte midler mod den danske presse. I de 14 år, han udgav *Hejmdal*, måtte han ialt tilbringe 18 måneder i fængsel og betale 1200 mark i bøde. Som et kuriosum fortælles, at *Hejmdal* en overgang udgik fra samme trykkeri som *Apenrader Zeitung*. De to udgivere, Matzen og Becker, stod overfor hinanden ved en skråpult med hver sin sættekasse. De udvekslede på denne måde både angreb og svar, før blade- ne kom læserne i hænde. Man ville også vide, at når de ikke stod ved sættekasserne og fyldte de få spalter med smånyheder og spydigheder, førte de trods meningsforskellighederne en kammeratlig tilværelse.

*H. P. Hanssen overtager *Hejmdal**

Allerede i 1890 havde H. P. Hanssen forhandlet om at købe *Hejmdal*, men det var ikke blevet til noget. Han var klar over, at Åbenrå med sin centrale beliggenhed var velegnet som udgangspunkt for en mere omfattende politisk virksomhed. Hertil kom, at byen såvel erhvervsmæssigt

som nationalt var vanskeligt stillet. Da sagen i de følgende år påny blev taget frem, sluttede A. D. Jørgensen op bag tanken, hvilket i høj grad støttede H. P. Hanssen. Endelig i november 1892 købte han en ejendom i Nygade, og fra 1. oktober 1893 overtog han Hejmdal. Matzen beholdt dog trykkeriet i forpagtning i 10 år, men flyttede det fra Slotsgade til Nygade. Med H. P. Hanssens overtagelse af Hejmdal og faste bosættelse i Abenrå var grundlaget skabt for at gøre byen til det centrum for det danske arbejde i hele Nordslesvig, som den forblev under resten af fremmedherredømmet.

H. P. Hanssen blev født i Nørremølle på Sundeved den 21. februar 1862. Fra 1888 til 1896 var han sekretær for Vælgerforeningen. Samme år valgtes han ind i den preussiske landdag, hvor han sad til 1908. Fra 1906 til 1919 var han Nordslesvigs rigsdagsmand i Berlin. Hans betydning har været så stor, at en gennemgang af hans nationalpolitiske virke hører hjemme i rigshistorien og ikke i byhistorien.

For første gang i lange tider havde Abenrå nu fået et indflydelsesrigt dansk organ. Såvel fra tysk som fra dansk side var man opmærksom herpå, og bladets holdertal steg snart til 2300. I en lederartikel 1. oktober 1893 lagde H. P. Hanssen avisens program frem. Det hed her:

»Vi vil altid i første række værne om de danske sønderjyders nationale ret. Vi vil stræbe efter at styrke og opretholde deres velbegrundede håb til fremtiden. Vi vil påtale alle de overgreb mod vor nationalitet, vort modersmål og vore fædres sæd og skik, som vi får kendskab til, og ved enhver given lejlighed søge at udsprede oplysning om vore lovlige rettigheder . . . Hvad vore politiske modstandere angår, da skal de altid finde os årvågne og rede til at tilbagevise tysk påtrængenhed, til at afvise alle angreb og til i enhver henseende at værne om vor gode, soleklare ret. Men vi vil på den anden side vogte os omhyggeligt for ethvert ubeføjet angreb og for alle personlige krænkelser.« Denne linje blev fulgt.

Til at begynde med stod H. P. Hanssen selv for den daglige ledelse og også som ansvarlig redaktør. I det første år alene blev der anlagt 14 pressesager mod Hejmdal. Pengebøderne blev større og større, og i 1895 kom den første fængselsstraf, som H. P. Hanssen afsonede i Abenrå arrest, hvor Mathias Andresen netop afsonede en dom over Sprogforeningens Almanak. Det lykkedes trods alle besværligheder at udvide avisen. Franz v. Jessen fik tilknytning som en slags udenrigspolitisk medarbejder og det illustrerede Søndagsbladet kom som gratis følgeblad. Da H. P. Hanssen i 1896 blev landdagsmand, gik arbejdet mere og mere over til medarbejderne under tilsyn af den myndige og dygtige *fru Helene Hansen*. Til hjælp med det redaktionelle arbejde havde H. P. Hanssen fra

Anders Lebeck var fra 1893–1909 journalist ved *Hejmdal*, derefter redaktør ved *Dannevirke* i Haderslev til 1922, da han knyttedes til landsbiblioteket i Åbenrå. Han var folketingsmand 1920–24 og Skoleforeningens kasserer 1911–26.

begyndelsen ansat højskolelærer P. Andresen og Anders Lebeck fra Bovlund. P. Andresen afløstes allerede 1894 af den senere frimenighedspræst Thade Petersen, medens Lebeck først forlod *Hejmdal* i 1908. Fra juli 1899 til 1904 virkede den senere amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen som ansvarshavende redaktør. Processerne fortsatte forstærket under Köllerpolitikken, og også Nicolai Svendsen lærte fængslerne at kende.

Den danske presses vilkår var blevet vanskeligere. Ejeren af *Dannevirke-Freia*, *dyrlæge Bjørnshauge*, var kommet i økonomiske vanskeligheder. Dette udnyttede myndighederne til at lægge pres på ham, således at bladene under *fru Wildenrath-Krabbes* redaktion fra årsskiftet 1899–1900 fik en mere tyskvenlig karakter. Det gik herefter jævnt tilbage med *Freias* holdertal, men af veneration beholdt man, også efter at Modersmålet havde overtaget rettighederne, navnet *Freia* på *Åbenrå-udgaven* indtil krigstiden. For at sikre *Hejmdal* økonomisk dannedes i 1900 et aktieselskab med et 5-mands tilsynsråd. H. P. Hanssen valgtes enstemmigt for 20 år til forretningsfører. Bladets økonomi var således blevet sikret, men også dets politiske linje under H. P. Hanssens ledelse. I de følgende år var adskillige journalister knyttet til bladet, af hvilke der er særlig grund til at nævne Kr. Refslund Thomsen, P. A. Callø, J. Frost og cand. theol. *Niels Hansen*. Sidstnævnte var fra 1909 ansvarshavende redaktør

Folkehjem ombyggedes 1910 efter tegninger af den københavnske arkitekt Magdahl Nielsen. I en ny tilbygning placeredes på 1. sal den store mødesal, og i stueetagen var der bl. a. lokaler for Sprogforeningens sekretariat og bogsamling.

og leder af bladets administration. Hejmdal var dog stadig frem for alt H. P. Hansens eget organ, og det var hans artikler, der betingede dets indflydelse og dets voksende udbredelse. I 1914 havde bladet 4500 abonnenter, men en betydelig større indflydelse, end dette tal lader ane.

Folkehjem

I tiden omkring 1900 under Köllerpolitiken for man hårdt frem mod de danske foreninger. Det var næsten umuligt at få lokaler til tilsynsrådsmøder og generalforsamlinger. Som følge heraf vedtog Sprogforeningen den 12. juli 1900 at oprette et forsamlingshus i Åbenrå, hvor der tillige skulle være plads til foreningens bibliotek. I den nedsatte komité sad fra Åbenrå Mathias Andresen, kaptajn C. C. Fischer og H. P. Hanssen, derudover J. N. H. Skrumsager, Gustav Johannsen og Nis Callesen, Lerskov. Man bestemte sig til at købe *Schweitzerhalle* ved Nørre Chaussé i udkanten af Åbenrå. Det bestod af restauration med have, keglebane og

Sprogmanden, matematikeren og forfatteren Nikolaj Andersen var Sprogforeningens sekretær og bibliotekar fra 1900 til sin død 1919.

dansepavillon. Det fik nu navnet Folkehjem. Dansepavillonen blev omdannet til forsamlingsaal, keglebanen til boglager. Hermed var der skabt mulighed for Sprogforeningens udvidede virke og for at gøre byen til en central mødeplads. I årene 1902 og 1903 holdtes de første danske årsmøder på Folkehjem, og her oprettedes 1906 landboforeningen Fremad. De nordslesvigske frimenigheders årsmøde 1908 og Nordslesvigs fælles Sangforenings møde i 1909 fandt sted her. Samme år begyndte Vælgerforeningens social-politiske kurser på Folkehjem. Ind imellem afholdtes talrige mindre møder, generalforsamlinger, folkelige underholdninger osv.

Folkehjem blev hurtig for småt, og i 1909 besluttedes det at lade nye tidssvarende bygninger opføre efter tegning af arkitekt Magdahl Nielsen, København, medens byggearbejdet blev overgivet til *bygmester Jep Fink*, Åbenrå. Anden påskedag 1911 indviedes de nye lokaler i overværelse af over 400 medlemmer. Af de frivillige bidrag blev over halvdelen, mere end 10.000 mark, skaffet til veje i Åbenrå by. Kort efter udvidelsen stiftedes her en ny forening, der fik stor betydning for udbredelsen af dansk kultur i byen. Dens navn var *Folkeligt Samfund* og dens første formand Mathias Andresen.

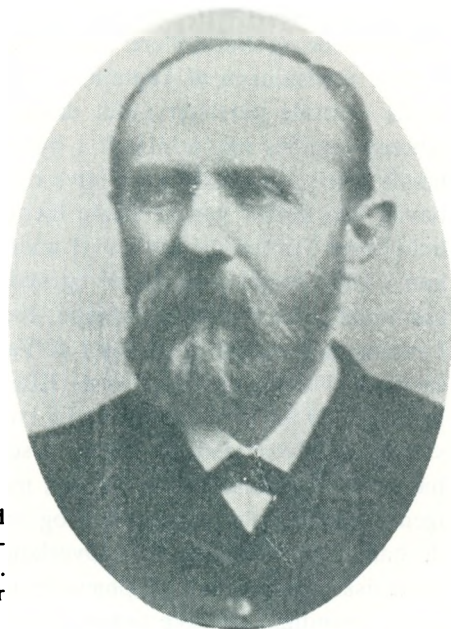
Nicolaj Andersen var i 1900 blevet sekretær for Sprogforeningen, og det var ham og hans kone, der stod for styret på Folkehjem. Han var ma-

lersøn fra Felsted og uddannet som matematiker ved tyske universiteter. Han var desuden en dygtig sprogforsker og har i Dania og i Sønderjyske Arbøger, som han en overgang var medredaktør af, publiceret en række artikler om det sønderjyske folkemål. At han selv beherskede det, viser en lang række overvejende humoristiske digte, som han har skrevet på sønderjysk. Sit livsarbejde lagde han på Folkehjem, men han nåede ikke at opleve genforeningen, idet han døde sidst på året 1919, kun 57 år gammel.

De tyske overgreb

Inden omtalen af de nationale forhold sluttes, skal nævnes to af de tyske overgreb mod dansksindede borgere. De vakte i sin tid megen opsigt, men der kunne med lethed være anført andre lige så talende urimeligheder.

Den første sag fandt sted i 1884, og de implicerede var på det tidspunkt, hvor de begik deres »forbrydelse«, endnu ikke 18 år. Det var en stille og lun aften under sommermarkedet med mange mennesker på gaderne. Ved hovedvagten foran Rådhuset var der som sædvanlig posteret et par soldater, og i huset ved siden af, hos *guldsmed Rode*, havde datteren Ida Sophie besøg af en flok jævnaldrende piger. En del af dem forlystede sig med at synge danske sange, medens et par andre hang ud af de åbne vinduer og betragtede livet på gaden. Blandt sangene var Vift stolt på Codans bølge og I vor barndom vi hørte kartovernes brag. Folk begyndte at samle sig nedenfor, medens den vagthavende underofficer forgæves ved råb og fagter forsøgte at få pigerne til at lukke vinduerne. Da det ikke lykkedes, blev en patrulje sendt op i huset. Vinduerne blev lukket, og pigerne gik hver til sit uden at tænke mere over sagen. Men få dage efter modtog de en stævning for at have afsunget danske sange af fornærmende indhold. Under sagens behandling indhentede anklageren en udtalelse fra provst Göttig, der blandt andet skrev: »Det danske element i byen er det aggressive, enigt og stærkt. I de danske familier opdrages børnene fra små til at hade alt tysk, medens der i de tyske familier hersker mere ligegyldighed, ja de savner i så høj grad tysk folkebevidsthed, at mange tyske familier i det daglige endog benytter sig af det danske sprog. Pigerne er blevet præget dels hjemme og dels på Juhlers nu nedlagte privatskole, og i disse ungdommelige pighoveder eller hjerter sætter den danske fanatisme sine mest levende og yppige blomster«. Pigerne blev forsvaret af advokat Bekker, der forfulgte sagen til over-

Kaptajn C. C. Fischer slog sig 1882 ned som rentier og øvede en betydelig indsats inden for det danske foreningsliv. Fra 1895–1928 var han kasserer for Sprogforeningen.

landsretten, men også her kendtes pigerne skyldige og idømtes hver en bøde på 5 mark.

Sagen i sig selv er en bagatel, men som led i en lang række sager er den typisk. Dommen bygger på en forordning fra 1865. I de første år af fremmedherredømmet blev den sjældent anvendt, men fra slutningen af 1880'erne blev den hyppigere taget frem. Under Köllerpolitikken blev den et virksomt våben, som det var vanskeligt at værgе sig imod. Det kendteste eksempel på forfølgelsen af de danske sange er retssagen omkring den blå sangbog, der resulterede i den berømte 8. udgave fra 1906 med de hvide blade.

C. C. Fischers udvisning

En anden sag var langt alvorligere og et af de grelleste eksempler på et af tyskernes mest forhadte våben, udvisningerne. Danske undersåtter blev udvist i hele perioden, men først under Köllerpolitikken benyttede man konsekvent udvisning f.eks. af uskyldige tjenestefolk for at ramme principalerne. I 1898 var der således blevet udvist 8 personer af Heim-

dals personale. Fra Abenrå udvistes ialt 273, hvoraf dog nogle, håndværkssvende og skuespillere, ingen reel tilknytning havde til byen.

Med udvisningen af kaptajn *C. C. Fischer* forsøgte man at ramme en af de centrale personer i det danske arbejde. Han tilhørte en gammel Abenrå-familie, var selv født i byen og nevø af Fr. Fischer. Som ung havde han sejlet på de store have og havde der mistet sine papirer. 1870 havde han derfor ved et besøg hjemme sørget for at få sit undersåtforhold bragt i orden og var blevet anerkendt som preussisk statsborger. Da han i 1882 sagde sønen farvel og nedsatte sig i Abenrå, blev han hurtigt inddraget i det nationale arbejde. Fra 1895 var han kasserer for Sprogforeningen, i mange år medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd og Nord-slesvigsk Folkebanks bestyrelse. Efter at han uantastet havde boet i sin hjemby i 20 år, blev han pludselig en morgen i 1902 kaldt op til borgmesteren og *udvist* med 14 dages varsel. Da han ikke rejste frivilligt, blev han fulgt til grænsen af en betjent, men næste morgen tog han toget hjem igen. Derefter fulgte arrestation og retssag. De to underinstanser erklærede ham for udlænding, men Overlandsretten i Kiel anerkendte ham som preussisk statsborger og ophævede udvisningen. På trods heraf ville de lokale myndigheder ikke optage ham på valglisterne, men han kunne dog nu fortsætte sit nationalpolitiske arbejde i den danske sags tjeneste.

Det kulturelle liv

Kirken og provsterne

I næsten 30 år var provst Friederich Gorrison *Göttig* byens hovedpræst, og da han i 1890 fejrede sit 50-års præstejubilæum, blev han kraftigt hyldet og udnævnt til byens tredie æresborger. Han var på det tidspunkt 77 år gammel, men trak sig først i 1892 tilbage fra sit embede. Som teolog og prædikant var han ubetydelig, og som sjælesørger fik han aldrig noget nært forhold til sin menighed. De administrative opgaver, som han oprindelig var gået meget op i, blev efterhånden lagt over på de skiftende diakoner. Hans forhold til de kirkeældste var spændt, og disse beklagede sig gentagne gange over hans kværuleteri, egensindighed og havepsyge, og generalsuperintendent Godt gav dem medhold. Hans sociale medfølelse var derimod levende, og sin største indsats gjorde han ved oprettelsen af *Lutherhaus*. Den tyske del af menigheden forsmte i stigende grad provstens gudstjenester, skønt disse lå søndag for-

Udsigt fra kirketårnet over markedsplads, kredsbanegård, havn og Lindsnakke, hvor teglværksskorstenen endnu ses.
Foran t.v. det med tårne og spir prydede gymnastikhus.

middag, og søgte i stedet de danske eller holdt sig helt hjemme. De danske gudstjenester begyndte om sommeren kl. halvotte om morgenen, om vinteren kl. halvto, og blev efterhånden særdeles vel besøgte. Dette skyldes, at den danske menighed i en årrække blev betjent af to af Nordslesvigs betydeligste præster: *Theodor Kaftan* og *Hans Tonnesen*. Konfirmationerne var dog forbeholdt provsten og foregik alle på tysk.

Da Göttig trak sig tilbage, blev han afløst af *Ludwig Reuter*, en indfødt åbenråer, der havde været præst i Ladelund og fra 1883 i Rise. Han synes at have været en venlig og forekommende mand, der stod sig godt med sin menighed, men hverken som prædikant eller teolog ragede han op over gennemsnittet. I hans tid tilendebragtes *restaureringen af kirken* ved muremester Callesen, delvis dog efter Winstrups tegninger. 1899–1900 udførtes A. Wilckens kalkmalerier tildels efter gamle spor, men når disse ikke slog til, lånte han motiver fra Møgeltønder kirke. Hele restaureringen karakteriseres af Nationalmuseet som »alt andet end historisk«. Arbejdet afsluttedes i 1908 med rejsningen af et svært murstenstårn med trappegavle og en høj tagrytter tegnet af arkitekt C. Voss i Kiel. I 1909 opførtes en ny provstebolig på kirkepladsen.

Da Reuter i 1909 blev pensioneret, udnævntes sognepræsten i Augustenborg Hans Peter Marcus *Bade* til hans efterfølger. Provst Bade var født i 1871 ved Lübeck, men havde lært sig at tale ret godt dansk. Der var fra tysk side modstand imod hans udnævnelse, idet man anså ham for at være for danskvenlig, men frygten viste sig at være ubegrundet. Han stod afgjort på den tyske regerings side, men savnede ikke forståelse for den danske befolknings krav. Det vakte derfor harme og overraskelse, da han i 1912 på synoden i Rendsborg stemte mod indførelsen af tre ugentlige danske timer i skolen. Det gode forhold, som han havde fået til byens dansksindede befolkning, blev aldrig rigtig genoprettet. Han var en betydelig prædikant og deltog ivrigt i det kulturelle liv, især på musikens område.

Theodor Kaftans virke

Der var flertal af danske blandt menighedsrepræsentanterne, og da disse anså *Chr. Wilh. Grønning* for danskvenlig, ansøgte man om at få ham fast ansat. Bertel Godt frarådede det, da det yderligere ville svække provstens stilling, og først da Grønning var blevet forflyttet, blev diakonvalg udskrevet i 1873. Valgt blev den 26-årige præstesøn fra Løjt Theodor Chr. Heinr. *Kaftan*, som var hjælpepræst i Kappel. Han gik ind til arbejdet besjælet af idealisme og uden at ville blande nationalpolitik

ind i sin præstegerning. Han kom derfor hurtigt i et hjerteligt forhold til sin danske menighed, ja, Godt frygtede en overgang for, at han var ved at blive dansk. Kaftan overtog hurtigt efter regeringens ønske skoleinspektionen og snart også militærgudstjenesterne og en væsentlig del af sygebesøgene. Her lykkedes det ham at få samlet en støttekreds, således at først én, senere to, diakonisser kunne ansættes som menighedsplejersker. Selv den i begyndelsen skeptiske provst blev overbevist og lod yderligere to søstre overtage børnehavarbejdet. Kaftan fik desuden tid til at afholde bibeltimer om vinteren og til at gennemgå Herbarths psykologi og Kants filosofi med lærerne på præparandanstalten.

Ved to lejligheder kom han i modsætning til sine sognebørn. I salmebogssagen gik han ind for den af provst Valentiner udarbejdede nye slesvigske salmebog, medens menigheden ville beholde – og beholdt – den hidtidige såkaldte Meyer-Boesenske salmebog.

Valg af menighedsrepræsentanter

Det andet tilfælde var alvorligere og skadede for altid forholdet mellem Kaftan og menigheden. Der havde ved de første menighedsvalg været dansk flertal og danske kirkeældste. Dette forhold begyndte i 1870'erne at komme i fare. Ved valget i 1876 stod stemmerne lige, men da en af de tyske repræsentanter ikke var mødt ved valget af kirkeældste, opfordrede Kaftan danskerne til ikke at benytte sig af dette, men svaret blev et nej. Det var næppe klogt, og resultatet blev, at Kaftan herefter aktivt støttede de tyske bestræbelser for at vinde flertallet. Før valgene i 1878 gik »Bürgerverein« under ledelse af Hemmersam og lærer Bierwirth i aktion for at få 46 danske strøget af listerne, og i løbet af de følgende suppleringsvalg vandt tyskerne flertallet. I 1882 var der 4 tyske og 2 danske kirkeældste. Derefter blev danskerne hjemme ved valgene. I 1889 forsøgte de tyske menighedsrepræsentanter at få *nedskåret* de danske *gudstjenester* til to om måneden, men sagen faldt. Det gav anledning til bitter strid mellem provst, synodaludvalg og menighedsrepræsentationen med det resultat, at to kirkeældste og fem menighedsrepræsentanter trådte tilbage. Provsten og synodaludvalget, der var imod forslaget, fik alvorlige irettesættelser fra overkonsistoriet.

De kirkelige strømninger

De forskellige kirkelige retninger og sekter var rigt repræsenteret i byen. Pastor Leth havde ved sin levende grundtvigianske forkyndelse skabt

en kreds af tilhængere. *Pietisterne* gjorde sig stærkt gældende og afholdt separate forsamlinger under Chr. Wilh. Grönning's ledelse. Da Kaftan overtog diakonatet, blev han opfordret til at fortsætte hermed. Han afslod, da det var mod hans rene lutherske indstilling, men han indtog en venlig og beskyttende indstilling over for dem. Også metodister og baptister fandtes i byen samt en sekt ved navn darbister, der drev ivrig propaganda. Men naturligvis var der også kredse, der stod kirken fjernt, navnlig en del af de tyske embedsmænd. Husandagt og bordbøn var gået af brug de fleste steder, og antallet af altergæster lå ved 1870'ernes begyndelse kun på 21 pct., men steg i løbet af de næste tiår til omkring 30 pct. Heri har man lov til at se virkningerne af Kaftans og hans efterfølger Hans Tonnesens gerning.

Den kirkelige retning, der organiserede sig som *Indre Mission* spillede i Kaftans tid ingen væsentlig rolle. Da han i 1879 blev regerings- og skoleråd i Slesvig, valgtes *Hans Tonnesen*, der aftjente sin værnepligt i byen, til diakon. Han var en stor prædikant og fik hurtigt god forbindelse med de danske hjem. Her begyndte han snart udgivelsen af det lille blad *Sædekornet*, som fik stor udbredelse i hele Nordslesvig, og som har betydet meget ikke blot i religiøs, men også i sproglig henseende. Hans vigtigste indsats er imidlertid oprettelsen af *Kirkelig Forening for indre Mission i Nordslesvig*, som stiftedes i Åbenrå november 1886. Pastor Nic. C. Nielsen fra Højrup blev formand, Tonnesen sekretær. Foreningen var dannet helt efter dansk forbillede, og ved dens første årsmøde i Åbenrå 25.–26. juli 1887 talte Vilh. Beck om formiddagen på dansk i Skt. Nicolai. Om eftermiddagen var der stort friluftsmøde i Hjelm skov, hvor Tonnesen selv prædikede. Foreningen holdt sine møder i Lutherhaus, men i 1909 indviedes *Missionshotellet* på Klingbjerg som foreningens ejendom. På dette tidspunkt havde Tonnesen forladt byen, idet han 1888 var blevet sognepræst i Hoptrup. Om hans tyske standpunkt var der aldrig tvivl, men han tjente sin danske menighed på det bedste. Også ungdomsarbejdet tog han op, idet han indførte særlige ungdomsgudstjenester skiftevis på dansk og tysk.

Som diakon efterfulgtes Tonnesen af *Hans Heinr. Grönning*, og da denne i 1910 blev sognepræst i Augustenborg af *Gottfried Otte*. Han var født i Mölln og blev i 1915 sognepræst i Tellingstedt i Holsten. Hans efterfølger blev *Edward Jessen Juhler*, der kom fra Løgumkloster. I 1893 var diakonen flyttet fra det gamle diakonhus i Storegade til en nyopført ejendom på Kirkepladsen.

Skt. Jørgens kirke

I slutningen af 1895 begyndte frimenighedspræst *Rasmus Thomsen* fra Haderslev på opfordring af den grundtvigianske kreds at afholde månedlige møder i byen. Det var svært at skaffe egnede lokaler. Man startede på Hotel Phønix, og en tid holdtes møderne på danseetablissementet Colosseum. Senere blev de flyttet til Folkehjems lille sal, men her blev pladsen efterhånden for trang. Pastor Thomsen foreslog derfor, at man opførte en frimenighedskirke, og det lykkedes hurtigt at få samlet den nødvendige kapital. Folkehjem afgav en del af grunden vederlagsfrit, og ved C. C. Fischers medvirken erhvervedes en naboejendom, ligesom en vej blev ført igennem fra Nr. Chaussé til kirken. Myndighederne lagde en del vanskeligheder i vejen, men efteråret 1903 påbegyndtes opførelsen efter tegninger af arkitekt Jacobsen, Odense. Tre gange blev arbejderne jaget væk af politiet, men man blev ved, og 2. påskedag 1904 kunne kirken indvies. Til gudstjenesten var samlet omkring 300 mennesker, og selve indvielsen blev foretaget af pastor Poulsen fra Bovlund. Blandt de mange gaver, kirken fik ved denne lejlighed, var en sølvpokal, som den danske menighed i 1865 havde skænket pastor Holdt som afskedsgave. Den vendte nu tilbage til byen som alterkalk. I 1912 forærede kunstmaleren Thomas Jensen, der fra Åbenrå var udvandret til Amerika, et alterbillede forestillende Kristus i Getsemane til kirken. Som præst ved frimenigheden virkede i en årrække pastor Rosendahl.

Skoleforholdene i 1870'erne

Ved begyndelsen af 1870'erne bestod det offentlige skolevæsen af rektorskolen under rektor Scheffners ledelse, borgerskolen og den Günderothske fri- og fattigskole under lærer Bruhn. Borgerskolen omfattede drengeskolen med førstelærer Wilhelmsen, pigeskolen under førstelærer Koch og elementærskolen, der blev ledet af lærer Bierwirth. Derudover fandtes ikke færre end 8 *privatskoler*, de fleste ganske små. Under ti elever hver havde P. P. Hansen, frk. Neumann og frk. Funke. Frk. Braner havde 15 og frk. Fabricius 27. Betydeligt større var madam Wilhelmsens pigeskole med 5 klasser, 4 lærerinder, 2 lærere og 63 elever. Det største elevantal fandtes imidlertid i Juhlers 3-klassede danske privatskole med 52 drenge og 42 piger. I alt 225 børn besøgte privatskolerne, medens borgerskolens elevantal lå omkring 600, Günderoths omkring 300 og rektorskolens omkring 80, hvoraf ca. 20 udenbyes.

I 1873 ansøgte frk. Mohr fra München om tilladelse til at oprette en

Udsigt over byen fra nordvest. T.v. ses den nyopførte Skt. Jørgens kirke, lidt til højre herfor den hvide gavl af Folkehjems store sal, derefter de to sygehuse.

højere døtreskole i byen, men regeringen krævede, at hun først skulle underkaste sig en prøve. Dette var borgmester v. Krogh ikke til sinds at afvente. Han udlejede to værelser på Rådhuset til skolen, som blev åbnet 1. maj samme år. Sagen blev indberettet til regeringen, som tildelte borgmesteren en næse, men dog ikke lukkede skolen.

I 1874 blev *skolekollegiet* omorganiseret og kom fra nu af til at bestå af borgmesteren som formand, diakonen som skoleinspektør, et magi-

stratsmedlem, et medlem af byrådet, en repræsentant for Kolstrup, et udenforstående medlem samt en lærer. Under Kaftans ledelse, men i samarbejde med lærerne, blev skolevæsenet i de følgende år omorganiseret og forbedret. De to dygtige førstelærere Koch og Wilhelmsen blev udnævnt til hovedlærere, og sidstnævnte fik sæde i skolekollegiet. Rektor-skolen blev omdannet til en 5-klasset *drengemellemskole* og frk. Mohrs højere døtreskole blev overtaget af byen som 3-klasset *pigemellemskole* under den senere kredsskoleinspektør Schlichtings ledelse. Kaftans praktiske sans gav sig her det udslag, at engelsk blev indført som fremmedsprog, da han skønnede, at pigerne som vordende kaptajnsfruer havde mere brug for det end for fransk. Endelig blev drenge- og pige-borgerskolerne gjort 5-klassede. Den Günderothske skole blev ikke berørt af reformerne. I 1878 var disse afsluttet, og byens offentlige skoler havde nu 21 lærere og lærerinder og 1101 elever. Af de private skoler bestod kun Juhlers nu 4-klassede danske skole med 117 elever. I 1883 døde lærer Juhler, og da hans hjælpelærer R. P. Rossen ikke kunne få tilladelse til at fortsætte den, gik denne sidste privatskole også ind. Der blev derefter kun givet frivillig danskundervisning to timer om ugen i mellemskolen, men dette ophørte også efterhånden.

Skolebygningerne

I 1869 blev den sidste skole, rektorskolen, flyttet væk fra Kirkepladsen til Fiskergade, hvor byen havde købt det tidligere hotel Stadt Hamburg. Den gamle bygning blev fra 1874 udlejet til Præparandanstalten, der havde til huse dér indtil 1893. Dreng-borgerskolen lå i den 1833 opførte bygning ved Skolegade og pigeskolen i Nygade 53. Pladsforholdene her var fortvivlede, og det blev nødvendigt at opføre en ny bygning ved Nygade i nærheden af drengeskolen. Den 13. september 1881 indviedes den nye skole. Den havde kostet 79.316 mark, hvoraf byens andel var 67.767 mark. Med et statstilskud på 20.000 mark blev der alligevel en anseelig gæld for byen at forrente og afdrage. Indtil 1905 rummede bygningen både pige-borgerskolen og pige-mellemskolen. I 1896 foretoges en omfattende ombygning af dreng-borgerskolen og i 1914 en tilbygning. I 1898 opførtes en særlig gymnastikhal. Som et kuriosum kan nævnes, at gymnastikken en overgang fandt sted i den store sal på Rådhuset, men blev flyttet bort, fordi man i kontorerne nedenunder klagede over støjen.

Günderoths skole nedlægges

Allerede i 1846 var Günderoths skole indgået i et nært samarbejde med byens øvrige skoler. Den var ved den lejlighed blevet udvidet til at omfatte to klasser, mod at byen stillede økonomisk garanti. Fra 1873 gav byen et fast årligt tilskud på 750 mark. I 1888 tog man skridtet fuldtud og samlede børnene fra borgerskolen og fattigskolen til en fælles folkeskole. Den blev opdelt i 6 drenge- og 6 pigeklasser samt en blandet klasse. I denne samledes de elever fra de tre øverste klasser, som havde længere eller kortere dispensation fra skolegangen for at bidrage økonomisk til deres hjem ved arbejdsfortjeneste. Klasserne kom til at bestå af gennemsnitlig 70–75 elever, og to klasser fik til huse i skolestiftelsen, medens de øvrige 11 anbragtes i borgerskolen. Det gik imidlertid ikke så let at gennemføre denne ordning, da mange borgere vedblev at betragte den blandede klasse som en fattigskole og nægtede at lade deres børn gå i den. Andre tog anstød af, at der var både drenge og piger i klassen. Efter forskellige besværligheder blev resultatet, at der blev oprettet parallelklasser, der helt indgik i borgerskolen, som fra påske 1893 fik 7 klasser.

Skolevæsenet omkring århundredskiftet

Omkring år 1900 fandtes en drenge-mellemskole med 6 klasser og 142 elever, en drenge-borgerskole med 8 klasser og 480 elever, en pige-mellemskole med 4 klasser og 91 elever samt en pige-borgerskole med 7 klasser og 481 elever. Desuden var der opstået en privatskole ledet af frk. Julie Hansen, hvor 12 piger af bedre familie undervistes ud over den skolepligtige alder.

Der var i byen almindelig utilfredshed med de store elevtal i klasserne, ofte 70–80, men tilfredshed med de fleste lærere. Drenge-mellemskolen karakteriseres som upåklagelig og med en god og sund tone. Børnene lærte godt, og den var velgørende fri for al pedanteri. Derimod var *pige-mellemskolen* under al kritik, og rektor Seger havde slet ikke samme pædagogiske evner som sin forgænger. Flere piger blev taget ud af skolen og anbragt i den lille privatskole eller sendt til andre byer. Der var også utilfredshed med, at byen trods sine nu 6600 indbyggere ikke havde nogen realskole. Borgmester Rickmers forsøgte derfor allerede i 1897 at få drenge-mellemskolen forandret til realskole med mulighed for frivillig undervisning i latin, men sagen trak ud.

Den kongelige realskole oprettes

Rickmers opgav ikke planerne, selv ikke da en fornyet ansøgning blev afslået i 1903. Han fik udvirket en audiens hos finansministeren, og denne resulterede i tilladelse til, at mellemskolen blev omdannet til realskole, hvis byen selv afholdt omkostningerne ved bygningen med inventar og gav et årligt tilskud på 10.000 mark. Dette kunne byen ikke klare alene, men med landråd v. Uslars støtte bevilligede kredsudvalget et årligt tilskud. Dermed var skolen sikret, og påsken 1904 blev de to underste klasser – Sexta og Quinta – startet i Fiskergade. Overlærer, dr. phil. Herting fra Flensborg ansattes som rektor med titel af professor. Året efter oprettedes Quarta, og nye lærere knyttedes til skolen. Elevtallet oversteg forventningerne. Ved udgangen af 1905 var der 165 elever, hvoraf 110 fra byen og 55 fra oplandet.

Man var straks gået i gang med opførelsen af en *bygning ved Forstallé* efter tegninger af arkitekt Jablonowski, Haderslev, i tidens nygotiske stil. Håndværkerarbejdet blev udført af stedlige folk, udsmykningen af aulaen af malermester Kurtzweil efter anvisninger fra kunstmaler Hamke i Slesvig. Omkostningerne ved byggeriet beløb sig til 157.000 mark. Nybygningen blev indviet 16. oktober 1905 ved en større festlighed. I løbet af årene 1906–08 udbyggedes skolen helt, og i 1912 opførtes gymnastiksalen. I 1909 kunne skolen dimittere de første 25 realister. Skolesproget var udelukkende tysk, og der blev hverken givet undervisning i dansk eller latin. Det varede ikke længe, inden planer om skolens fremtid tog form. I 1914 var man så vidt, at det kunne anses for givet, at den fra påsken 1915 ville blive omdannet til gymnasium, Oberrealschule, men krigen satte en stopper for alle videre planer.

Bygningen i Fiskergade var efter realskolens opførelse blevet ledig, og herhen flyttede i 1905 pige-mellemskolen, hvor lærer Wilhelmsen året efter afløste Seger. I 1907 flyttedes skolen til en nybygning bag Rådhuset. I de følgende år udvidedes dens klassetal, og der blev givet mulighed for franskundervisning. I borgerskolen indførtes i 1907 skolekøkkenundervisning i en bygning ved Nygade skænket af Vaterländischer Frauenverein.

Andre skoler og undervisningsanstalter

Den kongelige *præparandanstalt* i Åbenrå blev åbnet 18. oktober 1874, og dens første forstander var lærer P. H. Høgelund, i 1884 efterfulgt af seminarielærer Ph. Krieger. På anstalten uddannedes unge men-

Elevhold foran præparandanstalten ca. 1890. Yderst t.v. i øverste række senere amtskolekonsulent Nicolai Svendsen, Tønder.

nesker, så de fik tilstrækkelige kundskaber til at blive optaget på et seminarium. Eleverne kom fra store dele af landsdelen, og deres antal svingede mellem 50 og 90. Efter en ret omflakkende tilværelse fik anstalten under krigen sin egen bygning ved Callesensgade.

Navigationsskolen blev efter en kraftig nedgang reorganiseret i 1870 og statslig anerkendt. I årene 1870–1887 tog 261 elever styrmandseksamen, og forskolen blev besøgt af ca. 150 elever. Skolen havde de første år til huse i Fiskergade, men fik i 1877 opført en nybygning på Arnbjerg efter tegning af arkitekt Nönchen, Haderslev. Dens leder, navigationslærer Ebsen, blev i 1881 afløst af lærer Meyer. Han var udsat for hård kritik, skolens renommé gik tabt, og elevtallet faldt katastrofalt. I 1907 blev det besluttet at slå skolen sammen med den flensborgske. Det var dog for meget for byens kaptajner, der nok ville kritisere, men ikke undvære skolen. Flytningen blev udsat, men under krigen blev undervisningen indstillet.

I 1868 oprettedes en *teknisk skole* og *handelsskole*, »Gewerbliche Fortbildungsschule«. Det var den første af sin art i Nordslesvig. Den var privat, men staten dækkede langt den største del af udgifterne. Undervis-

ningen var gratis, og selvom den var frivillig, var skolen godt besøgt. Fra 1889 blev deltagelse obligatorisk for alle svende, medhjælpere, lærlinge og fabriksarbejdere under 18 år. Skolen blev ledet af en af hovedlærerne under magistratens tilsyn. Undervisningen fandt sted i vinterhalvåret om aftenen fra kl. 20–22 på borgerskolen. Fagene var tysk, regning og tegning. Undervisning i faglig tegning fandt dog også sted om sommeren, søndag morgen fra kl. 7–9. I vinteren 1896–97 deltog 105 elever i undervisningen, i 1900 ialt 147. En del af skolen var afdelingen for købmandslærlinge, som var oprettet af Handelsstandsforeningen i 1887. Også her var der aftenundervisning, som fandt sted på præparandanstalten under ledelse af dennes forstander. Eleverne var delt i to klasser og fik undervisning i tysk, skrivning, regning, bogføring og korrespondance. I skoleåret 1896–97 var der 39 elever i denne afdeling.

Landbrugsskolen, »Die landwirtschaftliche Winterschule«, oprettedes i 1898 på initiativ af landråd v. Uslar med Herman Bechmann som leder. Den ville, som det blev udtrykt i programmet, »uddanne praktiske landmænd og ikke latinkyndige bønder, der ved en masse om teori, men intet om praksis«. Den havde oprindeligt til huse i Günderoths stiftelse, derefter i Forstallé, men fik fra 1907 fast hjemsted i Fiskergade 7. Skolen blev i 1905 overtaget af amtet og underlagt tilsyn af Provslandbrugskammeret. Den praktiske undervisning foregik på skolens egne forsøgsmarker ved Forstallé. Elevantallet lå omkring 45–50, alderen var mellem 16 og 24 år. Også en husholdningsskole fandtes en overgang i byen.

Museet

Allerede før museets oprettelse fandtes flere private samlinger af oldsager. Størst var apoteker Reimers', der blandt andet indeholdt flere bronzesager, fundet ved Lerskov, og en del flintsager, ialt 62 stykker. Bykasserer Nissen havde omkring 40 stykker, lærer Hansen, provst Götting og købmand Heinr. Michelsen havde også mindre samlinger. I 1885 havde provsten forsøgt at få byen til at give et tilskud til et museum, men forgæves. Først da regeringen i 1887 rettede en forespørgsel vedr. oldsager, kom der gang i sagen, og en kreds af borgere sluttede sig sammen om at oprette et museum, det første i Nordslesvig. Bestyrelsen kom til at bestå af bankdirektør Fürstenau, provst Götting, rektor Koch, lærer H. Hansen og dr. Wiemer. Den 11. november 1888 åbnedes »Apenrader Museum« i Günderoths skole. Tre år senere blev det overtaget af amtet og i 1892 flyttet til Store Pottergade 2. I 1901 blev det anbragt i det nye *amtshus*. Samlingerne var vokset betydeligt og omfattede bl.a. en stor af-

Forbindelsen med dansk kultur og herunder teater besværliggjordes med udsøgt flid af de preussiske myndigheder. Dilettantkomedierne blomstrede derfor frem. I 1910 opførte medlemmer af landboforeningen Fremad En søndag på Amager.

rikansk etnografisk samling, hjembragt af skibstømrer Bugslag. I 1911 var der forlydender fremme om, at samlingerne skulle indlemmes i museet i Kiel. Den tyske borgerforening protesterede kraftigt og kunne henvisse til en levende historisk interesse i byen. Denne gav sig f.eks. udslag i Ths. Ries' avisartikler om byens historie. Samlingerne blev i byen, men på grund af pladsforholdene opmagasineredes de under krigen.

Teater

I borgmester v. Kroghs tid blev der ikke lagt hindringer i vejen for danske teaterturneer. Ved juletid 1881 kunne Wilh. Petersens danske skuespillertrup med personale fra Theatre du Boulevard i København indlede et længere gæstespil i byen med stykker af Chr. Molbech og H. C. Hostrup med flere. I det meste af første halvdel af 1880'erne kunne man stadig høre En søndag på Amager, Jeppe på Bjerget og Elverhøj på dansk i Salon de Thalia i Vestergade. Men under borgmester Vreden blev der snart skredet ind overfor de danske skuespillere. To uheldige episoder bærer en væsentlig del af skylden herfor. I maj 1884 blev Otto Petersens lille selskab udvist af Åbenrå umiddelbart før en forestilling,

da en af skuespillerne havde optrådt taktløst, hvilket vakte berettiget forargelse. Ved den anden lejlighed var en dansk ballettrup i byen. Efter forestillingen kastede fru Tolderlund fra Årup en rød-hvid buket op på scenen. Aviserne fik fat på sagen, som blev blæst stort op og resulterede i flere udvisninger, og efter den tid blev der ikke givet tilladelse til offentlige danske skuespil. I 1887 fik Svendsens danske trup tilladelse til at optræde i de andre nordslesvigske byer, men ikke i Åbenrå. Derimod lod det sig engang imellem stadig gøre, at ansete danske kunstnere optrådte for private kredse eller i foreninger. I juni 1906 holdt skuespillerne Texiere og Neiiendam således oplæsningsaften i Selskabelig Forening.

Tyske teaterselskaber besøgte i stort tal byen, som regel en eller to truppe hvert år. Medens der endnu spillede på dansk, var besøget ringe ved de tyske forestillinger, men da tysk teater blev enerådende, tog besøget langsomt til. Omkring en månedstid kunne et selskab som regel blive i byen med teateropførelser hver anden dag og hver gang et nyt stykke. Stykkerne var ikke den store kunst, men de greb eller morede publikum. I slutningen af 1880'erne var Gürckes trup meget populær i byen. Lystspil, romantiske vaudeviller med sang, folkekomedier og farcer var mest yndet. Forfatterens navne: Fr. Schönthan, Oskar Blumenthal, Fr. Kaiser, siger i dag ikke noget, stykkernes titler heller ikke meget: »Abenteuer einer Ballnacht«, »Des Teufels Anteil« og »Sodom und Gomorrha – oder wo ist die Katze«, men de giver dog en anelse om stykkernes karakter. Af og til kom der gæstespil af fremtrædende kunstnere fra Hamborg og Kiel. Forestillingerne fandt sted på teateret i Vestergade eller på Colosseum. Nogle år forsøgte man sig med sommerteater i Schweitzerhalle, således i 1882 med Lehmanns selskab, der til afsked opførte »Apenrade vor 350 Jahren«.

Foruden disse stykker spillede der *dilettantkomedie* både dansk og tysk, og da de lukkede dilettantforestillinger blev eneste mulighed for danske skuespil, blev de drevet meget intensivt. Før Folkehjem blev indrettet, spillede både Frederiksklubben og foreningen Enigheden danske stykker på Hotel Phønix i Storegade. Flere af de hyppigst benyttede amatørskuespillere huskedes længe for deres præstationer, således frk. Kiølsseth, Hans Michelsen og malermester Møller. I Folkeligt Samfund dyrkedes også oplæsning, der altid samlede mange mennesker. En del unge piger fra hele Sønderjylland havde til dette formål deltaget i danskurser hos kgl. skuespiller Peter Jerndorff i København.

Turnverein Apenrade ca. 1900.

Musik, litteratur og foreningsliv

I hjemmene sang og spillede man ivrigt, bl.a. de nationale sange. De seriøse koncerter begrænsede sig hovedsageligt til kirkekoncerter og enkelte sangaftener. Da provst Bade, der selv var en dygtig orgel- og klaverspiller, kom til byen, gjorde han en stor indsats for den bedre musik. Sålænge militærmusikken var i byen, blev den flittigt benyttet til fester og baller. Den lettere musik besørgedes ellers af stedlige orkestre. I mange år blev det største ledet af musikdirektør Knack, som i 1888 overdrog sit kapel til to af sine musikere, Paulsen og Tegen, der førte det videre. Efter århundredskiftet blev det ledet af L. Bahrt og tog nu også mere seriøse opgaver op. Ved en serie abonnementskoncerter i 1907 spillede således værker både af Beethoven og Tschaikovski. I denne forbindelse må sangforeningerne ikke glemmes. Den danske havde sit mødested på Folkehjem, den største tyske »Apenrader Liedertafel« på Colosseum. I sidstnævnte udfoldedes også en livlig selskabelig virksomhed. Den var oprettet i 1843 og var en af byens mest fremtrædende foreninger. I en årække var lærer Bierwirth dens drivende kraft. En konkurrerende tysk sangforening, »Gesangverein«, var oprettet i 1868 og vedblev længe at eksistere sideløbende med »Liedertafel«, medens en tredje tysk sangforening specielt dyrkede folkeviserne.

Foreningslivet var i det hele taget rigt udviklet. Frederiksklubben og Folkeligt Samfund er allerede omtalt. Af udpræget selskabelig karakter synes de tre foreninger »Harmonia«, »Concordia« og »Frohsinn« at have været. De nævnes alle i 1880'erne. I Håndværkerklubben, »Industrieverein« og »Kriegsgenossenverein« samledes man om fælles interesser, i skyttelav og ringriderforening til konkurrencer og fester og i »Männerturnverein«, der stiftedes 1888, til gymnastik. Senere kom fodboldklubben, »Bund für Jugendwanderer« og flere andre sportsligt prægede foreninger til. I slutningen af 1880'erne omtales det, at »stålhestesporten« fik flere og flere tilhængere i Åbenrå og omliggende byer. En søndag i 1888 kom en stor skare »stålhesteryttere« fra Flensborg til byen, rastede kort ved Hotel Danmark og drog atter i en lang række »hurtige som vinden« sydpå.

Mange foreninger havde deres ugentlige klubaftener på et bestemt værtshus. I 1910 var der 21 sådanne faste ugentlige arrangementer. Især tirsdag synes at have været en yndet klubaften. Af de daværende klubber kan nævnes ikke færre end 9 kegleklubber, 4 skatklubber og 2 lotteriklubber. Man har kunnet lide at spille i Åbenrå!

Byen har også haft sin *litterære klub*, men hvor længe den eksisterede, vides ikke. Den blev grundlagt omkring 1880 af kredsskoleinspektør Johannes Petersen, der var en betydelig kender af Ibsens dramaer. Han holdt foredrag om Et Dukkehjem i den slesvig-holstenske lærerforening i 1880 og korresponderede med Ibsen. Selv var han også noget af en digter og udgav i 1881 hos Wohlenberg et skuespil i 5 akter »Gebrüder Hagedorn«, der blev opført flere steder i Sønderjylland. Johs. Petersen døde i 1887, og det er sandsynligt, at den litterære klub gik i graven med ham. I tiden efter århundredskiftet fandt man mellemrum litterære oplæsningsaftener sted i byen. Den socialdemokratiske tyske forfatter Erich Schlaikier, der trådte i forbindelse med H. P. Hanssen, stammede fra Åbenrå. Hans avisartikler om nordslesvigske forhold var med til at åbne en del af den tyske offentligheds øjne for de overgreb, der skete her.

Tysk kulturpolitik

Fra omkring år 1900 blev en bevidst tysk kulturpolitik gennemført med kommunal støtte. Det første resultat af disse bestræbelser var et samarbejde med *Flensborg teater*, som gav en serie forestillinger i vinteren 1900. Selvom besøgstallet ikke var tilfredsstillende, fortsatte man næste år med et kommunalt tilskud på 200 mark. Særlige teatertog sørgede for at give landboerne mulighed for at komme til forestillingerne,

Børnenes leg med rumlepotten standsede med hjemmeslagningens ophør, men endnu kender mange visen om Æ rummelpot, der vil ind.

og besøgstallet steg. Arrangementerne fortsatte og udvidedes i 1914 med tre såkaldte folkeforestillinger til stærkt reducerede priser. Repertoiret ved Flensborg-gæstespillene var af betydelig højere standard, end man ellers så i byen, f.eks. opførtes stykker af Gerhard Hauptmann.

Efter tilskyndelse fra højere sted arrangeredes der også regulære folkeunderholdningsaftener. Den første afholdtes i marts 1901 og bestod i fremførelse af seriøs musik og sange, åbningstale og »Kaiserhoch« ved rektor Seger, foredrag om passionsspillene i Oberammergau ved pastor Grønning og lysbilledforedrag om klassiske mesterværker ved dr. Wiemer. Disse aftener fortsattes og udbyggedes i de følgende år. I 1904 lod »Schleswig-Holsteinische Kunstgenossenschaft« afholde en stor udstilling på Rådhuset af malerier, skulpturer og kunsthåndværk. Lignende udstillinger afholdtes i 1910 og 1913. I december 1912 arrangerede Wilmowski-stiftelsen i rådhusalen en udstilling om kunsthåndværk og hjemstavns historie.

For at få tag i ungdommen indrettedes i vinteren 1900 med støtte fra regeringen et *fritidshjem* for håndværkerlærlinge. Det blev ledet af lærer Tramm, som ved at give vejledning i forskellige spil og holde belærende humoristiske foredrag gjorde det meget populært. Denne bevidste tyske kulturpolitik har sikkert sin andel i, at medlemstallet i Deutscher Verein

Blandt slægten Bruhns mange foretagender hørte også en række vandmøller, alle i smukke naturomgivelser. De blev yndede udflugtsmål, og beværtninger opførtes ved dem. Her ses Knappen med den nu nedrevne vandmølle til højre.

i løbet af 5-året 1909–14 steg fra 180 til 635, altså mere end tredobledes, uden at de andre byer kan opvise noget tilsvarende.

Folkelige forlystelser

De fleste folkelige forlystelser var knyttet til årligt tilbagevendende begivenheder, og som regel sluttede man med dans og musik. Det er klart, at man ikke morede sig på samme måde i 1870 som i 1914, og især efter 1900 synes det at være gået stærkt med forandringerne.

Årsskiftet fejredes i slutningen af 1890'erne ved afbrænding af en tjæretønde på Storetorv, »Liedertafel« gav et par numre, og fyrværkeriet kuldede lystigt trods alle forbud. Fra rådhustrappen holdt borgmesteren tale, og man råbte hurra. Første nytårsdag var der bal. I slutningen af januar kom »Kaisers Geburtstag«, som skolerne og de militære foreninger gjorde meget ud af. Man samlede til fællesspisning og patriotiske taler på hotellerne, men også menigmand fik sig en god rus. Det hørte sig til den dag, og konerne overgik hinanden i pral af, hvor kanonfulde mændene havde været. Derefter blev det snart fastelavn, og det bedre borgerskab gik på *maskerade*, som foreningerne og gæstgiverne kappedes om at arrangere. Maskerede herrer 50 Pf., damer gratis adgang. I 1888

Ringriderfesten var en af årets store begivenheder. Her ses rytternes optog gennem Storegade 1896.

indførtes efter tysk skik en ny festdag. Dette år sendte aktiebryggeriet for første gang sit stærke mærke Bock-øl i handelen i februar, hvilket gav anledning til Bock-øl-fester på alle værtshuse. Butzbachs hotel lavede 3-dages fest med optræden af berliner bock-komikeren Meck-Meck, hvis humor betegnedes som »urwüchsig«. Lokalerne var pyntede, betjeningen i nationaldragt, og der var bock-huer og gratis radiser til alle. Medens man spiste bock-pølser til øllet, musicerede det berømte bock-kapel »Tsching-tsching«, ved midnatstid uddeltes der ordener, og stegte duer fløj gennem lokalet. Disse fester blev kærkomne årligt tilbagevendende lejligheder til at konstatere, om øllet nu også var lige så stærkt som sidste år.

Påsken var ikke forbundet med særlige forskellige festligheder, udover dans 2. påskedag, men til gengæld var der rige muligheder ved pinsetid. Fra gammel tid foregik disse *fester i Hjelmskov*. Her var karruseller og boder. Af hensyn til dem, der ville se solen danse, var restaurationstellet allerede åbent fra kl. 5 morgen, og fra kl. 5 til 7 var der nogle år morgenkoncert i skoven. I Åbenrå varede pinsen stadig tre dage, for på tredie pinsedag fandt skyttelavets årlige skiveskydning sted i Hjelmskov. Et stort ceremoniel var fast ved denne lejlighed: skyttekongen afhentedes med musik ved sin bopæl, korpset paraderede ved Rådhuset og marcherede iført kjole og hvidt ud til skyttegården. Om eftermiddagen fandt skydningen sted, om aftenen festede man, og hen under morgen blev den nye skyttekonge fulgt hjem til tysk-nationale toner, idet lavet var helt tysk domineret. Oprindeligt var skyttekongen fritaget for skat, men denne rettighed afskaffedes i 1873.

I sommermånederne holdt man familieskovtur, f.eks. til kilden i Hjelmskov, gerne flere familier sammen, eller man tog med *dampskib* til et af udflugtsstederne ved fjorden. I en kreds omkring byen lå de yndede udflugtssteder: Eliselund, Farversmølle, Marielyst, Sanssouci, Sommerlyst og Knappen. Sommeren havde også sine faste arrangementer, for skolebørnene udflugten til Sommerlyst. Fiskeriforeningen arrangerede så tidligt som i 1880'erne kapsejladser, og næsten alle foreninger havde sommerudflugter. Ringriderforeningen holdt sidst i juni sine store *ringridninger* med koncert, festspisning og bal. Den store begivenhed om sommeren havde tidligere været det store marked midt i juli med karruseller, tilrejsende handlende og alskens gøgl. Vel levede markederne videre, men omkring 1890 betegnes de som en svag aflans af fordums festivitas. Det samme gjaldt oktobermarkedet. Der var dog stadig dans til kl. 2 om natten, og mange landboere søgte til byen for at deltage i munterheden. Omvendt søgte byens ungdom hen på efteråret ud til høstgilderne på

Man kunne også more sig og feste i al uskyldighed. »Polterabend« var i Åbenrå ikke forbeholdt de unge mænd. Her ses fem kendte Åbenrå-piger i gamle dragter fejre Ida Andresens udtræden af ungpigelavet i oktober 1898, før hun vies til daværende journalist, senere frimenighedspræst Thade Petersen.

omegnens kroer. Kort efter århundredskiftet blev markederne flyttet til den nye *markedsplads* ved Maden, bort fra byens gader, hvor dyrene hidtil havde stået bundet til husene. Flytningen fandt sted efter mange protester og skadede i høj grad værtshusene. Om efteråret fejrede de nationale tyske foreninger Sedandagen med kommers og fællesspisning. I november-december fandt der hos gæstgiverne åle-, ande-, flæske- og gåsespil sted. Ved juletid arrangeredes der juletræ for de fattige børn i rådhusalen og i alle foreningerne for medlemmernes børn; således gik året tilende.

Et par gange om året kom der *cirkus* til byen og med mellemrum pantoptikon, tryllekunstnere og linedansere. I 1882 var der *ballonopstigning* på Mønterhøj, og i 1888 havde byen besøg af Wombwells verdensberømte menageri, der drog ind i byen med 18 pragtvogne trukket af 50 engelske heste og en musikvogn trukket af 6 kameler.

Efter århundredskiftet kom rejsende, der foreviste *levende billeder* til byen, og snart begyndte maler Tønder i Slotsgade med panoramabilleder, der bevægede sig. 1. oktober 1907 åbnede Aage Terkildsen et *kosmora-*

ma i Storegade 27. I 1908 var der fast kinematografteater på Nr. Torv og 5–6 gange årligt forevisninger i Stadttheater af omrejsende. Senere begyndte E. Wismar med »Kino-Lichtspiele« i Colosseum. I 1914 åbnede de to biografteater, der skulle blive faste i byen: Metropolteater ved Chr. Gunnensen i købmand Davidsens ejendom Storegade 35 og Chr. Johs. Staack i Nygade 4, »Opera-Lichtspiele«, der senere fik navneforandring til »Germania-Lichtspiele«. Der spillede som regel 4–5 korte film ved hver forestilling: aktuel ugerевue, drama, lystspil og indianerfilm, men allerede i juni 1914 spillede seriøse film som Engelen med Asta Nielsen. Som andre teateropførelser var filmene underkastet censur og måtte først spilles for bysekretær Usinger eller en anden embedsmand fra rådhuset.

Moral, værtshuse, dans og drikfældighed

Selvom provst Göttig var fortvivlet over den moralske vandel i byen, stod det snarere bedre til i Åbenrå end i andre havne- og garnisonsbyer. Antallet af uægte fødsler svarede til Sønderborgs. De såkaldte »wilde Ehen« forekom kun sjældent, og der blev, i modsætning til Sønderborg, ikke drevet offentlig utugt i byen. Til gengæld var der rig lejlighed til at more sig på anden måde.

Åbenrå var kendt for sine mange små *værtshuse*. Omkring år 1900 var der 65 gæstgiverier med ret til udskænkning af stærke drikke; i Nørreport alene elleve. Nogle var kendt for det gode, andre for det modsatte. Lukketiden blev i 1878 fastsat til kl. 11, men der kunne dispenseres til kl. 1, ved markederne til kl. 2. Senere blev der lempet på bestemmelserne, så alle større restaurationer fik lov til at holde åbent til midnat. Fra regeringens side vågede man over befolkningens *moral*, og der måtte kun finde ét *offentligt dansebal* sted hver 14. dag. Disse balarrangementer havde deres glansperiode i 1880'erne, og borgmesteren gav gerne lidt flere tilladelser, end han havde lov til. I 1883 fandt der 58 baller sted, og landråden fandt anledning til at påtale forholdet og indskærpe, at dette måtte være absolut maximum. I 1886 blev der ikke desto mindre afholdt 71 baller, og som undskyldning anførte Vreden meget fornuftigt, at der blev drukket mindre og danset mere, når der ikke var for voldsom trængsel på gulvet. Det foretrukne dansested var Colosseum på Store Torv. Det kunne rumme 300 mennesker, og her var fast bal hver 14. dag. Nærmeste konkurrent var Salon de Thalia i Vestergade, der kunne tage 350 mennesker og Hotel Danmark med 150. Fra 1890 var Colosseum dog praktisk talt enerådende på dette felt, bortset fra de store festdage. Fra 1901 blev det kun tilladt med bal hver 4.

Marcus Wahrlich var en af byens kendte, danske skikkelser. Her ses han sammen med sin trofaste følgesvend »Hr. Hund«.

uge, og det blev begyndelsen til enden for de store offentlige baller. Der har været en særlig stemning over disse. På Colosseum spillede et 7-mands blæseorkester med stor og lille tromme for at overdøve larmen i lokalet. Musikerne var iført diplomat og blev så støvede, at man kunne skrive på deres skuldre. Ud på aftenen måtte de have halsen hyppigt skyllet, men heldigvis kunne de melodierne udenad, hvis det til sidst kneb med at se noderne.

Som i andre byer fandt i mange tilfælde umådeholdent drikkeri sted, især blandt de mindrebemidlede arbejdere og håndværkere. I 1880'erne sendte politiforvaltningen lister ud til gæstgiverne over »notoriske drukkenbolde« til hvem spiritus ikke måtte udskænkes. Som regel stod der 12–15 personer på listen, men der kan ikke være tvivl om, at mange flere har været alkoholskadede.

Allerede i marts 1884 stiftedes den første lille *Good Templar loge* i Abenrå, Haabet No. 3, og i februar 1888 oprettedes en dansksproget storloge i byen. Den blev hilst med glæde og pastor Tonnesen benyttede lejligheden til i sin prædiken at prise logen og fordømme den netop afholdte Bock-ølfest. Logens leder blev bogholder Wollesen, medens gård-ejer Michelsen, Kolstrup og fabrikant Bastiansen var med i bestyrelsen. Senere på året stiftedes en tilsvarende tysksproget loge. Der oprettedes efterhånden 4 Good-Templar loger i byen, som i fællesskab – og med

kommunal støtte – i Forstallé opførte en logebygning, der blev indviet 8. september 1901. Ud over disse fandtes en såkaldt fri loge og en børneløge.

Byens personligheder

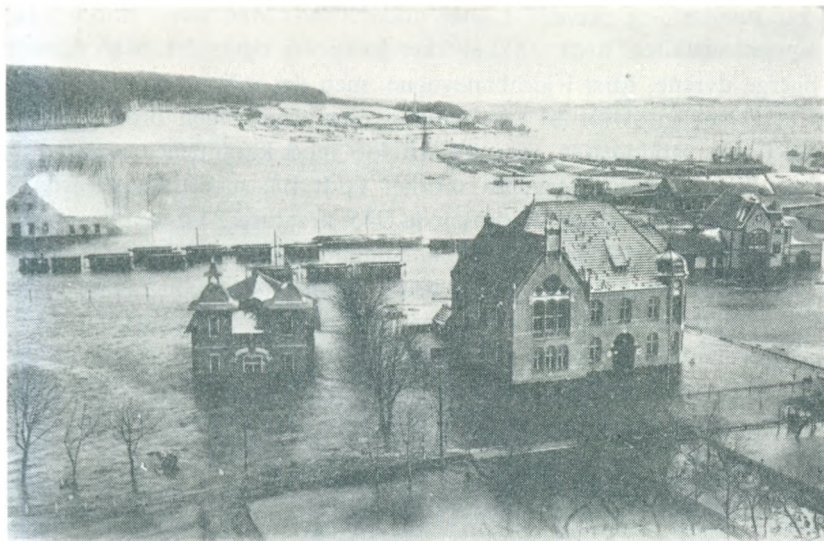
Mange personligheder har spillet en rolle i byen og huskes længe, uden at de nogensinde blev impliceret i det offentlige liv. De fortjener dog alligevel at mindes. Dette gælder frem for nogen Franziska Enge, kendt som *Jomfru Fanny*, hvis profetier i trængselstider betød meget for det jævne danske borgerskab. Lad være, at hun ikke var kongedatter, og at mange af spådommene er blevet omfortolket efter behov, men både før og efter sin død i marts 1881 betød hun noget i byen. Også »*patrioten Haugaard*« må nævnes for sit danske sindelags skyld. Han var lidensabelig royalist, fanatisk dansker og utrættelig til at få de danske vælgere til valgurnen. I Rebekkagangen havde han en slags lejebibliotek for håndværkssvende, som dermed fik dansk læsning. Afstemningsdagen blev for ham en større glæde, end han kunne bære: 84 år gammel sank han selve denne dag sammen med hjertekrampe og døde.

Andre personer har ved deres særheder fået navn blandt *byens originaler*, men også de var jo en del af hverdagen. På havnen kunne man i 1880'erne og 1890'erne møde kæmpeskikkelsen Store Mads, ved Storetorv holdt Mutter Bommerut med sin vogn, og i Skibbrogade færdedes kraftkarlen Edlef. Franz Tornegal blev brugt til at skræmme de små børn med; han havde sit tilnavn fra sit yndlingsudtryk: »No blue æ tornegal!«, hvis børnene drillede ham. Andre typer var Tumbe-Andersen, Abichel i Kolstrup, Store Louise, Skrå-Sofi og Silde-Drea, der solgte fisk på gaden. Noget for sig var Svenske-Louise, der kunne spå i kort, og som blev meget søgt af de unge piger. Til sidst kunne hun dog ikke klare sig og blev anbragt på arbejds huset, hvor hun døde 90 år gammel i 1914.

Særlige begivenheder

I en så lang periode, som den her behandlede, vil der være mange begivenheder, som det kunne være fristende at omtale: Skyttelavets 150-års fest i 1884, Ringriderforeningens 5 års stævne i 1888, 50-års »Erhebungstag« i 1898, »Jahrhundertfeier« nytårsaften 1899–1900, kejserindens besøg 1907, Nordmarkflyvningen 1912, overflyvning af to luftskibe samme år og meget, meget mere. Kun de to store oversvømmelser, gasfundet ved Bellevue og flådemanoøvrene skal dog omtales her.

Ved *stormfloden* 13. november 1872 steg vandet til 1,69 m over dag-

Under den store oversvømmelse 1904 druknede flere hundrede kreaturer i karantænestaldene på havnen. Her ses markedsplads, kredsbanegård og havneterræn under vand.

lig vande, det højeste der nogensinde er målt i byen. Hvis man tog sig i agt for frugttræernes toppe, kunne man sejle helt op til Fiskergade. Alle-rede den 12. november blæste det stærkt op fra øst, og vandet steg støt, men den følgende morgen sprang vinden i nord-nordøst og gik over i storm, medens vandet stadig steg. Skibsværfterne og de store tømmerlagre blev raseret af vandmasserne. Først natten til den 14. november be-gyndte vandet at falde, og da var skaderne meget betydelige. Dæmning-gen til Lindsnakke var blevet gennembrudt og Kilen fyldt med vand. Gasbeholderen blev løftet ud af sit leje, så byen var i lang tid uden gas. En jagt, der lå i havnen, blev løftet op på Skibbroen, men da der den-gang ikke var noget bolværk ved vestenden af den gamle havn, var det ikke vanskeligt at få den rullet ud igen. Også mange private havde lidt store tab, og det var nødvendigt med indsamlinger og hjælp udefra for at få dem på fode igen. Men som altid hjalp man hinanden i nøden.

De skader, der opstod ved stormfloden den 31. december 1904, var betydeligt større end i 1872, selvom vandstanden denne gang »kun« var 1,02 m over dagligt vande. Efter en stærk vestenvind, sprang stormen den 30. i øst, og vandet blev presset op i fjorden. Indtil kl. 6 morgen steg det, men standsede derefter, indtil det kl. 8 pludselig steg igen med ufattelig hastighed. På markedspladsen var der 1,22 m vand, amtsbaner-

ne var standset, og gasværket atter under vand. Men værst stod det til i karantæneanstalten, hvor 1900 stykker kvæg var opstaldet. Man forsøgte at bjærge dyrene, først i jernbanevogne, men det måtte opgives, derefter ved at drive dem over til Lindsnakke, men dæmningen brød to steder sammen for vandpresset, som fik frit løb mod karantæneanstalten. Panikken blandt dyrene steg, da mørket faldt på, men redningsarbejdet fortsattes heroisk. Alligevel druknede 945 kreaturer. Disse blev senere, efterhånden som de blev fundet, af sundhedsmæssige grunde sejlet ud på fjorden og sænket ned. Tabet beløb sig til 3–400.000 mark, privat-skaderne til 13.253 mark, hvoraf små 7000 mark bragtes til veje ved frivillige indsamlinger. Katastrofen medførte, at digeanlæggene i de følgende år under ledelse af vandbygningsinspektør Joseph fra Flensborg blev betydeligt udbygget. I lang tid blev de døde dyr ved med at drive i land langs fjorden.

En dag i april 1881 indtraf en begivenhed, der satte byen på den anden ende. Ved Sdr. Chaussé var firmaet Raun og Clausen igang med at bore efter vand på tømremester Langschwagers grund Bellevue. Da de havde nået en dybde af ca. 60 meter, brød pludselig med et frygteligt brøl en søjle af slam, jord og gas frem, som antændtes til en 5 m høj ildsøjle. Den brændte i flere uger, og efter at den blev slukket, fortsatte udstrømningen af gas. Det vakte de lyseste forhåbninger i byen, og der blev straks dannet et aktieselskab med 50 aktionærer, der hver indskød 2 mark om ugen til fortsatte boringer. Gæstgiver Schmidts nabogrund blev solgt meget fordelagtigt til konsortiet, og boringerne fortsattes året ud. Næste år blev de genoptaget. Gasstrømmen ebbede imidlertid ganske langsomt ud, og de skønne drømme blev til intet. Det fortælles, at den sidste flamme slukkedes med et bløp, netop da en videnskabelig kommission fra Tyskland indtraf for at undersøge fænomenet.

Fra bystyrets side havde man gentagne gange henvendt sig til myndighederne for at få marineafdelinger indkvarteret i byen, ligesom man bestræbte sig på at få flådeenheder på besøg. Omkring århundredskiftet besøgte forskellige tyske skoleskibe jævnligt byen, og i tiden op mod første verdenskrig holdt den *tyske højsøflåde* regelmæssigt hvert andet år øvelser i fjorden under ledelse af kejserens broder, prins Heinrich, der så besøgte byen. Efter manøvrene blev der holdt parader på torvet og tappengstreg gennem gaderne. Byens borgere fik adgang til at besøge krigsskibene, og borgmester Rickmers var prins Heinrichs gæst på flagskibet. Efter mørkets frembrud lod krigsskibene de store lyskastere spille over byen, hvilket frembød et pragtfuldt og usædvanligt skue, som lokkede mange turister til byen. Fra tysk side tillagde man disse besøg stor økonomisk

Oversvømmelse i Sønderport 1904.

og national betydning. Det er sikkert også rigtigt, at flådens skibe snarere har appelleret til Åbenrå-drengenes fantasi end hærens øksersits.

Økonomi og erhverv

Byens udgiftsbudget og gæld

For året 1873 havde byen et *budget* på 33.073 preussiske dalere. Til forrentning af gæld og fast ejendom var afsat 9472 dlr., til kommunale anstalter 3094 dlr., til skolevæsen 5820 dlr., fattigvæsen 3600 dlr., politiforvaltning 1105 dlr., stats- og kredsansliggende 2198 dlr. og til byens forvaltning 2160 dlr. Dertil kom forskellige mindre udgifter. Tallene er meget små, og især må forvaltningsomkostningerne forbløffe. I løbet af de følgende år steg udgifterne vel noget, men ikke særlig kraftigt. Fra 1875 angives tallene i regnskaberne i mark og pfennig i stedet for dalere og groschen. Der gik tre preussiske mark på en daler.

I 1885 balancerede budgettet med 117.700 mark, altså en stigning på mindre end 20 pct. på 12 år. I 1895 var tallet 118.000 mark, men derefter satte en kraftig stigning ind. For året 1900/01 budgetteredes med udgifter på 200.000 mark. Kolstrups indlemmelse og en fordobling af amtsskatterne til 50.000 mark bevirkede, at budgettet for det følgende år nåede 262.000 mark. Derefter lykkedes det i 4–5 år at holde det på nogenlunde samme plan, men fra 1906–07 steg det atter. I 1912 balanceredes med 423.000 mark. Stigningen fordelte sig på alle poster. Kraftigst kom den til syne ved skoleudgifterne: 1895 beløb de sig til 25.000 mark, 1902: 72.000 og 1912: 120.300 mark, hvoraf halvdelen var lærerlønninger. Udgifterne til de kommunale anstalter steg også, men indtægterne endnu mere. I 1895 var udgifterne 20.300 mark, indtægterne 24.420 mark i 1912 henholdsvis 97.400 og 123.500 mark. Stigningen i fattigvæsensudgifterne var knap så udpræget: 1895 kostede det byen 9500 mark, 1905: 14.800 og 1912 ialt 25.000 mark. Endelig var der forvaltningsomkostningerne, hvor personaleudvidelsen var stærkt medvirkende. I 1895 kostede forvaltningen 11.370 mark, hvoraf 4200 mark var borgmesterløn og 4720 øvrige lønninger. I 1912 var beløbet ialt 28.900 mark, af hvilke 23.000 var lønninger til de 13 ansatte, borgmester Rickmers fik selv 5.200 mark årligt.

Byens *gæld* bestod i 1884 af den såkaldte ældre gæld, der i 1875 havde udgjort 345.360 mark, men som nu var betalt ned til 292.200 mark, samt den nyere gasværksgæld på 57.053 mark, skolebygningsgæld fra 1881/82 på 46.767 mark og en ny gæld på 45.000 til havneudbygning-

Den tyske højsøflåde i Åbenrå fjord ud for Lindsnakke og Laimun.

gen. Det gav for året 1884 en samlet gæld på 441.020 mark. Afbetalingen gik i de følgende år ret hurtig. I 1889 var den nedbragt til 378.004 mark, og byen fik da regeringens godkendelse af en gældsafbetalingsplan, hvorefter der årligt skulle betales 8000 mark. Det gik planmæssigt indtil 1897. I de følgende 4 år optog byen i anledning af skolebyggeriet, sydhavnens indretning, udvidelse af karantæneanstalt, gasværk og vandledninger, brolægningarbejder og opførelse af badeanstalten nye lån på 228.000 mark. Gælden var i 1901 således vokset til 545.359 mark. Nye lån fulgte i de følgende år, bl.a. 162.000 til bygning af realskolen i 1904/05, 117.000 til pigemellemskolen 1907/08, 60.000 til bygning af rigsbanken og 70.000 til grundkøb i 1911. I 1912 var den samlede gæld 1.167.857 mark, de årlige renter og afdrag 25.098 mark. Under krigen blev al afbetaling på gælden standset, og nye store lån blev optaget.

Indtægter og skatter

Byens jorder gav ganske vist en årlig indtægt, de kommunale anstalter ligeledes, havne- og brovæsenet hvilede i sig selv, men den største del af indtægterne måtte skaffes gennem *skatterne*. Skatteyderne til den kommunale indkomstskat var ved periodens begyndelse inddelt i 24 klasser. I 1871 var kommerceråd Jørgen Lorenzen den eneste, der beskattedes i 23. klasse med en årlig indkomst mellem 2800 og 3200 dlr., hvoraf han svarede 240 dlr. skat. I næste klasse, 2400–2800 dlr., lå dr. Grauer og Gustav Raben; de gav årligt 172 dlr. I 20. klasse stod orgelbygger Marcussen, i 19. bl.a. dyrlæge Bjørnshauge, købmand Davidsen, senator Hoffgaard, jernstøber Stallknecht og apoteker Worsaae, medens skibsbygmester J. Paulsen var placeret i 18., Martin Bahnsen i 17., J. P. Junggreen i 11., – 960–1120 dlr., – og Frederik Fischer i klasse 1b med mellem 120 og 200 dlr. årlig indtægt. Af de ialt 1309 personer på listen havde 117 mindre end 40 dlr. årligt og skulle ikke betale skat, medens 702 var placeret i klasserne 1–2 med en årlig indkomst fra 40 til 280 dlr. For disse lå skatten på indtil 4 dlr.

I 1874–75 blev skattesystemet lagt om, således at der blev udskrevet kommunal bygnings- og indkomstskat ved tillæg på højst 300 pct. til statsbygningsskatten og højst 275 pct. til statsklasse- og indkomstskat. Hertil kom indtil 1881 den særlige afgift til gadebrolægning, der betaltes af husejerne. Fra 1895 svarede også kommunal erhvervsskat. I tiden 1876 til 1900 steg de kommunale skatter kun med 25 pct., men da man nåede 1912, var de blevet mere end tredoblet. Medens bygningsskatten og indkomstskatten oprindeligt gav næsten det samme, i 1876 henholdsvis 22.233 og 28.420 mark, blev forholdet forskudt, således at bygningsskatten i 1912 gav 41.000 mark, personskatten 100.000 mark. Erhvervsskatten gav dette år 23.800 mark. At statsskatten var steget endnu kraftigere viser det faktum, at de 77.556 mark, der opkrævedes i kommunale skatter i 1882 svarede til 250 pct. tillæg til statsbygningsskatten og 300 pct. til classeskatten, men de 181.000 mark, der blev udskrevet i 1912, kun til 210 pct.

Pengeinstitutterne

Byens ældste pengeinstitut er *sparekassen*. Dens administration havde altid haft nær tilknytning til bystyret, idet borgmestrene var dens formænd og magistraten direktionen. Som regnskabsfører fungerede siden 1845 den tidligere bykasserer C. A. Hundewadt, og i hans bolig havde

sparekassen kontor, der var åbent to timer tre gange om ugen. Indlånene var indtil 1876 stadigt stigende. I 1874 havde magistraten iværksat en kritisk gennemgang af regnskaberne, som viste sig at være yderst slet ført. Hundewadt forsøgte at bagatellisere sagen, men indgav pr. 1. juli 1877 sin afskedsansøgning. Kort tid efter døde han, og det var nu umuligt at komme til bunds i sagen, men der blev dog påvist et underskud på mindst 36.000 mark. Den tillid, sparekassen havde nydt i befolkningen, fik et så alvorligt knæk, at det tog omkring 10 år at få den genoprettet. Det skete først, da den under borgmester Vreden pr. 1. juli 1884 omdannedes til et helt kommunalt foretagende under navnet »Spar- und Leihkasse der Stadt Apenrade« med kontor på Rådhuset. Fra 1886 til 1918 steg indskudene fra 810.000 mark til 3.782.000 mark.

En del af sparekassens overskud anvendtes til almennyttige formål, således fik børnehaven, håndværkerskolen, skolebibliotekerne og kogeforeningen store tilskud. Normalt afholdt man sig fra tilskud til nationalpolitiske formål, men betalte dog undtagelsesvis for indhegning af fredsegen på Sdr. Torv. Et socialt foretagende var oprettelsen af Pfenning-Kassen i 1882, der gav småsparerne lejlighed til ved køb af sparemærker at anbringe beløb helt ned til 5 pf. I 1916 opgik denne kasse helt i den kommunale sparekasse.

En alvorlig konkurrent fik sparekassen i den på foranledning af landråd Dryander af politiske grunde oprettede *kredssparekasse*. Fra dens start i 1906 steg indskudene støt, således at der i 1918 stod næsten 6 millioner mark i denne sparekasse.

Fra dansk side var man interesseret i at få oprettet et uafhængigt pengeinstitut. Dette førte til, at en kreds af dansksindede mænd i 1872 oprettede den første sønderjyske bank *Den Nordslesvigske Folkebank* i Åbenrå. Blandt dens 7 stiftere var skibsmægler Callsen, boghandler Nicolai Sørensen og dr. Grauer fra Åbenrå, Chr. Callesen, Posekær, fra dens nærmeste omegn. Til bestyrelsens første formand valgtes agent C. C. Fischer, til forretningsfører mægler Callsen, i hvis hus ved Skibbroen banken fik lokale. Efter nogle vanskelige år gik det i 1880'erne rask fremad, og i 1882 nåede indskudene op over 2 millioner mark, i 1914 over 6 millioner. I 1912 var banken flyttet ind i sin nyopførte ejendom på Storegade, byens første moderne bankbygning.

Det ligger nær at antage, at Folkebankens succes har virket inspirerende på byens tyske næringsdrivende, der i 1886 stiftede »*Vereinsbank Apenrade*«. Købmand J. C. Hoffgaard blev direktør, men allerede i 1889 begyndte han at spekulere på børsen med egne og bankens penge. I begyndelsen af året 1900 gik han fallit, og selvom der i et panikagtigt

Damper og sejskib i Gammelhavn ca. 1900.

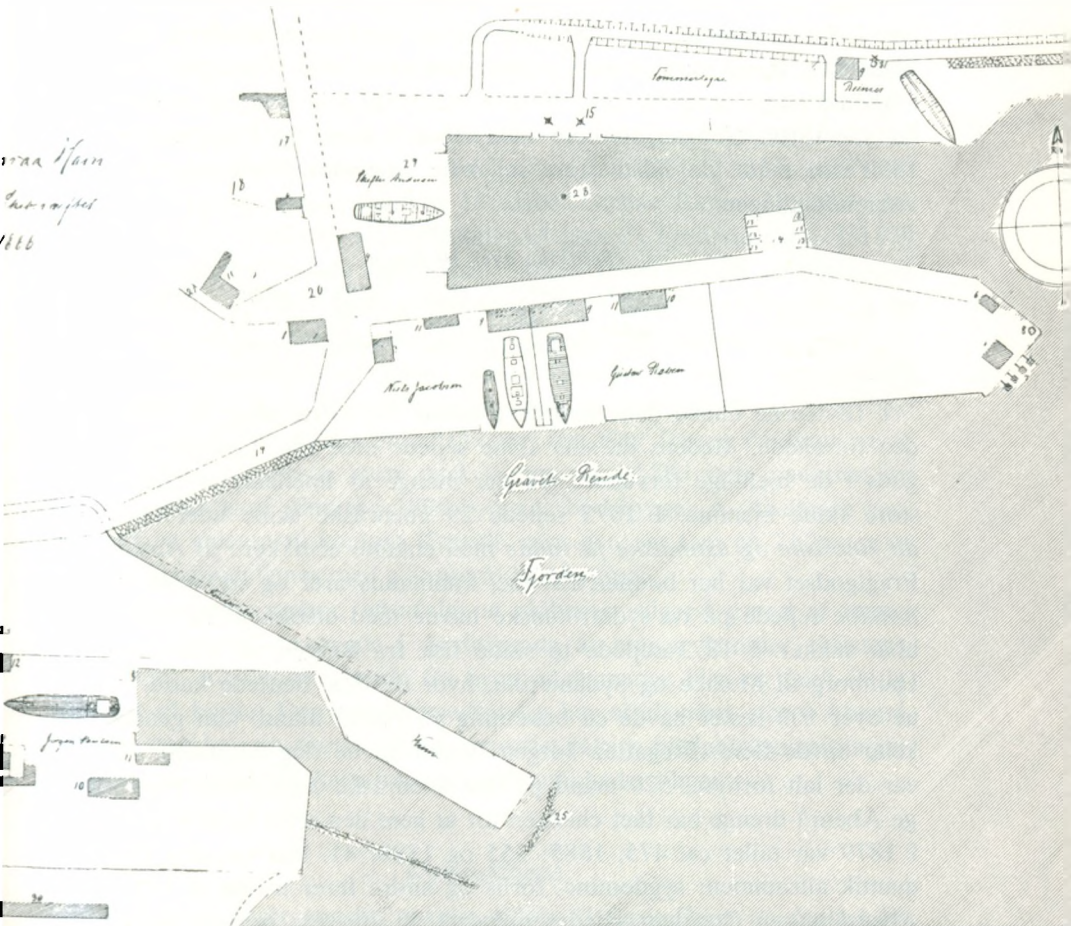
forsøg på at redde banken blev tegnet en ny aktiekapital på 400.000 mark, måtte den lukke i begyndelsen af februar med et underskud på omkring en halv million. Bankens sammenbrud medførte adskillige fallitter blandt de tyske forretningsdrivende, hvorved der i de følgende år åbnedes mulighed for grundlæggelse af nye firmaer med danske indehavere. Kort efter bankens sammenbrud, 1. maj 1900, åbnede »Schleswig-Holsteinische Bank« en filial i byen, og året før havde »Reichsbank« oprettet en afdeling her.

Sejlskibenes sidste glansperiode

I 1864 var Åbenrå ubestridt Sønderjyllands førende søfartsby med en langt større tonnage end den nærmeste konkurrent Flensborg, mere end dobbelt så stor som Sønderborgs og fem gange Haderslevs. Medregnet alle småkuderne rådede Flensborg over 4690 læster, Åbenrå over 5436. Af de flensborgske skibe var kun 16 over 100 læster, af de åbenråske 26. Fuldriggeren Cimber på 570 læster, bygget på Jørgen Bruhns værft, var stadig hertugdømmernes største skib, selv ikke Altona kunne opvise et fartøj af tilnærmelsesvis samme størrelse. *Gustav Raben* var byens

26

Plan over Åbenrå havn med skibsværfter 1866.

største reder med 7 skibe, *Jørgen Bruhns sønner* ejede 4, kommerceråd *Jørgen Lorenzen* 3, *J. A. Bruhn* og *Jørgen Paulsen* hver 2, de øvrige skibe ejedes af småredere, partsejere eller skipperne selv. Flåden var godt i stand, gennemsnitsalderen for skibene mellem 1 og 100 læster var $11\frac{1}{2}$ år, men for de store skibe $5\frac{1}{2}$ år. Helt frem til slutningen af 1870'erne sørgede de åbenråske redere ved salg og nybygning at holde flåden ung. I 1878 var skibenes gennemsnitsalder 6,2 år, og 20 af de ialt 41 skibe var 4 år eller derunder. Det viser klart, at Åbenrå til det sidste

troede på sejlskibene. I 1860'erne og 1870'erne byggedes stadig større og bedre skibe. Endnu i 1885 havde byens sejlskibsflåde større lasteevne end i 1864, men på det tidspunkt var de konkurrerende byer, og især Flensborg, igang med at opbygge en *dampskibsflåde*. For sent blev man i Åbenrå på trods af Michael Jebsens advarsler klar over, at sejlskibenes tid var forbi. Nedgangen kom med rivende hast, og i begyndelsen af 1890'erne måtte de sidste store sejlskibe afhændes. Nedenstående tabel viser udviklingen:

år:	1864	1872	1879	1885	1890	1895
antal:	41	44	41	29	4	3
læster:	5436	ca. 6900	ca. 7000	5941	737	78

I 1870'erne nåede den åbenråske søfart for sidste gang at vise, hvad den formåede. Medens de små skibe sejlede med træ, mursten og stykgods i de hjemlige farvande, gik der mange år imellem, at man så de store skibe hjemme. I 1875 sejlede 29 åbenråske skibe udelukkende i *de kinesiske og ostindiske farvande* med enkelte afstikkere til Australien. Fragtgodset var her bønner, ris, the, købmandsvarer og stykgods. Andre 8 skibe sejlede på de sydafrikanske havne med afstikkere til Kina med bl.a. sukker. I 1873 sejlede to skibe fisk fra Bergen til Kina, fem fra Hamborg til Mexico og Sydamerika, hvor de bl.a. hentede kaffe. Skibene over 100 læster havde en besætning på 10–15 mand, kun ganske enkelte havde flere. Fregatten Jørgen Bruhn havde dog 21 mand. I 1872 var der ialt forhyret 529 mand på den åbenråske sejlskibsflåde, så mange Åbenrå-drenge har fået chancen for at lære den store verden at kende. I 1879 var tallet ca. 475, 1885: 355 og 1890: 41. Det var dog ikke romantik altsammen: sygdomme, forlis og andre farer truede. I 1881 blev Åbenråbarken *Occident* således plyndret af sørøvere mellem Hongkong og Amoy. Gustav Rabens stilling som byens storreder blev yderligere befæstet i 1870'erne. I 1872 ejede han 17 skibe, medens J. Bruhns sønner havde 6 og Jørgen Lorenzen 3. Som en ny betydelig reder var H. Mathiesen, Stentoft, kommet frem; i 1872 ejede han 4 skibe, i 1879 seks, alle ret store. Det var især Gustav Raben, der ikke kunne overbevises om tidernes skiften. Fra 1877 til 1879 byggede eller købte han 6 store nye sejlskibe, og en stor del af ansvaret for byens stagnation hviler på ham.

Skibsbyggeriets ophør

Af de 5 åbenråske *skibsværfter* indstilledes Andersens og Reimers' værfter allerede i 1865–66. De tre øvrige fortsatte og byggede som regel hver ét skib om året. Værfterne var nogenlunde lige store og beskæftigede ialt op imod 300 mand foruden den del af byens håndværkere, der var afhængige af leverancer til dem. I tiden fra 1864 til værfternes nedlæggelse byggede Jørgen Paulsen 15 skibe, Gustav Raben 19, Niels Jacobsen 20 og i 1867–68 seks pontoner til broen i Frederikssund. I 1879 byggede Raben sit sidste store skib, barken Elise på 257 læster, til sit eget rederi og derefter kun to små skonnerter, ligeledes til sig selv. I de følgende år drev han en stor tømmerhandel på pladsen og nogle år også et dampsavskæreri, hvorved beskæftigelsen blev sikret for nogle af tømmerfolkene. Niels Jacobsens sidste skib byggedes 1880. Det var barken Arab til H. Mathiesen på 270 læster. Det blev *Jørgen Paulsens værft*, der med den 326 læster store bark Concordia i 1883 satte punktum for byens skibsbyggeri. Endnu i 1890 byggede bådebygger A. Andresen ganske vist en galease til kaptajn Kjærulf, men den var kun på 21 læster og kan ikke sammenlignes med glansperiodens byggeri.

Skibsbyggeriets ophør, efterfulgt af skibenes salg på grund af manglende rentabilitet, berøvede i de følgende år mange familier eksistensgrundlaget. Adskillige flyttede fra byen, men mange blev og faldt fattigvæsenet til byrde. Den sociale medfølelse har altid været stor i Åbenrå, og den stod her sin prøve. Der blev truffet talrige hjælpeforanstaltninger, ligesom man søgte at skabe nye erhvervsmuligheder i byen.

Dampskibene

Der havde været ganske enkelte tilløb til anskaffelse af dampskibe. Fra 1868 til 1872 ejede kaptajn Kjær det lille dampskib Apenrade på 6¼ læster, men det blev solgt til Kiel. Michael Jebsen havde flere gange forsøgt at overtale Raben og Jørgen Lorenzen til at *bygge dampskibe*, ja, han var gået så vidt som at foreslå bygning af sejlskibe af jern for i første omgang at spare investeringen til maskinbyggeri, men han havde løbet panden mod en mur. I sin vrede beskyldte han dem for at mangle samfundssind og profeterede, at Åbenrå snart ville blive et »fiskerleje med gasbelysning«. Selv gjorde han imidlertid sit for at forhindre profetiens opfyldelse.

I slutningen af 1878 købte *Michael Jebsen* dampskibet Signal, der var bygget i Flensborg, på 514 BRT. Selv overtog han 6 parter på hver

4000 mark og fik sine udenlandske forretningsforbindelser til at overtage de resterende, da ingen i byen ville gøre det. Næste år anskaffede han damperen Vorwärts. Skibene sejlede om sommeren i Vesterhavet og Østersøen, om vinteren til Syditalien og Spanien. I 1880 lod han det tredje skib bygge, og nu kunne 70 pct. af parterne tegnes i Åbenrå. Snart efter byggede han endnu to dampskibe, og i 1881 sendtes Vorwärts til Hongkong for at blive sat ind i fragt- og passagertrafikken. Det viste sig hurtigt, at fortjenesten dér var større end i Europa. I løbet af 1880'erne byggedes 5 nye skibe specielt til *Kinafarten*, og resten af flåden blev dirigeret derover. I 1890'erne byggedes endnu en serie skibe, således at rederiet i 1897 rådede over 14 dampskibe. Efter Michael Jepsens død førte sønnen Jacob Jepsen rederiet videre og omdannede det til aktieselskab, men under krigen blev virksomheden fuldstændig slået i stykker.

Også andre havde i Åbenrå taget dampskibsrederi op, dog i mindre omfang. I 1901 dannedes rederiet Hansen & Closter, senere kaldet *Ahrenkiel & Clausen*, hvis 4 skibe sejlede på Vesterhavet og Østersøen samt på Mellemamerika. I 1914 var 18 dampskibe på ialt 16.500 NRT hjemmehørende i byen. Til sammenligning kan tjene, at Flensborg da havde 86 dampskibe på ialt 69.600 NRT.

Industri og handel

Af de ældre industriforetagender var *Marcussen & Søns orgelbyggeri*, der siden 1830 havde haft hjemme i byen, det betydeligste. I 1867–68 restaurerede firmaet f.eks. orgelet i Lunds domkirke på 60 stemmer og i 1890 Jacobskirkens orgel i Hamborg. Nye orgler leveredes både til skandinaviske og tyske kirker, ja enkelte så langt som til Filippinerne, Afrika og Rusland. I 1902 overtog Johs. L. Zachariassen orgelbyggeriet og tilførte det tiltrængte nye tekniske impulser. Hans orgler var af en fremragende kvalitet og genskabte hurtigt firmaets gamle ry. Af de øvrige virksomheder kan nævnes Stallknechts jernstøberi og Junggreens tobaksfabrik. Da skibsbyggeriet brød sammen, var man klar over, at sammenhold var nødvendigt for at skabe nye erhvervsmuligheder. Derfor oprettede danske og tyske borgere i 1880 i fællesskab »Apenrade Aktie-Bryggeri Selskab« med en aktiekapital på 150.000 mark. En brygmester blev indforskrevet fra Bøhmen, bygningerne opførtes ved Nr. Chaussé, og i 1881 kunne det første øl sendes på markedet. Der produceredes eksport, lager, dobbelt og dagligt øl, fra 1888 også pilsner og bockøl. Produktionen lå i 1883 på 4700 hl bayersk øl og 2000 hl hvidtøl. I 1890 måtte et større kvantum øl kasseres, og man gik derefter over til at pasteurisere

På Nørre Chaussé, den senere Haderslevvej, opførtes 1880–81 et aktiebryggeri, som leledes af en bøhmisk brygmester. Billedet her er et postkort fra ca. 1900. De unge vejtræer står meget tæt. Bryggeribygningerne er senere omdannet til boligkomplekset Bryggergården.

øllet. Nogen guldgrube for aktionærene blev bryggeriet aldrig; fra 1900 og fremover gav det mellem 2 og 4 pct. i udbytte. På det tidspunkt fandtes endnu et bryggeri, »Apenrader Stadtbrauerei« på Nybro. I 1888 havde C. Andersen og N. H. Wraamann oprettet hver sin mineralvandsfabrik, der producerede selters og snart efter også svensk sodavand. Efter århundredskiftet kom *Bastiansens* og *Callesens* maskinfabrikker til at spille en vis rolle. I 1896 beskæftigedes her 28 personer, i 1901 var tallet steget til 61.

Et projekt, som helt ville have omformet byens skæbne, hvis det var blevet gennemført, var planerne omkring år 1900 om et *stålskibsværft*. Det var Michael Jebsen, der stod bag dem, og han var nu en særdeles indflydelsesrig mand. Gennem sit rederi havde han i 1890'erne dirigeret skibskøb for 3.765.000 mark, og ud over egne midler kunne han regne med sine gode forbindelser i Tyskland. Også borgmester Rickmers vandt han for planen. Denne lod udarbejde et skitseprojekt, som han forelagde på et borgermøde den 2. juni 1899. Det omfattede et værft med beskæftigelse af 1200 arbejdere og ville koste ca. en million mark. Allerede i september var der i byen og omegnen tegnet aktier for 421.000 mark. To ting medførte imidlertid, at planen alligevel måtte opgives: Michael

Jebsens død den 30. september s.å. og »Vereinsbanks« krak i februar 1900, hvorved Jebsens bo alene mistede omkring 100.000 mark og mange af de andre aktietegnere ligeledes store beløb. I 1917 gjorde borgmester Schreck et sidste forsøg på at interessere store tyske industriforetagender i at placere et skibsværft i Åbenrå, men alle steder mødte han venlige afslag.

Et forsøg af en ganske særlig karakter på at skaffe nye indtægtsmuligheder blev gjort i 1882 med oprettelse af »Verein zur Förderung des Ostseebades Apenrade«, som nedsatte en badekommission og skaffede indkvartering til ca. 100 badegæster. Ideen slog til en vis grad an, og i tiden frem til verdenskrigen blev dr. Neubers gamle tanke om Åbenrå som et *bade- og kursted* endelig til virkelighed. Bellevue og »Strandhotel Ostseebad Apenrade« samt, lidt længere ude, Eliselund havde gode dage, medens gæsterne spillede tennis, spadserede i haverne, hvor der af og til var promenadekoncerter, eller gik i vandet fra hotellernes badekabiner og badevogne.

Det blev imidlertid hverken industrien eller turismen, der bragte byen gennem krisen, men dens *handel*. Voetmanns tømmerhandel ved havnen udviklede sig til en af de betydeligste arbejdspladser med 56 ansatte i 1909. J. C. Overbeck grundlagde allerede i 1881 sin tømmerhandel, der senere fik navnet Cimbria, men først fra slutningen af 1890'erne kom den store tilvækst af nye firmaer: i 1897 J. A. Tops jern- og stålforretning, 1904 Rolands tørveværk, 1905 Mathias Niensens korn- og foderstofhandel Union, 1907 brødrene Jep og Holger Finks byggefirma, 1908 korn- og foderstoffirmaet Ceres og Åbenrå Kulkompagni.

Havn og fiskeri

Trafikken på havnen gik ret kraftigt tilbage indtil 1886. Derefter steg den, og især efter år 1900 blev stigningen kraftig på grund af de mange nye erhvervsvirksomheder, de forbedrede trafikforhold med kredsbanerne og havnebanens bygning. En afgørende faktor for den forøgede trafik var oprettelsen af karantæneanstalten for kvæg i 1895. I året 1901 indførtes fra Danmark 5900 kreaturer via kafantæneanstalten, men i løbet af femåret 1905–1910 steg tallet fra ca. 40.000 til 60.000. Derudover var de vigtigste importvarer træ, kul, korn og foderstoff samt stykgods. *Trafikken på havnen* var:

	1882	1886	1892	1895	1900	1905
antal skibe	405	171	229	316	434	875
rumindhold m ³	37059	24975	41906	68500	89431	142000

Rutebåd og sejlskibe i havnen omkr. århundredskiftet med udsigt ind mod byen.

Antallet af skibe blev således fordoblet, men rumindholdet mere end tredobledes. I 1892 ankom 218 sejlskibe på ialt 29.549 m³ og 11 dampskibe på 12.357 m³, men år 1900 ankom 354 sejlskibe på 45.814 m³ og 80 dampskibe på 43.617 m³. Samtidig med dampskibenes fremtrængen udgik de store sejlskibe, men de små holdt sig og mere til.

Fra tid til anden foretoges opmudringsarbejder og udbygning af havnen. Vigtigst er opførelsen af *Sydhavnen* i 1897–99, hvorved den samlede kajlængde blev 1245 m. Skibe med indtil 5 meters dybgående kunne gå ind, og efter at byen selv havde anskaffet en lille muddermaskine, uddybedes sejlrenden til 5½ m. Det opgravede mudder anvendtes til opfylding syd for den nye havn, hvorved 1½ ha blev indvundet. Ved karantæneanstalten blev der i 1911 bygget et 40 m langt bolværk, der kostede 25.000 mark, men i oktober samme år forsvandt det i dybet. Til erstatning opførtes i 1912 en træbro med et 25 m langt brohoved.

Ved anlæggelsen af den nye havn ville bystyret også forsøge at skabe bedre muligheder for *fiskeriet*. Dette havde hidtil været ret betydningsløst og gammeldags. Ganske vist var to Eckernförde-fiskere og deres fire hjælpere i begyndelsen af 1870'erne kommet til Abenrå, men fangstuddyttet aftog år for år. Kun 12–14 personer havde fiskeri som hovederhverv. Derudover drev et aktieselskab, der var grundlagt 1873, muslin-

geavl ved havnen på omkring 1000 nedrammede pæle. Byens røgerier var så betydelige, at de i 1880'erne modtog fisk fra nabobyerne til røgning. Efter den nye havns bygning flyttede igen Eckernförde-fiskere til byen, og disse indførte nu fiskeri fra motorbåde på fjorden. Det var til dobbelt fordel for byen, da Callesens motorfabrik specialiserede sig i at levere motorer til fiskerbåde. Fangstudbyttet steg, og i 1905 fangedes 24 mill. brislinger, 1.6 mill. sild, 20.000 pund makrel, 200.000 pund ål, 2 mill. pund fladfisk og torsk samt 800 pund laks.

Håndværk

I 1869 stiftedes Apenrade Håndværkerforening med det formål at fremme standens vel ved oprettelse af en læseforening, en teknisk skole og en sparekasse samt ved at afholde udstillinger og selskabelige sammenkomster. Foreningssproget var dansk eller tysk, og politik var bandlyst. Her kunne alle byens *håndværkere* samles, men i 1885 dannedes »Apenrade Handwerker Club«, som kun optog selvstændige, tysksindede håndværkere. Nationalitetskampen gik nu frem for gammel standsfølelse. Fagligt var håndværkerne organiseret i de såkaldte »Innungen«, lav, der omfattede både byens og amtets håndværkere. I 1888 bestod 7 lav: skomagere, snedkere, skræddere, sadelmagere, slagtere, drejere og bagere. Ved den nye tyske erhvervsordning i 1897 oprettedes 6 tvangslav i byen, nemlig smedenes, snedkernes, bagernes, sadelmagerne- og tapetserernes, skræddernes og skomagernes. Barbererne tilhørte det flensborgske lav, og bødkerne var tilsluttet et fælles lav for hele Nordslesvig. I 1901 oprettedes også et møllerlav. Byen var underlagt håndværkskammeret i Flensborg, hvor ialt 223 åbenråske erhvervsdrivende var registreret. Til håndværkernes repræsentanter valgtes slagtermester Trumpf og skomagermester Heide. I 1904 afholdt håndværkskammeret et mesterkursus i Åbenrå.

Perioden betød en forvandlingens tid for håndværkerne. I 1880'erne var butikker med detailsalg blevet et nødvendigt mellemlid mellem producent og forbruger inden for mange varegrupper. Udenbys virksomheder fik depoter og forhandlere, fabriksfremstillede varer trængte frem og konkurrencen skærpedes. I 1888 var der i byen omkring 50 regulære butikker, heri ikke medregnet skomagere, der stadig solgte fra deres værksteder, slagterne, bagerne og de små høkere. Inden for manufakturbranchen var der 10 forretninger, og der var 2 hatteforretninger, mindst 3 parfumerier og 4 tobakshandlere, 4 isenkræmmere, 2 læderhandlere, 2 boghandlere, 2 møbelmagasiner, 2 blomsterhandlere, 3 paraplyforretnin-

ger osv. Med den skærpede konkurrence holdt reklamen sit indtog, udstillinger og julearrangementer søgte med alle midler at lokke kunderne til. F.eks. reklamerede Engelsk Herre Modemagasin i 1902 med eget skrædderværksted under ledelse af akademisk uddannet tilskærer, medens W. Friese appellerede til kunderne med følgende tekst: »Kære lille mand, ikke sandt, du køber mig en af de nydelige parasoller, som er udstillet i W. Frieses butiksvindue. Til gengæld køber jeg så en elegant spadserestok til dig af mine sparepenge«. Fra 1. maj 1907 indførte butikkerne fast lukketid kl. 20.

Svende og arbejdere

Det tidligere patriarkalske forhold mellem mester på den ene, svend og lærling på den anden side var blevet afløst af forholdet arbejdsgiver-arbejder. Medens mestrene blev borgerlighedens støtter, tilsluttede svendene sig i mange tilfælde *den socialdemokratiske bevægelse*, hvor de fandt sammen med de ufaglærte arbejdere. I 1901 blev snedkervend Kuhrt valgt til formand for den socialdemokratiske arbejderforening med det resultat, at han med stor majoritet blev ekskluderet af håndværkerforeningen. Klarere kan modsætningsforholdet næppe illustreres.

I 1887 aflagde en agitator fra Hamborg besøg i byen, hvor han opfordrede tømrersvendene til at danne en fraktion af fagforbundet, og i 1890 dannede *murersvendene* deres egen *faglige organisation*. Man samledes i Luppis gæstgiveri i Slotsgade, det gamle svendeherberge, som myndighederne flere gange forsøgte at lukke. Da det endelig lykkedes i 1903, flyttede man møderne til det bagved liggende snedkerværksted. Her diskuterede man, og her kom talerne sydfra og opildnede til kamp for bedre rettigheder. I 1897 tilsluttede murersvendene sig »Zentralverband der Maurer Deutschlands«, og dermed var man klar til den første arbejdskamp, idet man havde sikret sig økonomisk støtte fra nabobyerne. Den 12. maj rejstes kravet om 10 timers arbejdsdag og en mindsteløn på 35 pf. Det blev afvist, og som de første gik svendene hos murermester Callesen i strejke. De andre fulgte efter, og 15. juni kunne man meddele, at samtlige murermestre havde bøjet sig. Den første kamp var endt med sejr til arbejderne, og efterhånden organiserede også de øvrige sig. I 1899 dannedes *arbejdsmandenes forbund* med Th. Tagesen som formand, men i 1901 oprettede *arbejdsgiverne* som et modtræk deres egen *forening*. De var derfor bedre rustet til at imødegå en stor arbejdsmandsstrejke i 1903. Efter 3 måneders kamp gav arbejdsmandene op, men for at få arbejde igen, måtte de nu aflevere deres fagforeningsbøger til

arbejdsgiverne. I 1909 strejkede bygningsarbejderne igen. Denne gang drejede det sig for de faglærte om at få timelønnen sat op fra 50 til 55 pf., for de ufaglærte fra 37 til 45 pf. Strejken varede i 14 dage, og det lykkedes at sætte lønkravet igennem, men et krav om en nedsættelse af arbejdstiden til 9½ time måtte man afstå fra.

Socialdemokratiet

Allerede i begyndelsen af 1870'erne kan der konstateres en *socialdemokratisk bevægelse* i Åbenrå, sat igang af tilflyttede håndværkersvende fra Flensborg. Fra 1871 til 1876 agiterede A. Drews i byen, hvor han sammen med bl.a. snedker Johansen dannede en afdeling af »Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein«. Ved rigsdagsvalget i 1874 opnåede partiet 42 stemmer i byen. Samme år blev »Arbeiterverein« forbudt, og de to åbenråske ledere idømt korte fængselsstraffe. Under socialistlovene fortsatte man i det skjulte med at uddele flyveblade i byen, hvor nu Hugo Gladewitz og Jørgen Christensen havde overtaget ledelsen. I 1896 blev Wilh. Ewald valgt til tillidsmand og gennemførte nu en strammere organisation såvel politisk som fagligt. Dette resulterede i oprettelsen af en fællesorganisation, »Gewerkschaftskartell«, og i 1901 af socialdemokratisk forening, som dog af forsigtighedsgrunde blev kaldt Allgemeiner Arbeiterverein für Apenrade und Umgebung. Formand blev snedker Kuhrt, medens Ewald blev leder af fagforbundet. Organisationerne voksede sig efterhånden større og kunne ikke længere holde møder i Luppis værksted. Under pres fra de tyske nationale foreninger, »Bürgerverein« og »Kriegerverein«, nægtede gæstgiver Krause at stille lokaler i Stadttheater til rådighed, med det resultat, at arbejderne erklærede boykot. Hver gang der var dans i Stadttheater placerede man vagter udenfor, som dirigerede de danselystne til andre lokaler. Efter 5 ugers boykot gav Krause op, og de øvrige gæstgivere åbnede også deres døre for møderne.

Forholdet til de danske var betydelig bedre, selvom man fra dansk side med uvilje så, at danske arbejdere stemte socialdemokratisk. Samarbejdet ved byrådsvalget i 1901 viste imidlertid, at tiden ikke var moden til et bredere samarbejde. Ved rigsdagsvalget i 1903 blev socialdemokraten Mahlke dog valgt ved hjælp af de danske stemmer, men ved det såkaldte »Hottentotvalg« i 1907 afviste H. P. Hanssen samarbejde med socialdemokratiet. I 1898 havde partiet fået 98 stemmer i byen, men i 1903 fik de 333, i 1912 ialt 374. Fra 1905 til 1914 udgav socialdemokratisk agitationskommission for Slesvig-Holsten hovedsaglig på initiativ fra Åbenrå et dansksproget kvartalsskrift Det røde postbud.

Nygade ca. 1910. Midt i billedet ses Günderoth-stiftelsen. Lige herover for t.v. ses forhaven til H. P. Hanssens hjem.

Social forsyrg

Efter den preussiske lovgivning var fattigvæsenet helt adskilt fra den kirkelige forvaltning og undergivet en fattigkommission med borgmesteren som formand. Ved statut af 22. september 1871 oprettedes et fælles *fattigforbund* mellem Åbenrå og Kolstrup. Den daglige forvaltning lededes af en fattigdeputation på 16 medlemmer, nemlig borgmesteren, et medlem af byrådet og 14 fattigplejere, hvoraf 2 fra Kolstrup, der i hver sit distrikt førte tilsyn med de fattige. I 1883 blev ialt 86 personer forplejet på *arbejdshuset* i Persillegade og 5 på sygehuset. 23 boede på stiftelserne og 75 modtog fattighjælp, men havde egen bopæl. Derudover var omkring 100 udenbys fattige under forsyrg på deres hjembys regning. De samlede udgifter var 5779 mark, hvoraf godt 1900 kom ind ved lemmernes arbejdsfortjeneste. Antallet af fattige havde nået et højdepunkt efter værfternes lukning, men faldt i de følgende år kendeligt. Ved år 1900 var der 18 faste beboere på *fattiggården*, medens 104 personer i årets løb var blevet forplejet på kassens regning. Indførelsen af den tvungne alderdoms- og invaliditetsforsikring i 1891 bidrog væsentligt til at mindske kassens udgifter, og i 1908 ophævedes den helt. Understøttelserne udbetaltes derefter fra kommunens kasse.

Forholdene på fattiggården gav gentagne gange anledning til kritik. I 1885 henstillede Indenrigsministeriet, at forholdene blev væsentligt forbedret, og der blev ansat mere hjælp. Gulvene blev ganske vist fejtet hver dag, men kun vasket én gang om året. Skrammel var smidt ind under sengene, og beboerne klagede over væggelus. Og det var ikke i overensstemmelse med fattiglovgivningen, at der var jernstænger for vinduerne. Selv om vinteren var det kun tilladt at brænde lys én time om aftenen under spisningen, og dette forhold blev først afhjulpet i 1913, da magistraten besluttede, at der måtte brænde lys til sengetid, dvs. kl. 9 aften.

Med de forhold, der rådede i den offentlige forsorg, forstår man, at folk af al magt søgte at undgå den. Understøttelse betød jo også tab af borgerlige rettigheder. De forskellige befolkningsgrupper søgte at sikre sig ved at oprette *sygekasser*. I 1879 var der 7 sådanne kasser, af hvilke sømandskassen med 80 medlemmer og en kapital på 50.000 mark var den rigeste, skibstømmerkassen med 92 mark den fattigste. Håndværkernes almindelige sygekasse var med 16 medlemmer kun i sin vorden. I 1884 omdannedes den til den ved lov af 1876 foreskrevne sygekasse under navnet »Ortskrankenkasse für den Bezirk der Stadt Apenrade«. Heri indgik efterhånden de små sygekasser, og i 1890 havde den over 700 medlemmer.

Den private godgørenhed trådte til, hver gang der blev kaldt på den. Vinteren 1880–81 var meget hård, og *nøden* blandt *de arbejdsløse* ubeskrivelig. Der var hverken råd til brændsel eller mad, og opkøbere benyttede sig af situationen til at købe deres ejendele til spotpris. En borgerkomité indsamlede derfor over 1900 mark, som blev fordelt som understøttelse til ialt 174 trængende. Kvindeforeningen sørgede for at skaffe materiale til håndarbejde til enlige kvinder og enker, således at salget af dette kunne indbringe hjælp, og kogeforeningen uddelte mad. Fra folkekøkkenet udleveredes denne vinter 6358 portioner varm mad til de fattige. På tilsvarende vis gik det, hver gang særlige forhold krævede det.

Antallet af *legater* og *stiftelser* blev i perioden betydeligt forøget. Richelsens boligstiftelse trådte i kraft 1884, Gustav Rabens mindelegat oprettedes 1892, Peter Moos' legat 1911, Johs. A. Jørgensen og hustrus mindelegat begynder at virke 1914. Nye var også Fester Fischers og H. M. Koppes legater. I 1880 dannedes foreningen Alderstrøst med det formål uden nationale eller politiske hensyn at skaffe alderdomsunderstøttelse og fribolig til ældre håndværkere. I 1912 opførte den sin egen bygning ved Callesensgade. Af de gamle stiftelser var det Hansenske Fattighus i Lille Pottergade blevet så forfaldent, at det måtte rives ned. En nypørelse blev muliggjort ved en gave på 10.000 mark fra senator Voet-

Dansk Skytteforening. Markørdrengen er den senere fotograf Peter Clausen, som har taget mange af de her i bogen anvendte billeder.

mann i 1902. Af særlig betydning i den kirkelige velgørenhed var indførelsen af diakonisser til menighedsplejen og asylet samt provst Göttigs donation »Herberge zur Heimat. Lutherhaus« skænket til byen 1883 på Martin Luthers 400-års fødselsdag. Huset på Nr. Torv skulle anvendes til herberge for rejsende samt til foreningshus og blev i de følgende år meget besøgt.

Sundhedsvæsen og brandværn

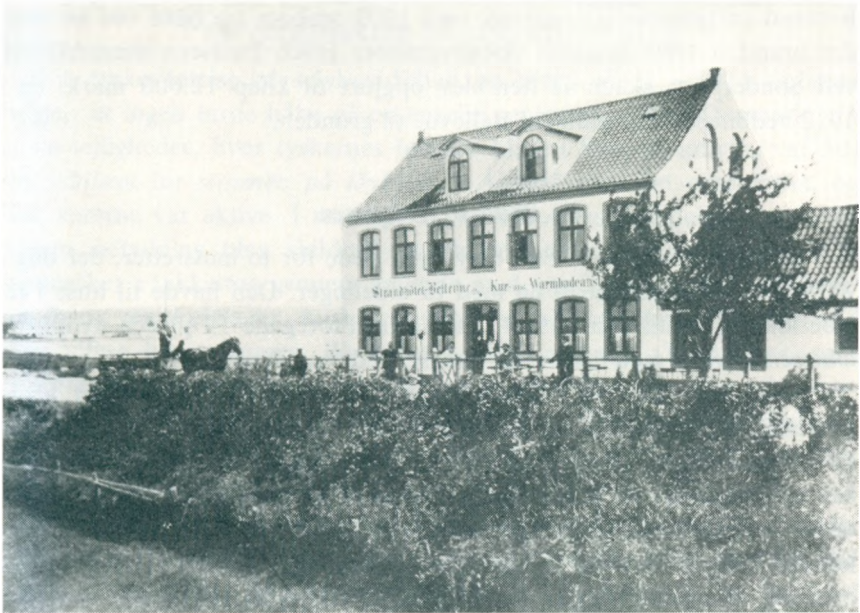
Byens sygehusforhold var længe under al kritik, idet man klarede sig med det lille *sygehus* i Persillegade 6, der var nært knyttet til naboejendommen, fattiggården. I de 7 værelser var der omkring 14 pladser. Af de tre loftsværelser var to forbeholdt fnatpatienter, i det tredje var der som regel kvindelige syfilitisk syge. Af stueetagens fire værelser benyttedes det ene til sindssyge og tvangspatienter, og der var jerngitter for vinduet. Til overs for almindelige patienter var kun et enkelt sengsværelse og to værelser med 3–4 senge. Da garnisonen i 1888 forlod byen, blev gar-

nisonssygehuset i Nygade 55 indrettet til kredssygehus. Da det blev for lille og ikke var tidssvarende, opførte kredsen i årene 1889/91 et nyt *kredssygehus* nord for byen med 40 senge. Efter kraftig opfordring fra borgerne tilsluttede byen sig også dette sygehus, der stod under ledelse af dr. med. Wiemer indtil 1914, da han afløstes af dr. med. Max Jansen. Dr. Wiemer spillede også en rolle i byens kulturelle liv og var en overgang formand for lokalafdelingen af »Deutscher Verein«. Foruden sygehuslægerne havde byen også en amtslæge – »Kreisphysicus« – og et stadigt stigende antal praktiserende *læger*, ved genforeningen syv. En af de mere maleriske skikkelser var dr. med. Moritz Cohen, der døde i 1885. I 1910 opførte landsforsikringsanstalten ved siden af sygehuset et rekreationshjem med 30 pladser, og året efter blev sygehuset udvidet til at kunne rumme 70 patienter. I hele perioden var der to *apoteker* i byen. *Tandlægerne* begyndte i større tal at indfinde sig, og som den første synes H. M. Kopp at have slået sig fast ned i byen. I 1888 fik han konkurrence af O. Weimann, der var uddannet i Berlin, og som nu åbnede sit »atelier« i Abenrå. Omkring århundredskiftet kom også tandlæge Jonathan Smith til byen.

Endnu i tiden op mod første verdenskrig var *spædbørnsdødeligheden* meget høj i byen; i 1911 døde 42, hvilket var 31 pct. af samtlige døde. Også børnesygdommene grasserede, især den voldsomme mæslingeepidemi i 1908 krævede mange dødsopfre. I 1899 og 1903–04 optrådte skarlagensfeber epidemisk. Alene i 1903 var der 127 tilfælde med 6 døde. Kighoste optrådte flere gange epidemisk, værst i 1911 med 10 dødsfald. Difteritis synes man derimod næsten at være kommet til livs ved hurtig lægebehandling. Medens der i årene 1892–94 var 40 døde med denne sygdom, var tallet for de næste 15 år kun 8. Tuberkulose var stadig meget udbredt: 1897–1911 forekom 152 tilfælde af lungetuberkulose og 61 tilfælde af angreb på andre organer.

Af betydning for sundhedstilstanden var det utvivlsomt, at *renovationsforholdene* blev forbedret. I 1910 blev natrenovationen på åbne vogne afløst af dagrenovation med lufttæt lukkede spande. Ved Farversmøllevej opførtes en renovationsbygning og – meget betænksomt – en bolig til fire arbejderfamilier i dens umiddelbare nærhed. I 1916 blev indrettelse af vandklosetter tilladt.

Med byens voksende størrelse var *vandforsyningen* ved at blive et problem, og det gamle vandværk blev flere gange kraftigt udvidet, i 1896 nedlagdes nye rør, og i 1902 opførtes et rensningsanlæg, således at jernindholdet i det hidtil meget jernholdige vand blev betydelig nedbragt. Problemerne kunne dog ikke i længden løses ved udvidelser af det gamle

På østsiden af Sønderport ved fjorden lå indtil 1912 strandhotellet Bellevue, kur- og varmbadeanstalt.

værk. I 1911 købte byen Lindsnakke teglværk, som blev sprængt i luften, og på stedet byggedes i 1912 et nyt stort vandværk. Rørnettet kunne nu udvides, så vandrørene nåede helt ud til Jørgensgård, Hjarupvej og Hjelmallé, og hele byen var dækket.

Byens *brandvæsen* var oprindeligt et tvangsbrandværn, hvortil beboerne kunne udskrives indtil det fyldte 45. år. Dette brandkorps holdt regelmæssige øvelser under stram disciplin. Øvelserne var absolut ikke populære, og der faldt en sand bøderegn over de formastelige, der udeblev. Korpset omfattede i 1885 ca. 240 medlemmer. I modsætning hertil gik det frivillige brandværn med liv og sjæl til opgaven. Det var oprettet 1878 med oprindeligt 42 medlemmer, men i 1888 var det vokset til at omfatte 79 aktive og 40 passive. Foruden stigemandskab, reddere og sprøjteførere rummede korpset et musikkapel og en kirurg. Efter øvelserne fortsattes det frivillige slukningsarbejde gerne under selskabelige former. Efterhånden som det frivillige brandværn blev mere effektivt, begyndte man at slække på kravene til tvangsbrandværnet, men i 1899 blev det reorganiseret og disciplinen atter strammet.

Større *brande* var sjældne, men i 1892 brændte et bageri i Vestergade,

hvorved en tjenestepige omkom, og i 1909 omkom tre børn ved en mindre brand. I 1895 brændte skibsbygmester Erich Paulsens trævarefabrik ved Sønderport; skaderne her blev opgjort til knap 12.000 mark, og i 1912 nedbrændte Strandhotel Bellevue til grunden.

Politi og retsvæsen

Ved justitsreformen i 1867 blev byen sæde for to amtsretter, der dog i 1871 blev sammenbagt til én med to afdelinger. Den havde til huse i lejede lokaler, indtil den i 1907 flyttede fra Storegade 19 til den nyopførte *amtsretsbygning* med tilhørende fængsel ved Nr. Chaussé.

Politiet blev ledet af borgmesteren. I 1870 havde han til sin hjælp overbetjent Lebermann og en betjent samt 4 nattevægttere. I 1896 blev Lebermann afløst af Matzen, som 1. politisergerent. *Betjentenes* opgaver var mangeartede: de skulle skride ind mod gadeuorden, foretage anholdelser, viderebringe stævninger, sørge for, at værtshusene overholdt lukketiden, ledsage udviste til grænsen og overvære politiske møder. Efter et tillæg til politivedtægten fra 1881 skulle de også skride ind mod larmende legetøj på gaderne såsom trillebånd af jern, skraller, nattergale og deslige. Endvidere skulle de påse, at ukonfirmerede ikke røg tobak på gaden. Overtrædelse straffedes i teorien med bøde indtil 9 mark eller tre dages hæfte. På den baggrund forstår man bedre de nykonfirmeredes glæde over at promenereravvrørene. En af de mere vanskelige opgaver var at holde vagabonder ude fra byen. I mange tilfælde holdt borgerne hånden over dem, eller de fandt tilflugt på Luppis svendehjem. Da Lutherhaus, hvor der kun udskænkedes alkoholfrie drikke, blev byens eneste svendehjem, undgik landevejens riddere i mange tilfælde byen, og antallet af anholdte for betleri faldt hurtigt.

Alvorlige *forbrydelser* fandt ikke sted i selve byen, men i året 1900 blev en væversvend fra byen fundet med overskåret hals i skoven ved Årup. En statistik for årene 1896–1900 viser, at tyveri var den hyppigste forbrydelse med 53 tilfælde, medens der var 34 tilfælde af legemsbeskadigelse og 31 injuriesager. I 17 tilfælde var husfreden blevet krænket, 15 havde begået bedrageri, 14 underslæb og 5 dokumentfalsk. I 9 tilfælde var sædeligheden blevet krænket, og der var 7 tilfælde af hærværk.

Fra verdenskrig til afstemningsdag

Den tyske følelse af selvbevidsthed og magt nåede i 1914 sådanne højder, at ingen turde håbe på en snarlig genforening med Danmark. En af de lejligheder, hvor tyskernes følelser klarest kom til udtryk, var 50-års *jubilæet* for *stormen på Dybbøl*. I Åbenrå blev det også fejret, og især lærerne var aktive. I samtlige skoler afholdtes højtideligheder, hvor dagens betydning blev skildret for eleverne. Om aftenen gik ca. 300 mennesker i fakkeltog gennem gaderne med musik i spidsen til kredshuset, hvor realskolelærer Andersen talte, og »Deutschland, Deutschland über alles« blev afsunget. På byens hoteller var der »Kommers«, og i Stadttheater var landråd Siemon og byens styre til stede. Her talte præparandlærer Paulsen og realskoledirektør, dr. Herting. På Colosseum holdt overlærer Røwekamp, rektor Christiansen og kredsskoleinspektør Schacht patriotiske taler.

Imidlertid blev det sommer, og den internationale spænding tiltog. Det blev mere og mere klart, at det kunne bære hen imod en krig. Det var den almindelige mening, også blandt de dansksindede, at Tyskland havde de største muligheder for at sejre. I slutningen af juli nåede spændingen bristepunktet. I Åbenrå havde den socialdemokratiske organisation indbudt til et stort protestmøde torsdag d. 30. juli, men mødet blev forbudt i sidste øjeblik.

Arrestationer og mobilisering

Fredag den 31. juli 1914 bredte uroen sig, og der var fare for run på bankerne, der traf deres dispositioner. Først på aftenen blev det bekendtgjort ved opslag, at kejseren havde erklæret landet i *krigstilstand*. Det betød ophævelsen af en række borgerlige friheder, og kommandoen over Sønderjylland gik over til den kommanderende general for det IX armékorps i Altona. Folk stimlede sammen på gaderne omkring opslagene, og der dannede sig diskuterende grupper rundt omkring til langt ud på aftenen. Overalt sås alvorlige, men fattede ansigter.

Straks ved bekendtgørelsen af krigstilstanden blev de to medredaktører af Hejmdal, Niels Hansen og J. Frost, *arresteret*, den ene på gæden, den anden i redaktionen. Også den socialdemokratiske leder, murer Ewald, afhentedes af politiet, ligesom nogle farvandskyndige fiskere fra byen og omegnen. *H. P. Hanssen* opholdt sig her på sin sommerbolig, Højtoft, og var telefonisk blevet underrettet om, at betjenten havde spurgt efter ham. Han traf derfor sine forberedelser og afventede roligt,

til han kl. 9 om aftenen blev afhentet og indsat i arresten. Næste morgen modtog han meddelelse om, at rigsdagen var indkaldt, og nedlagde under henvisning til sin immunitet som rigsdagsmand protest mod fængslingen. Protesten telegraferedes til den kommanderende general og til rigsdagens præsident. Allerede kl. 2 om eftermiddagen indløb svaret: fængslingen var ophævet, og H. P. Hanssen kunne atter forlade arresten. I løbet af kort tid blev også de øvrige fængslede fra Hejmdal løsladt og ligeså murer Ewald mod at underskrive en erklæring om, at han ikke ville søge at lægge mobiliseringen hindringer i vejen.

Den 1. august sidst på eftermiddagen blev *mobiliseringen* bekendtgjort ved ringning med kirkeklokkerne og opslag. Hele mandskabet fra 20 til 45 års alderen fik ordre til at møde. Det sceneri, der nu udspillede sig, gjorde et uforglemmeligt indtryk på alle, der oplevede det. »Folk stimlede sammen om plakaterne. Blege, alvorlige mænd, dumpt resignerende, kvinder opløste i gråd, unge par, som uden at ænse omgivelserne, holdt hinanden fast omslyngede, hulkende børn, alle følte sig i den hårde, ubøjelige og uafvendelige skæbnes vold.« Men alle mødte under fanerne, både danske, tyske og socialdemokrater. Ingen unddrog sig pligten, for ingen ville risikere at miste retten til hjemstavnen, hvis det blev tysk sejr. Snart rullede troppetogene mod syd, men trods officielle taler og tysk sejrbevidsthed var der ingen feststemning, dertil var forudannelserne om en moderne krigs gru og ofre for alvorlige. Det var også Alvoren, der prægede de to bedegudstjenester, der den 5. august blev afholdt i Skt. Nicolai. Om formiddagen talte provst Bade på tysk, om eftermiddagen diakon Otte på dansk, og begge gange var kirken overfyldt. En kollekt blev iværksat til fordel for de indkaldtes pårørende.

Hejmdal forbydes

Medens Apenrader Tageblatt blev sat under censur, men fik lov at udkomme, blev Hejmdal forbudt. Den 5. august kunne det kun udkomme i form af en censureret løbeseddel. Den 7. udkom det i halvt format og bragte meddelelsen om, at regeringen havde givet H. P. Hanssen en undskyldning for arrestationen. Denne meddelelse virkede beroligende i de danske kredse, men næste dag standsedes bladet fuldstændigt. H. P. Hanssen begyndte derefter at trykke danske oversættelser af de officielle tyske telegrammer om krigen og slå dem op på gadehjørnerne, men også det blev forbudt, og politiet rev plakaterne ned, lige så hurtigt, som Hejmdals folk satte dem op. H. P. Hanssen protesterede til regeringen i Berlin, og som et kompromis forsøgte generalkommandoen nu at give til-

ladelse til, at Hejmdal måtte udkomme på tysk. Dette ville H. P. Hanssen ikke acceptere, og den 24. august blev også denne betingelse trukket tilbage. Før bladet atter kunne udkomme, måtte redaktionen dog underskrive en erklæring om kun at bringe officielle efterretninger og lade sig underkaste censur. Den 28. august udkom Hejmdal atter. I den følgende tid blev der flere gange lejlighed til stridigheder omkring den danske presse. Da myndighederne ville forbyde de danske stednavne i aviserne, måtte H. P. Hanssen sætte hårdt imod og true med at træde tilbage. På den måde lykkedes det ham at håndhæve sit princip, at stillingen i nationalitetskampen skulle bevares uændret under krigen. I januar 1915 måtte Hejmdal indkassere en alvorlig irettesættelse fra landråd Siemon med trussel om fornyet forbud. Anledningen var den, at kejserens fødselsdag kun var omtalt på side to! Sagen gik til overpræsident von Moltke, der imidlertid fuldt ud gav censuren medhold. Pressens kår var i sandhed vanskelige, når der skulle så lidt til at nedkalde vreden.

De første krigsforanstaltninger

Det varede ikke længe, inden krigstilstanden begyndte at sætte sit præg på byen. Meget arbejde gik i stå, og forretningernes varelagre var svundet voldsomt ind under hamstringsbølgen. For at undgå kraftige prisstigninger indførtes den 10. august *maximalpriser* på en række vigtige fødevarer. Prisen for et pund svinekød blev sat til 75 pf, oksekød 90 pf, et pund smør kostede 1 mark 40 pf, magarine 80 pf, hvedemel 30 pf og kartofler 5 pf for et pund. Til sammenligning med priserne tjener, at understøttelsen til en enlig kvinde, hvis mand var indkaldt, blev fastsat til 24 mark, stigende med 12 mark for hvert barn. Da hjælpen fra det offentlige ikke var tilstrækkelig, startede en kreds af borgere i september en privat forening til *krigsunderstøttelse*. Foreningens ledelse bestod af borgmester Rickmers, provst Bade, Johs. Aschenberg, Matthias Nielsen, Peter Clausen og N. Tofft, og det lykkedes dem hurtigt at indsamle 12.800 mark i byen. Offerviljen var stor blandt befolkningen. »Vaterländischer Frauenverein« indsamlede i stort tal de såkaldte »Liebesgaben« til soldaterne og arrangerede kurser i nødhjælp og sygepleje, hvori også danske kvinder deltog. Da det første statslige *krigslån* i september 1914 blev udbudt, tegnedes der alene i Åbenrå for 381.300 mark, hvoraf en stor del dog af det offentlige og af tyske institutioner. Bystyret besluttede at igangsætte nødhjælpsarbejder, hvis det blev nødvendigt, og bevilligede 2800 mark til krigshjælp. For at klare de store ekstraordinære udgifter i anledning af krigen vedtog man i oktober 1914 at standse af-

dragene på byens gæld og foreløbig kun betale renterne. Såvel de planlagte arbejderboliger som realskolens udbygning blev udsat på ubestemt tid.

Skolebørnene fik på mange måder krigstiden at føle. Allerede den 3. august var der blevet oprettet et særligt kontor for at skaffe landboerne hjælp til høsten, og herigennem blev et stort antal *skolebørn* fra de ældre klasser sendt på landet. Det var dog kun en ringe forsmag på de uregelmæssigheder, skolegangen skulle blive udsat for. Da alle de yngre lærere var indkaldt, måtte timetallet nedskæres, og mange klasser blev lagt sammen. De tilbageværende lærere søgte af al magt at påvirke eleverne og begejstre dem for den tyske krigsmagt. Bl.a. havde man en morgenbøn med følgende linjer: »Siehst du hoch oben Zeppelin fliegen, helf uns, helf uns, dass wir siegen!« Det er klart, at sådanne linjer måtte gøre et stort indtryk på en lille Åbenrå-dreng, der måske selv havde set de to luftskibe Hansa og Victoria Louise, der tidligere havde overfløjet byen. En anden lærerinde ville have, at eleverne skulle give hende hånden, når de forlod klassen, bukke og sige »Gott strafe England«, men da drengene smurte blæk i hånden, blev den plan opgivet. Skolebørnene blev brugt til mange opgaver: plukning af bær, indsamling af brændenælder og løvhøj – dvs. træernes blade – papirindsamling, tøjindsamling, osv., alt sammen i skoletiden. Desuden blev der givet fridage, hver gang de tyske hære sendte en ny sejrsmelding, og om vinteren måtte skolerne i lange perioder holde lukket på grund af kulmanglen. Eleverne skulle så blot møde om morgenen og fik deres opgaver fra den foregående dag efterset og nye opgaver for. For de større drenge var der allerede i september 1914 blevet dannet et frivilligt uniformeret militært *ungdomskorps*, hvori man kunne deltage fra det fyldte 15. år.

Midt i september indløb meddelelse om den første *faldne* fra Åbenrå, overlærer E. Trebitz fra realskolen, men snart kom sorgens bud hyppigere til byen; i løbet af det første krigsefterår ialt 32 gange. Under hele krigen faldt 274 åbenråere og 22 blev meldt savnet.

Hverdagen forandres

Åbenrå var igen blevet *garnisonsby*. Et kompagni landstormsmænd under kaptajn Olsen blev brugt til lokale bevogtningsopgaver ved havn og jernbane. Da der i efteråret 1914 gik rygter om, at der var set engelske krigsskibe i Lillebælt blev skyttelavet og det frivillige brandværn også kaldt under våben og sat på vagt ved havnen. Det havde sikkert været effektivt, sagde man i byen, for englænderne ville utvivlsomt være

døde af grin, når de havde set dem. Fra februar 1915 blev et kompagni rekrutter forlagt til byen under deres første skoling. Byen anskaffede tæpper og halmsække til deres kvarterer, og forplejningen blev overdraget til gæstgiverne, der fik indkvarteringspengene som vederlag. I januar samme år var et areal ved havnen blevet afstået til marineforvaltningen til anlæggelse af en militær flyveplads. Det gamle slagteri ved havnen blev ombygget til *flyvestation*, og i september 1917 blev endnu et areal overdraget til udvidelse af flyvestationen. Her uddannedes marinepiloter, og der kunne være indtil 18 maskiner stationeret på en gang. Da man nu kunne frygte fjendtlige angreb, tegnede byen en stor forsikring mod bombeskade, men heldigvis blev der ikke brug for den.

Efterhånden som mændene var blevet indkaldt og draget af sted, havde kvinderne overtaget store dele af deres tidligere arbejde. De første kvinder blev ansat på de offentlige kontorer på rådhuset og kredshuset, Hejmdal fik kvindelige sættere, der kom kvindelige postbude og mælkekuske, og mange gifte lærerinder genoptog deres arbejde, hvilket tidligere havde været ulovligt.

Allerede i november 1914 havde byen opkøbt 45 tons kartofler, og en kommission til *fordeling af levnedsmidler* var blevet nedsat. I januar 1915 bevilligedes 35.000 mark til madindkøb, og fra 1. marts s.å. indførtes brødkort: 2 kg brød, mel eller tvebakker om ugen til hver person. Byen blev opdelt i 20 distrikter med hver 90–130 husstande, og uddeling af kort foregik gennem skolerne. I november 1915 var der indført kødløse dage, og alting blev efterhånden *rationeret*. I november 1916 var rationerne i Åbenrå $\frac{1}{2}$ kg kartofler om dagen, 2 kg brød, 125 g kød, 90 g smør og ét æg om ugen, $1\frac{1}{2}$ pund sukker, 50 g toiletsæbe og $\frac{1}{2}$ pund sæbepulver om måneden. Intet under, at folk blev underernærede og lusede. Også tøjkort indførtes, fodtøj kunne næsten ikke skaffes, kulmangelen bevirkede, at gadebelysningen ophørte, og at kirkerne ikke kunne opvarmes, kaffe brændtes ulovligt af rug, når det gik højt, ellers af kålrabi; te af lindeblade eller hyld blev nydt med anstand, hvis det da ikke af en fejltagelse blev solgt som tobak, men ingen kunne smage forskel. En tilbygning til drengeskolen blev færdig til 1. april 1915, men blev straks inddraget til oplagring af gryn, ærter og lignende, som to gange ugentligt solgtes til indbyggerne. Da også kredsen begyndte at sælge levnedsmidler, blev de to forretninger fra 1. november 1916 slået sammen til et fælles udsalg i Ramsherred 1. Kun den sparsomme kødfordeling administrerede byen selv videre. Forretningen, der i folkemunde døbttes Siemons butik efter landråden, indkøbte lagre af kål, roer og gulerødder, men udgik i vinteren 1916–1917 helt for kartofler. I december 1916 blev der

oprettet et krigskøkken i et ombygget værksted bag pigeskolen, og i september 1917 anskaffede byen 36 malkekøer for at hjælpe på mælkeforsyningen vinteren over. I marts 1918 blev de dog atter solgt.

Allerede i november 1915 var kirkens *kobbertag* blevet nedtaget, og i 1917 blev også de to største *kirkeklokker* hentet ned og sendt syd på. I maj 1918 beslaglagde man dørenes messinghåndtag. *Priserne steg* hele tiden og med dem lønningerne. I april 1918 kostede et pund byggryn 2 mark, et æg 1 mark og et pund smør 16–20 mark, men det var yderst begrænset, hvad der overhovedet kunne skaffes, selvom sortbørshandelen florerede.

Borgmesterskifte og nyvalg til byrådet

Ved borgmester Rickmers død i september 1916 besluttede bystyret at se tiden an: det kunne jo ikke vare så længe, inden der atter var fred og ordnede forhold. I mellemtiden blev posten varetaget af førstesensator Ths. Ries. Det trak imidlertid ud, og i september 1917 lod man endelig valget foretage. Med stor majoritet valgtes borgmesteren i Kappel *Wilhelm Schreck*. Han var født i 1878 i Herford i Westphalen og var uddannet ved den kommunale administration i forskellige byer i sit hjemland. 25 år gammel var han blevet borgmester i Calbe a/Main, 1905 i Kappel, hvor han netop enstemmigt var blevet genvalgt. Han karakteriseredes derfra som selvbevidst, ihærdig for byens interesser og usædvanlig lovkyndig. Han var imødekommende, men bestemt, dog uden at være barsk, og gjorde ikke forskel på folk. Selv fremhævede han sin interesse for finanspolitik på sund forretningsmæssig basis, skoleforhold og en videreudvikling af erhvervsmulighederne. Principielt ville han afholde sig fra politik. Spændingen efter Tysklands sammenbrud, hvor de nationale grupper kom til at stå om muligt endnu skarpere over for hinanden, end tilfældet havde været under krigen, tog på hans kræfter, og i sommeren 1919 måtte han have 4 ugers rekreation med nervesammenbrud. Senator Tofft vikarierede som borgmester. Det korte åremål, han var i byen, var nok til, at han vandt alles tillid. Det var hans fortjeneste, at byen erhvervede billig jord, hvorved man forhindrede jordspekulation og ved genforeningen var i stand til at sælge grunde til nye virksomheder, der ønskede at flytte til Sønderjylland. Han fratrådte som borgmester, da han ikke blev genvalgt ved det af den internationale kommission anordnede magistratsvalg den 17. maj 1920, og efterfulgtes af købmand *Holger Fink*. Hvornår han døde, vides ikke, men i 1939 levede han i Osnabrück.

Suppleringsvalg til byrådet fandt regelmæssigt sted under krigen, men

Kommunale tjenestemænd og funktionærer foran indgangen til skolen i Rådhusgang 1919. I forreste række er nr. 3 fra højre den kendte vagtmester C. Matzen. I anden række nr. 4 fra venstre står den senere kommunaldirektør Jørgen Christensen.

valget den 29. juni 1917 fortjener særlig opmærksomhed, idet det her for første gang lykkedes socialdemokraterne at få et medlem valgt, nemlig bud Hermann Nagott. Året efter indvalgte endnu en socialdemokrat, sygekassekasserer Nis Toft, hvorimod de to socialdemokratiske kandidater ved valget den 19. november 1918, murer Ewald og fisker Pehrson, faldt. Men i mellemtiden var der foregået store ting.

Revolutionen kommer til Åbenrå

Såsnart meddelelsen om oprettelsen af *soldaterråd* i Kiel nåede til Åbenrå, trådte mandskabet på flyvestationen sammen og oprettede et soldaterråd. Alt gik for sig på en meget fredelig måde, idet mandskabet og officererne i fællesskab drøftede sagen og enedes om at vælge stationens hidtidige chef, Oberleutnant Barg, til leder af soldaterrådet. Den 6. november fløj han sammen med et medlem af rådet til Kiel for at få instrukser, og den 7. november vajede det røde flag over stationen. Mandskabet fjernede kokarden fra huerne, og soldaterrådet bar en rød sløjfe i

knaphullet som kendemærke. Samme dag afholdt soldaterne møde på Colosseum, og det blev gjort klart for borgerne, at bevægelsen ikke var ledet af bolsjevikisk ideologi, men at man på alle måder ville støtte Tysklands nye demokratiske regering, og iøvrigt lade byens styre fortsætte uantastet, såfremt det ikke kom til provokationer. Der herskede fuldstændig ro og orden i byen, og kun enkelte fanatiske lærere fra realskolen forsøgte at agitere mod soldaterrådet, men fandt ingen støtte. I gaderne patruljerede bevæbnede marineflyvere med de røde armbind.

Den 10. november blev der afholdt stor *borgerforsamling* i gymnastikhallen, hvor også mange danske var mødt. Byrådsmedlem Nagott meddelte kejserens abdikation, og at Tyskland var omdannet til *republik*, hvilket blev hilst med hurraråb. Et medlem af soldaterrådet, en repræsentant for det nyligt dannede arbejderråd og murer Ewald talte derefter. Forsamlingen drog i procession til Rådhuset, hvor republikken blev udråbt og den røde fane hejst. Fra den forsamlede mængde hørtes, da flaget gled op, en stemme: »Den vanter en' o de' hvi'e kors« og en anden, der svarede: »Ja, men det kommer nok«. Derefter gik hver til sit, og søndagsstilheden sænkede sig over gaderne, som om intet var hændt.

Dagen efter dannede *arbejderrådet* et eksekutivudvalg med murer Ewald som formand. Sammen med overmath Melzer fra soldaterrådet ledede Ewald det i fællesskab oprettede kontor, der skulle regulere de hjemsendte soldaters forhold og tage sig af ernæringsvæsenet. Kontoret havde til huse hos gæstgiver Schmidt ved banegården, men flyttede senere, da søgningen blev meget stor, til Ramsherred. Det overtog helt »Kreisverteilungsstellen« funktioner, således at dette kunne nedlægges fra 1. april 1919.

Midt i november 1918 rejste de ledende medlemmer af arbejder- og soldaterrådet 5 dage til Berlin, hvor de fik instruktion, således at arbejdet i de forskellige byer kunne foregå efter samme retningslinjer. Borgmesteren og landråden måtte underskrive *loyalitetserklæringer*, og i februar 1919 fik de hver en tilforordnet fra arbejderrådet, tobaksspinder Jürgen Christensen hos borgmesteren, murer Hermann Markworth hos landråden; de skulle kontrollere alle udgående skrivelser og kontrasi-gnere. Allerede den 31. marts fratrådte Jürgen Christensen dog igen efter eget ønske.

Mødet på Folkehjem den 17. november 1918

Begivenhederne i Tyskland havde fremkaldt de lyseste forhåbninger hos den danske befolkning. Overalt afholdtes møder, og censuren var

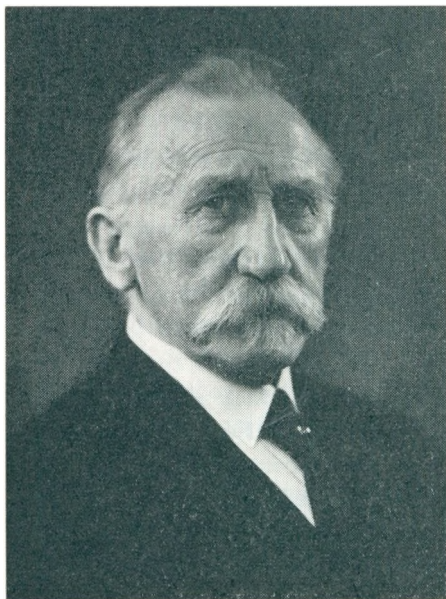
ophævet. *Vælgerforeningen* indkaldte til *tilsynsrådsmøde på Folkehjem* den 16.–17. november, og her udformedes den såkaldte *Abenrå-resolution*, der gik ind for, at Nordslesvig ved en kommende *folkeafstemning* blev opfattet som en helhed, der strakte sig til en linje nord om Flensborg men syd om Frøslev og Tønder. Det er dog ikke her stedet at komme ind på den splittelse, som denne resolution førte med sig mellem Abenrå-folk og Flensborg-folk.

Til søndag den 17. november var der indkaldt til *folkemøde* på Folkehjem. Man havde regnet med 5–600 deltagere, men der kom omkring 3000 fra hele Nordslesvig, så folk stod tæt på hele pladsen foran. Først talte H. P. Hanssen, og hans tale greb forsamlingen dybt. Han mindedes landsdelens faldne sønner, oplæste den netop vedtagne resolution med kravet om en folkeafstemning og sluttede med Bjørnssons ord:

Alt, hvad fædrene har kæmpet,
mødrene har grædt,
har den Herre stille lempet,
så vi vandt vor ret.

Sjældent har et citat i den grad truffet, hvad alle følte. Efter H. P. Hanssen talte landdagsmændene Kloppenborg Skrumsager og Nis Nissen, men til sidst skete det uventede. Frem på Folkehjems balkon trådte en soldat, der fortalte, at han var medlem af soldaterrådet, og at han havde besked med fra den ledende socialdemokratiske politiker i Kiel, Noske, at man roligt kunne hejse Dannebrog, og at man nok skulle blive danske. Talen udløste jubel over alle grænser, og det forandrer intet ved den virkning, den havde i øjeblikket, at det senere har vist sig, at soldaten, Krüger hed han, ikke var medlem af soldaterrådet, og at beskeden fra Noske var fri fantasi.

Deltagerne i mødet blev alle betaget af den særlige befriende stemning, der herskede over det, og det blev for alle et minde for livet. Mange mente, at det nu blot var et spørgsmål om uger, inden genforeningen kunne finde sted, men i stedet for kom der til at gå omkring 1½ år, som på mange måder blev en nødens og prøvelsernes tid. Mangel på levnedsmidler, bolignød og uhørte prisstigninger kendetegner året 1919. Men det var også en forberedelses og en håbets tid.

Efter 1920 helligede H. P. Hansen sig især litterær virksomhed, men havde stadig betydningsfulde tillidsposter indtil sin død 1936.

Bystyret omformes

Den 2. marts 1919 foretoges valg til byrådet efter de nye love. Tokammersystemet blev bibeholdt, og foreløbig foretoges kun *valg til selve byrådet* »Stadtverordneten-Kollegium«, der nu skulle bestå af 24 medlemmer mod tidligere 12. Valget var for første gang hemmeligt, alle tyske statsborgere, der var fyldt 20 år og bosiddende i byen, havde valget, også kvinderne. Mandaterne blev fordelt efter forholdstal. Der var ialt 4424 vælgere og knap 80 pct. stemte. Der var opstillet tre lister, nemlig liste Tögesen (tysk), liste Fink (dansk) og liste Nagott (socialdemokratisk), benævnt efter deres spidskandidater. Valget blev en sejr for den danske liste, der fik 1649 stemmer mod 1198 tyske og 596 socialdemokratiske. Det gav 12 danske repræsentanter, 8 tyske og 4 socialdemokrater. På det konstituerede møde valgtes købmand *Holger Fink* med 14 stemmer til formand, medens den hidtidige formand, bankbestyrer Jürgen Ohlen, fra den tyske liste blev valgt til næstformand. Da han afslog at modtage posten, besatte danskerne også denne post, nemlig med praktiserende læge, dr. Mads Michelsen. Iøvrigt nægtede flere af de nyvalgte at modtage valget, andre flyttede fra byen, og inden næste byrådsvalg var 14 af de 24 medlemmer blevet udskiftet. Ved valget kom overlæ-

Folkemødet den 17. november 1918, da H. P. Hanssen fra Folkehjem talte til sønderjyderne. Nu var den tid nær, da de af fuldt hjerte kunne synge Bjørnssons sang: Alt hvad fædrene har kæmpet.

Plebiscitpengeseddel 50 pf. Bemærk dansk tekst på den ene side, tysk på den anden. Sedlens kunstneriske udformning skyldes H. de Voss.

renke, fru Emmi Röwekamp fra den tyske liste som den første kvinde ind i byrådet.

I 1918 var købmand *Ths. Ries* blevet genvalgt som 1. senator, men af personlige grunde nedlagde han dette hverv i juli 1919, hvorefter *Lorenz Tofft* fungerede som stedfortræder. Den 28. september 1919 afholdtes der hemmeligt valg til magistraten, men man var på forhånd enig om, at posten som 1. senator skulle besættes med en dansk, og at partierne iverigt hver skulle have en senator. Til 1. senator valgtes købmand Hans Callesen, medens de øvrige poster blev besat med redaktør Jens Frost, Lorenz Tofft og bud Hermann Nagott.

Ombord på Marseillaisen. På billedet ses bl. a. professor Paul Verrier, C. C. Fischer, Nic. Andresen, Kr. Refslund Thomsen og Mads Michelsen.

Byens gæld var pr. 1. april 1919 på 2.802.622 mark, hvoraf 536.000 mark var optaget til dækning af krigens særlige omkostninger og 885.000 mark var de af byen tegnede krigslån. I juli 1919 blev det besluttet at optage et *kronelån* på 400.000 kr. til afskaffelse af en del af gælden, og at undersøge, hvorledes byen bedst kunne sælge de tilbageværende krigslån til en fordelagtig kurs. Opgaven blev overdraget til Holger Fink og Jürgen Ohlen og lykkedes så godt, at byens gæld pr. 1. april 1920 var nedbragt til 809.482 mark og 400.000 kr. I oktober 1919 besluttede byen at udsende 100.000 nødpengersedler i værdierne 25 og 50 pf. Der blev indhentet forslag fra kunstnerne Franziska Clausen, N. Wöhlk og H. de Voss. Sidstnævntes forslag blev antaget og sedlerne trykt i Hamborg.

Fra sommeren 1919 var der åbnet mulighed for 3 religionstimer, 6–10 sprogtimer og én sangtime på dansk efter andragende. De *danske ungdomsorganisationer* begyndte deres arbejde, således dannedes i 1919 en trop af det danske pigespejderkorps, og i januar 1920 havde drengespejderne 45 medlemmer i byen. Mange skolebørn blev nu sendt på rekreation i Danmark i sommerferien. Det var en stor dag for byen, den dag i august 1919, da det franske krigsskib La Marseillaise løb ind i fjorden med sønderjydernes gode ven, professor Verrier, ombord. Det blev festet for franskmændene, og dansen gik på Folkehjem.

Modtagelse af stemmeberettigede foran banegården febr. 1920.

De sidste forberedelser

Den 10. januar 1920 trådte fredstraktaten i kraft, og nu tog udviklingen fart. *Kr. Refslund Thomsen* blev konstitueret som *landråd* i overgangstiden, og den 12. januar holdt kontrolkommissionen for Åbenrå amt med ham som formand sit første møde på kredshuset. De øvrige medlemmer var regnskabsråd Edens, fuldmægtig Cornett, kaptajn P. Michelsen, alle Åbenrå, og gårdejer Chr. Nissen, Brunde. Den 15. januar holdt generalsekretæren for den internationale kommission, *C. Brudenell-Bruce*, møde i byen med de konstituerede landråder og beså ungdomshjemmet, der var indrettet til at modtage de allierede tropper, der hver dag ventedes til byen. I følge kommissionens bestemmelser skulle de tyske embedsmænd forlade byen i afstemningstiden, og natten mellem 20. og 21. januar var sat som frist. Den 20. jan. overdrog *landråd Siemon* gennem sin stedfortræder, senator Tofft, embedet til *Kr. Refslund Thomsen* og forlod byen, idet han til den tyske presse udtalte håbet om, at »en skønnere morgen ville gry« for den tyske befolkning. *C.I.S.*-politiet overtog nu *ansvaret* for ro og orden, *arbejderrådet opløste sig selv* den 21. januar og den 25. kom de særlige plebiscit frimærker til forhandling i byen. På Folkehjem blev det danske valgkontor indrettet, og snart begyndte af-

Der flages i Ramsherred på afstemningsdagen den 10. februar 1920.

stemningsplakaterne at dukke frem. Den 16. januar var det første store danske afstemningsmøde blevet afholdt, den 19. det tilsvarende tyske. H. P. Hanssen, der siden 26. april 1919 i Zahles regering havde været minister uden portefølje, men med særlig henblik på de sønderjyske forhold, traf forberedelser til at oprette et særligt kontor af ministeriet i Åbenrå. På selve afstemningsdagen, den 10. februar, åbnede det på kredshuset med kontorchef Martin Hammerich som leder.

De *allierede tropper* lod længe vente på sig, men endelig den 2. februar indtraf de ved middagstid med tog fra Rødekro, ialt 35 mand engelske soldater under kommando af løjtnant Willison. De blev budt velkommen af den konstituerede landråd, og også C. C. Fischer talte. Dannebrogflagene var for første gang kommet frem, og hovedgaden var en bølgende flagalle, men det vakte ærgelse, at det tyske toldvæsen holdt på paragrafferne og nægtede at udlevere nogle pakker med flag, der fra Danmark var ankommet til Toldboden. Med modtagelseskomiteen i spidsen marcherede de engelske tropper tiljublet af den danske befolkning gennem byen til deres kvarter.

Flagning i Storegade set fra Storetorv 10. februar 1920.

Afstemningsdagen

Den 8. og 9. februar ankom de danske afstemningsdeltagere udefra til byen med dampskibene *Dronning Maud* og *Feodora*, hilst velkommen af store menneskemængder med arkitekt Jep Fink som ordfører. Også syd fra ankom der stemmeberettigede, som blev festligt modtaget, og begge parter drog samtidig gennem byen. Da det danske optog på 15–1600 mennesker kom op ad Rådhusgade, passerede det tyske ned ad Storegade og stemte i med Schleswig-Holstein meerumschlungen – mellem de to parter stod løjtnant Willison og en fransk marineofficer fra *La Marseillaise*, der igen lå i fjorden. Ialt 1394 tilreisende vælgere sydfra var optaget på valglisterne, 572 nordfra.

Afstemningsdagen den 10. februar var præget af uvejr, stormen sled i flagene, granguirlanderne dansede hen ad husmurene, men æresportene stod fast. Åbenrå var delt op i otte afstemningsdistrikter, og der var ialt 5678 stemmeberettigede, hvoraf 4967 afgav deres stemme: 2323 danske og 2734 tyske. I løbet af dagen aflagde medlemmer af den internationale kommission besøg i byen, hvor de opsøgte H. P. Hanssen og på valgstederne konstaterede, at alt gik roligt til ved afstemningen. *Professor Verrier*, der var med, blev i byen og deltog i afstemningsfesten om aftenen på Folkehjem. Hejmdal havde udgivet en særavis *Den store Dag*, og et særligt hæfte med nationale sange var blevet trykt. Valgresultaterne

blevet afventet med spænding på Folkehjem, ind imellem sang man, og der opførtes folkedanse og tableauer, bl.a. Mor Danmark og De sønderjyske Piger. Overalt herskede der i den danske lejr glæde og jubel over, at 1. Zone havde stemt sig hjem til Danmark.

Dagen efter, den 11. februar, afholdtes der genforeningsgudstjeneste i Skt. Nicolai, hvor *pastor Juhler* på dansk talte om genforeningen og provst Munck fra Ordrup prædikede. En epoke var slut, og selvom der endnu gik nogle måneder, inden traktaten om Sønderjyllands indlemmelse i Danmark blev underskrevet, vil det være naturligt at slutte dette afsnit om det tyske styre i Åbenrå her, da det, der skete i de følgende måneder, peger fremad mod den nye tid.

Mellem to krige

Tiden før genforeningen

Den lange overgangstid mellem våbenstilstand og genforening kom til at vare ved i endnu fem måneder efter folkeafstemningen. Først den 5. maj, få dage efter at de nye amtmænd var blevet konstitueret, tog begivenhederne fart med *de danske soldaters ankomst*. Klokkeren 6 om aftenen bragte dampfærgerne Marie, ledsaget af undervandsbådene Neptun og Ægir, et kompagni infanteri, 3. bataillons 2. kompagni, til havnen i Abenrå, hvor en tusindtallig skare havde ventet i timevis. Soldaterne marcherede ind i byen sydfra, ad Nyvej og over Søndertorv, for at Jomfru Fannys spådom om de danske troppers tilbagekomst kunne gå i opfyldelse. Forrest i optoget gik spejderne med trommer og piber, så fulgte de dansksindede medlemmer af magistraten og deputeretkollegiet, af kredsudvalget og kredsdagen, så veteraner fra 1864, til dels i vogne. Derpå kom soldaterne med eget orkester; ved kaptajn Larsens side gik amtmand Refslund Thomsen. Efter militæret havde byens danske børn med dannebrogflag i hånden deres plads; til slut kom et lokalt musikkorps i spidsen for et feststemt optog af borgere og bønder. Fra alle dansksindedes huse vajede Dannebrog, men de offentlige bygninger var ikke flagsmykkede – et vidnesbyrd om, at suveræniteten endnu ikke var overdraget til Danmark. Om aftenen blev der festet for soldaterne på Folkehjem, på Hotel Danmark og Hotel Royal.

Samme dag tiltrådte den danske regerings befuldmægtigede, stiftamtmand Haarløv, sin stilling som administrator for Nordslesvig med kontor i Abenrå. Indtil genforeningens fuldbyrdelse skulle forordningerne udstedes af ham i forbindelse med Den internationale Kommission.

Den 20. maj blev dansk mønt lovligt betalingsmiddel, der kom nye plebiscitfrimærker i kronemønt, og det blev forbudt kommunerne at udstede nye nødpenge. Samtidig kom de røde postkasser og de røde postbude.

Da Den internationale Kommission blev opløst den 15. juni, overtog

Danske dragoners ridt gennem Storegade 1920.

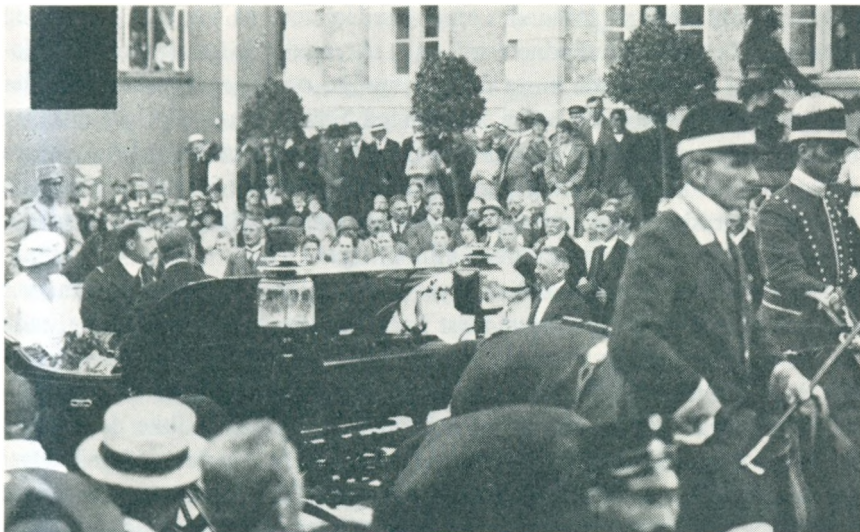
Danmark administrationen af Nordslesvig. I de følgende dage blev statsbanerne overtaget af DSB, og danske embedsmænd rykkede ind i post-, telegraf- og toldvæsenet. Pastvangen til rejser mellem 1. zone og kongeriget ophævedes, ligesom forbudet mod indførsel fra og udførsel til Danmark faldt bort. Kort efter flyttede det tyske konsulat i Kolding til Åbenrå.

»Ingen ved endnu, hvad dag det bliver genforeningsdag«, skrev Ingeborg Refslund Thomsen. »Guirlanderne er bundet, de ligger og visner på gymnastikhuset på »Maden«. De må bindes om igen, det trækker stadig ud.«

Endelig, den 9. juli, underskrev kongen loven om de sønderjydske landsdeles indlemmelse i Danmark, og *festlighederne* kunne begynde. I Åbenrå var der musik i gaderne fra kl. 6 morgen, der var kransenedlægning på kirkegården sammen med de danske soldater, festgudstjeneste i begge kirker og om eftermiddagen stort folkemøde i teatret i Vestergade med taler af bl.a. H. P. Hanssen og den senere udenrigsminister, dr. phil. Laust Moltesen. Et planlagt friluftsmøde i Hjelm skov havde man måttet aflyse på grund af regnvejre.

Næste dag, den 10. juli, *red kongen over grænsen*, og ved syvtiden om aftenen stod Danebrog ind i Åbenrå fjord. På havnen bød amtmanden kongen velkommen; gennem de menneskefyldte gader kørte de kongeli-

Den kongelige kare foran Rådhuset 10. juli 1920. Bemærk retoucheringen af en tysk væg-reklame foroven t.v.

ge til Rådhuset, hvor borgmester Holger Fink talte, mens 40 hvidklædte piger dannede spalier. Borgmesteren mindede om Åbenrås storhedstid som skibsfartsby før 1864 og udtalte »det urokkelige håb«, at det »snart vil lykkes for Åbenrå at indtage den samme smukke stilling blandt de danske købstæder, som den havde i 1864«. Efter et tvangsfrit samvær på Folkehjem kørte kongefamilien til kirkegården, hvor der blev nedlagt kranser på krigergravene og på Frederik Fischers og J. P. Junggreens grave. Om aftenen var byen illumineret, kongens navnetræk strålede i gaslys over rådhusdøren, »fyrværkeri manglede heller ikke, og militærorkestre spillede ud i den lyse nat«.

Genforeningsommerens optimisme var ikke blot en følelse, der næredes af de mange åbenråere, som troede, at byens udvikling kunne fortsætte dér, hvor den standsede, da preusserne kom i 1864. Også de mange nord fra, der opfattede deres virke i det genvundne land som et kald, var overbeviste om, at *lykkelige tider* lå forude.

Det nye danske gymnasiums rektor, Ingvar Mogensen, skrev i 1936 om sine følelser og forventninger i 1920: »Langt, langt hen i verdenskrigen anså jeg Tysklands sejr som det sandsynlige udfald – og så skete det! Trods den virkelig dybe glæde kneb det med at vænne sig til fortrolighed med dens virkelighed. Og da glæden, jeg delte med største-

delen af mit folk, så forenedes med glæden ved, at jeg skulle have en skolegerning i det genvundne land, ja – så var det jo en så stor lykkefølelse, at jeg knapt havde anset det for muligt, og at jeg hverken før eller senere har oplevet den«. »Om aftenen på Folkehjem – aldrig havde jeg oplevet noget sådant: salen var stuvende fuld ved kaffebordene, og fra det øjeblik vi satte os: sang på sang, så det rungede i salen, og tale på tale, der var slet ingen pauser, det var altsammen glæde over, hvad der var sket, og tro på, hvad fremtiden ville bringe«.

For en anden af statsskolens nye lærere, lektor Kristian Bruun, var årene i Nordslesvig også »den mest indholdsrige periode i mit liv«, men da denne nøgterne og skeptiske mand i 1937 nedskrev sine Abenråmindrer, huskede han også krigens hærgninger fra sin første rejse til Abenrå – DSBs billet nr. 1 København–Abenrå 17.6. – og glemte ikke de vanskeligheder, genforeningsarbejdet ville byde på: »De timelange forsinkelser på strækningen syd for den gamle grænse var ikke de eneste vidnesbyrd om, at jeg var kommet til et hærgnet land, da jeg hin skønne sommermorgen, stærkt betaget, kørte ind i det nye, forjættede land. Lærken sang over markerne, dugperlerne lyste i græsstråene, men kupeerne var lasede, ruderne slået i stykker, skinnerne rustne, dørene uden maling, portene uden hængsler, togene gik på bedste beskab. – På hotellet så der højst uhyggeligt ud. Vand og håndklæder var det svært at få fat på. Også på de private huse i byen havde krigstidens forfald sat sit præg. Udvendig på døre og vinduer sad rester af malingen i skorper, så man kunne pille den af med fingrene. I haverne bredte ukrudtet sig. På grøftkanter og ved diger og plantninger lå affaldet i dynger«.

Til dette materielle forfald kom de sjælelige sår, krigen havde efterladt sig: »Vi blev ikke overmodige«, skriver Ingeborg Refslund Thomsen om de dansksindede i genforeningsdagene. »Der lå også for os tunge skygger over hverdagen, og ikke mindst over festdagene. Der var alt for mange, der sørgede, der så Dannebrog gennem tårer«.

Den *generalstrejke*, der udbrød i Nordslesvig den 3. juni 1920, var et vidnesbyrd om den *nød og sociale spænding*, der rådede i arbejderklassen, som mere end andre var ramt af markinflationen i forbindelse med den særlige dyrtid, der herskede i Nordslesvig. Arbejderne krævede samme løn i kroner, som i det øvrige land plus et tillæg på 20 pct. til dækning af dyrtiden i Nordslesvig, dvs. en timeløn på 2 kr. – 1,60 kr. + 0,40 kr. Kampen måtte føres uden støtte udefra, da fagforeningerne var skilt fra de tyske organisationer og endnu ikke tilsluttet de danske. Hovedledelsen bestod af repræsentanter fra alle fire byers fællesorganisationer og havde sæde i Abenrå. Konflikten opstod, fordi arbejdsgiverne

nægtede at betale det særlige sønderjyske løntillæg, som arbejderne krævede. For myndighederne kom denne omfattende arbejdsnedlæggelse på tærskelen til genforeningen meget ubejligt. Administrator Haarløv, bistået af H. P. Hanssen, udfoldede derfor store anstrengelser for at mægle i konflikten. Efter langtrukne forhandlinger enedes parterne den 12. juni om, at arbejdet skulle optages senest den 15. juni. Timelønnen skulle fastsættes af Dansk Arbejdsgiverforening og De samvirkende Fagforbund og svare til den i kongeriget gældende løn. Det danske akkordsystem skulle indføres. Myndighederne lovede at våge over, at priserne på de vigtigste livsfornødenheder holdt sig på samme niveau som i kongeriget.

I Åbenrå deltog typograferne fra 5. juni i strejken. Bortset fra et par nødaviser udkom der derfor ingen dagblade. Også amtsbanernes personale strejkede. Gemytterne ophidsedes ved, at arbejdsgiverne organiserede en »Samfundshjælp«, som bl.a. påtog sig at opretholde el- og gasforsyningen. Omved 200 borgere stillede sig til dens disposition. Politiet og militær ydede den beskyttelse. Hos våbenhandlerne blev der beslaglagt våben. Et antal – mindst 14 – arbejdere fra Tyskland blev udvist.

Kun i strejkens første dage kom det til *uro*. Den 4. juni marcherede de strejkende til gasværket og forlangte det frivillige mandskab fjernet; det havde imidlertid taget flugten, da de strejkende trængte ind i værket. Derfra gik optøget til elværket, hvor man gennemtvang, at strømmen blev afbrudt. Undervejs gennem byen blev der demonstreret foran byens danske og tyske avis, ved borgmester Finks og den tysksindede fabrikant Mahlers huse. Om eftermiddagen trængte de strejkende ind i Amtshuset, da de forhandlinger, der førtes her om konflikten, var blevet afbrudt. Det kom også til demonstrationer foran Rådhuset, da det blev kendt, at to hamborgske malersvende var blevet arresteret. De krævedes frigivet, men Rådhuset blev imens besat af militær, og det lykkedes myndighederne at få de to tyskere kørt bort i en bil.

De strejkende arbejdere forsikrede gentagne gange, at strejken ikke havde noget politisk sigte. Det var uden tvivl sandt, men det kunne ikke undgås, at strejken fik et vist antidansk præg, fordi arbejderne vendte sig mod de nylig indsatte danske myndigheders indgriben og ikke mindst disses udvisning af arbejdskammerater, der var tyske statsborgere. »Dette muliggør ikke et harmonisk og fredeligt samarbejde mellem tyske og danske«, hed det i en tysk skrivelse, som fællesorganisationen, »Gewerkschaftskartell«, sendte til De samvirkende Fagforbund i København.

Den nordslesvigske generalstrejke var et varsel om, at ikke blot de nationale modsætninger, hvis betydning alle var opmærksomme på, men

også de sociale skel ville komme til at præge byens udvikling efter genforeningen.

Økonomiske og sociale forhold

Der var flere gode forklaringer på det lyssyn, hvormed man i Åbenrå så fremtiden i møde. I hele Europa var glæden over fredens tilbagevenden efter krigens rædselsår et dominerende træk; de tre autoritære kejserdømmer var forsvundet, demokratiet syntes sikret, og Folkeforbundet ville sørge for, at erhvervslivet kunne udvikle sig under langt tryggere forhold end før 1914. Dertil kom hos Nordslesvigs danske bevidstheden om, at landsdelen før 1864 havde haft et avanceret næringsliv, der tydeligt hævdede sig over Nørrejylland, medens de sønderjyske købstæder i 1920 stod langt tilbage for de nørrejyske, hvad indbyggertal og velstand angik. Man var overbevist om at det danske styres tilbagevenden ville gøre ende på den stagnation, der var fulgt med den tyske annekstion.

I Åbenrå regnede de førende inden for erhvervslivet desuden med at få langt *bedre udviklingsmuligheder*, efter at den nye grænse havde befriet dem fra de flensborgske grossisters generende konkurrence. Da flensborgske forretningskredse i 1919 ønskede at få Flensborg med til Danmark, vedtog Handelsforeningen i Åbenrå en resolution, hvori man erklærede, at handelsinteresser ikke måtte være afgørende for de beslutninger, Vælgerforeningen traf med hensyn til grænsespørgsmålet, da »handelsstanden i Flensborg og handelsstanden her i Åbenrå ikke har fælles, men modsatte interesser«.

Udviklingen viste, at der var vilkår, man havde overset. Krise fulgte efter *krise*, den internationale spænding holdt ro og fred borte. Krigens spor mærkedes i hele perioden på befolkningsudviklingen: over 5000 mænd i den bedste alder savnedes, og nedgangen i fødselsmængden i krigsårene kunne gennem mange år tydeligt konstateres på den sønderjyske befolkningspyramide. Konkurrencen fra Flensborg forsvandt ganske vist, men afløstes af kongerigske og navnlig københavnske firmaers indtrængen på det nordslesvigske marked samtidig med, at de hjemlige erhvervsdrivende måtte låne den nødvendige kapital på et ugunstigt tidspunkt og til højere renter end i det øvrige land. Dertil kom, at det nordslesvigske landbrugs utilfredsstillende kår øvede en uheldig indflydelse på købstædernes rolle som oplandscentre. Følgen blev for mellemkrigsperioden under ét, at den nordslesvigske økonomi nok hævdede sig højt op over den dal, hvori krigen havde efterladt den i 1920, men hverken nåede op på det øvrige lands niveau eller indhentede dettes udviklingstempo.

Luftfoto af bykærnen 1936. I forgrunden rutebilstationen.

Disse mørke sider af den sønderjyske *erhvervsudvikling* satte også deres præg på Abenrå, selvom byens næringsliv klarede sig rigtig godt, når hensyn tages til de givne, almindelige vilkår.

Abenrås *indbyggertal* steg 1920–1940 fra 7839 til 10816, dvs. med 38 pct., en vækst, der nogenlunde svarede til gennemsnittet for samtlige danske provinsbyer, men lå over befolkningsforøgelsen i de sønderjyske byer, som 1921–40 var ca. 32,5 pct. – Sønderborg 48 pct., Haderslev 25 pct. og Tønder 21 pct.

Stigningen i indbyggertallet forløb således:

	1920	7839	Tilvækst i pct.
	1925	8752	11,6
	1930	8817	0,7
	1935	9863	11,9
	1940	10816	9,7

Fremgangen var altså meget jævnt fordelt over årene, når bortses fra femåret 1925–30.

Byggeriet

Abenrå domineredes både i 1920 og 1940 af sin gamle kærne på bybakken. Selv om kun få af husene var arkitektonisk værdifulde, frembød den kompakte bebyggelse med de røde tegltage omkring Skt. Nicolai Kirkes spir, omgivet af fjorden, grønne enge og skovklædte bakker, et smukt syn.

Når Abenrå så længe kunne bevare det helhedspræg, den havde fået i århundredet fra 1750 til 1850, skyldtes det dels naturforholdene, der gjorde en bebyggelse uden for bybakken meget besværlig, og dels, at Abenrå så længe stod i stampe efter 1864. Kun nord og nordøst for den gamle by var der ved 1. verdenskrigs slutning en sammenhængende bebyggelse.

I tiden mellem de to verdenskrige udvidede Abenrå sig især mod øst og vest. Mod øst opstod det af erhvervsbyggeri prægede kvarter omkring den nye havn og Havnegade – H. P. Hanssensgade – med dens spredte pragtbygninger: Grand Hotel, Abenrå Teater, telegrafvæsenets bygning. Vest for byen byggedes et helt *nyt beboelseskvarter* omkring Callesensgade, og ved Forstallé og den nye Tøndervej skød nye villabebyggelser op.

Boligbyggeriets omfang fremgår af nedenstående tabel:

Ar	Antal huse	Antal lejligheder	Beboere pr. beboet lejlighed	Antal ledige lejligheder
1920	802	2183	3,58	0
1925	916	2392	3,62	0
1930	989	2511	3,51	0
1935	1212	2902	3,45	0
1938	1286	3130	3,40	27

Til en befolkningsforøgelse på 35 pct. svarede 43 pct. flere lejligheder, men boligbyggeriet tog først fart i 1930'erne, da dets omfang var næsten dobbelt så stort som i 1920'erne. I tiden efter 1920 var *bolignøden* så betydelig, at kommunen måtte optage store lån og opføre arbejderboliger. I 1937 var 200 af byens lejligheder kommunale. For at skaffe plads greb man til den udvej at lægge *husvildebarakker* ved havnen, Bag Møl-

Reberbanen.

len og ved renovationsanstalten. I 1924 var 38 familier med 170 medlemmer under kommunal boligforsorg. Som andetsteds viste det sig, at disse barakker, der skulle være en forbigående nødløsning, blev stående gennem mange år.

Det omfattende byggeri blev udført uden at være ordnet efter nogen byplan. Klagerne over den uharmoniske bebyggelse ved Hjelmallé og de triste huse på Reberbanen lød allerede i 1930'erne. Værre var det, at mangfoldige saneringsmodne huse i den indre by på grund af bolignøden fortsat fik lov til at huse mennesker. De sanitære forhold her bedredes først noget henimod den 2. verdenskrig. Antallet af renovationsspande, som i 1921 var 1221, var i 1935 kun dalet til 1118, men aftog til 797 i 1940.

Industri og håndværk

I de statistiske opgørelser over Åbenrå-borgernes fordeling på de forskellige erhverv var gruppen *håndværk og industri* naturligt nok størst. Ved folketællingen i 1930 henregnedes 3038 = 34 pct. af indbyggerne hertil, og i 1940 var disse tal steget til 4096 og 38 pct. I 1920'erne synes disse vigtige byerhverv at have været præget af stagnation eller tilbage-

gang. Erhvervstællingerne 1925 og 1935 viste en nedgang i antallet af industrielt beskæftigede fra 14,7 til 14 pct. af alle indbyggere, og andre oplysninger viser en tydelig reduktion i antallet af industriarbejdere i årene efter 1920, sikkert fremkaldt af de tyske afsætningsmarkeders bortfald. Iøvrigt lå Abenrå lavest blandt de nordslesvigske østkystbyer, hvad angik de industrielt beskæftigedes andel i indbyggertallet; her lå Sønderborg øverst med 21 pct. i 1925 og 16 pct. i 1935.

De åbenråske virksomheder var kun små: i 1925 var der gennemsnitlig 4,5 ansatte i hver af dem, i 1935 tilmed kun 4. Men erhvervslivet i Abenrå var mindre sårbart under den store krise end det i Sønderborg, hvor antallet af industrielt ansatte 1925–35 gik ned fra 7 til 4,7 pr. virksomhed. Billedet kan kompletteres med en henvisning til, at de industrielle virksomheder i Abenrå i 1925 anvendte mekanisk kraft på 802 HK, som i 1935 var steget til 1912 HK.

I årene efter 1920 udgjorde tre *maskinfabrikker* halvdelen af byens industri. Den kendteste virksomhed inden for denne branche var uden tvivl Callesens maskinfabrik eller Abenrå Motorfabrik, som i 1919 havde beskæftiget 120 mand. Adskillelsen fra det tyske marked og den store krise skabte alvorlige vanskeligheder for fabrikken, men selv om arbejderstaben i 1932 var dalet til 13, lykkedes det at opretholde produktionen af de velrenommerede skibsmotorer, især ved eksport til Tyskland og Holland. Grundlæggeren, Heinrich Callesen, døde i 1931.

Abenrå Aktiebryggeri-Selskab, et hjemligt tysk-dansk firma, måtte som så mange andre *bryggerier* give op over for den københavnske konkurrence, efter at omsætningen i 1933 var dalet til 90.000 kr.

Blandt Abenrås gamle industrielle foretagender indtog *orgelfabrikken* Marcussen & Søn en særlig plads. Årene omkring 1920 blev skelsættende i firmaets historie. Forbindelserne mod syd blev vanskeliggjort, og et forsøg på at få oprettet en filial i Kiel måtte opgives. Johannes Lassen Zachariassen, fabrikkens ejer siden 1902, døde i 1922 og efterfulgtes af sin kun 21-årige søn Sybrand Zachariassen. Den nye leder var en foregangsmand i den nye orgelbevægelse, som under inspiration af Albert Schweitzer vendte ryggen til de romantiske instrumenter og ville genindføre de gamle orgeltoner. Fra omkring 1930 var det romantiske islæt helt forsvundet fra Marcussen & Søns orgler, og firmaet kunne fra nu af drage fordel af den smagsændring, der var foregået. Resultatet var en ny blomstringstid for fabrikken. Vendepunktet blev orglet til Nicolai Kirke i København 1931, senere fulgte bl.a. de store orgler til Lunds domkirke 1934 og Grundtvigskirken i København 1940. I 1939 fik Marcussen & Søn bestilling på orglet i Statsradiofoniens koncertsal.

Sønderjyllands Højspændingsværk er bygget 1923–24 på et opfyldt areal i Åbenrå havn. Dets arkitekt var Jep Fink, og dets første direktør var Jes Christiansen.

I opgangsårene efter 1920 blev to meget betydelige industrielle virksomheder oprettet i Åbenrå: Sønderjyllands Højspændingsværk og Åbenrå Andels-Svineslagteri.

Sønderjyllands *Højspændingsværk* blev stiftet 14. november 1922 af fire andelshavere, hvorimellem også var Åbenrå kommune. Det kom hurtigt til at levere strøm til næsten hele Nordslesvig, hvis elektrificering derved gennemførtes på en rationel og for forbrugerne meget fordelagtig måde. Arbejdet med værkets opførelse på det nye havneterræn i Åbenrå begyndte 12. december 1922, og 24. oktober 1924 blev værket sat i drift. Det indviedes officielt af kongen den 23. maj 1925 sammen med Åbenrås nye havn. Den mægtige bygning og især dens høje – men ikke tilstrækkeligt høje – skorsten følte som det moderne Åbenrås vartegn. Under ledelse af ingeniør Jes Christiansen steg værkets produktion med syv mileskridt: i 1925 leverede værket godt 5 millioner kWh, 1930/31 var tallet 11,8 mill. kWh og 1939/40 var det steget til 38,5 mill. kWh. Kapaciteten var oprindelig 5.000 kW; den udbyggedes i 1931 til 20.000 kW og i 1939 til 38.000 kW.

Abenrå *Andels-Svineslagteri* oprettedes 9. maj 1922 som det første af sin art i Nordslesvig. I begyndelsen benyttedes lokaler i et privat slagteri i byen, men i 1926 tog man en nybygning i brug, hvortil kommunen havde ydet gratis grund og kontant støtte. Det offentlige slagtehus blev indrettet sammesteds. Antallet af slagtninger steg hurtigt til over 100.000, men dalede derefter, som følge af de engelske importbegrænsninger, forbigående til under det halve.

I 1927 påbegyndte firmaet Hansen & Möstl i det små fremstillingen af påhængsvogne. Fra 1932 ejedes firmaet af grev K. W. Schulin, en svigersøn af Alexander Foss; han omdannede det til aktieselskabet DAPA, Dansk Påhængsvognfabrik, der afsatte sin produktion gennem et salgskontor i København.

I 1931 opstod *Dansk Glødelampefabrik*, der producerede elektriske pærer af mærket Dan i en bygning, der havde huset Mahlers læderfabrik. Fabrikkenes leder var Jürgen v. Bergen, der tilhørte en af byens gamle tyske slægter. Produktionen, ca. 2000 elektriske pærer pr. dag, blev afsat gennem firmaet Aage Havemanns Eftf. i København. Fabrikken samarbejdede oprindeligt med firmaet Neufeldt-Kuhnke i Kiel, men overgik siden på danske hænder.

Handel

De fleste af de mere betydelige industrivirksomheder, der fandtes i 1940, var opstået efter genforeningen. Det forholdt sig anderledes med byens *handelsforetagender*.

Ved erhvervstællingerne i 1925 og 1935 var henholdsvis 9,9 og 10,9 pct. af Abenrås indbyggere beskæftiget ved handel. Det var i 1935 flere end i de andre nordslesvigske byer. Ved folketællingen i 1930 henregnedes 1701 = 19 pct., ved folketællingen ti år senere 2247 = 23 pct. af indbyggerne til gruppen handel og omsætning.

De firmaer, der gav tonen an i handelen med korn, foderstoffer, kul og tømmer, var de samme som før 1. verdenskrig. I *tømmerbranchen* dominerede J. J. Voetmann og Cimbria – det førstnævnte på tyske, det andet på danske hænder. I *handelen med korn og foderstoffer* spillede de danske firmaer Ceres og Union – sidstnævnte Matth. Niensens firma, som 1928 omdannedes til et aktieselskab – en væsentlig rolle. *Kul- og kokshandelen* tog et stort opsving efter genforeningen. Boy Bundesens firma omdannedes i 1920 til Abenrå Kul-Kompagni; blandt de nye firmaer i denne branche kan nævnes A/S Prima, grundlagt 1925. Til disse hjemlige firmaer kom efterhånden en række betydelige filialer af konge-

Sønderjyllands Højspændingsværk sattes i drift efteråret 1924, men indviedes først officielt af kong Christian 10. den 23. maj 1925 i nærværelse af bl. a. statsminister Th. Stauning.

rigske selskaber, bl.a. Det danske Gødningskompagni og DDPA. Dette sidstes tankanlæg skulle forsyne hele Nordslesvig og stod færdigt i 1927.

Det lykkedes ikke *trælastfirmaerne* at gengive Åbenrå den førende rolle. Byen igennem århundreder havde spillet i denne branche. Statistikken over tømmerimporten viser, at Åbenrå kun i årene omkring 1930 var den største nordslesvigske importhavn for trælast. Med hensyn til *foderstof- og brændselsimporten* var Åbenrå førende i 1930'erne, og det samme gjaldt i de fleste år efter 1930 importen af korn. Indførselen af kunstgødning steg meget stærkt, men Åbenrå stod på dette område kun undtagelsesvis på førstepladsen.

Følgende tal, der viser importen i tons over Åbenrå havn, giver et indtryk af udviklingen inden for Åbenrås handel. De kursiverede tal angiver, at importen i det pågældende år var større end nogen anden nordslesvigsk købstad.

Import over Åbenrå havn 1922–37

	Foder- stoffer	Gødnings- stoffer	Korn	Kul og koks	Trælast
1922	3025	3830	10959	25689	4937
1927	25423	8898	29938	46457	6724
1932	12560	7404	30596	63188	4751
1937	16294	9686	15944	69642	3672

Blandt Åbenrås virksomheder indtog *Det sønderjydske Kompagni* en særstilling. Det stiftedes få måneder efter genforeningen, den 10. september 1920, i ØK's bygning i København med en aktiekapital på 5 millioner kr. Opgaven skulle være at ophjælpe erhvervslivet i Sønderjylland. Bestyrelsens formand blev amtmand, grev O. D. Schack, og i bestyrelsen sad bl.a. H. P. Hanssen og borgmester Fink. Selskabets sæde blev Åbenrå. Forventningerne til selskabets virke var meget store, og henlæggelsen af selskabets sæde til Åbenrå syntes tilmed at udpege denne by til Sønderjyllands fremtidsby.

På denne baggrund var skuffelsen over, at ØK i efterkrigsdepressionens kølvand trak sin kapital tilbage fra *Det sønderjydske Kompagni*, meget stor. Allerede i 1922 havde selskabet opgivet sine store projekter om udvikling af teglværksindustrien, erhvervelse af større virksomheder i Haderslev og fremme af Åbenrås skibsfart. Tilbage var et provinsfirma, der importerede korn og foderstoffer, drev engroshandel med kolonialvarer og producerede soda. I 1923 overtog ØK for godt 1 millioner kr. af de tegnede aktier, og i 1925 blev aktiekapitalen nedsat til 1½ million kr. Først i 1939 var alle tab afskrevet.

Åbenrå-købmændenes fælles interesser blev varetaget af den i 1847 oprettede Åbenrå Handelsforening, som i 1932 efter dansk skik forandrede sit navn til *Åbenrå Handelsstandsforening*, og 1933 udvidedes foreningens formål til at omfatte fremme af industrien og af lærlingenes faglige undervisning gennem handelsskolen. Bortset fra en kort afbrydelse var grosserer Matthias Nielsen foreningens formand fra 1910 til 1931; han efterfulgtes af borgmester Holger Fink.

Havnen

Det var ved genforeningen en given sag, at de sønderjyske havne måtte udvides og moderniseres, dels fordi transporten i Danmark i langt højere grad end i Tyskland foregik til søs, og dels fordi man regnede med en opblomstring af de nordslesvigske byer. Allerede i juni 1920 trådte borgmester Fink derfor i forbindelse med havneingeniør J. Ramhøj, og i

Ved anlægget af Nyhavn 1922–23 brugtes store sandpumpere til opfyldning af i alt ca. 15 ha nyt havneareal, hvor bl. a. Højspændingsværket kunne placeres.

begyndelsen af 1921 havde denne udarbejdet 3 havneprojekter, af hvilke det, der forudså *havnen anlagt i den tørlagte fjordarm Kilen* vandt almindelig tilslutning. Ramhøj foreslog en havn med 700 meter kaj, men staten, der havde lovet at betale halvdelen af udgifterne, ville kun gå med til 450 m og 7,5 meters dybde. Ved lov af 13. marts 1922 blev der bevilget statstilskud til de nordslesvigske købstadshavne. For Åbenrås vedkommende blev udgifterne ialt ca. 2,5 millioner kr. Havneanlægget, der fik navnet Nyhavn, forandrede i høj grad byens udseende, idet det ikke alene omfattede udgravning af havnebassinet og bygning af kajindfatninger og veje, men også opfyldning af ca. 15 ha med ca. 350.000 m³ sand, der oppumpedes på fjordens sydkyst.

Trafikken på Åbenrå havn steg som ventet hurtigt efter genforeningen, ligesom på de øvrige nordslesvigske havne. Medens den samlede udlossede og indladede godsmængde før krigen havde været under 50.000 tons, steg den 1921–25 fra 55.000 tons til 126.000 tons. Derefter var udviklingen mere ujævn, men den samlede godsomsætning var dog i 1930 nået op på 171.000 tons, et højdepunkt, der først blev overskredet i 1938. I 1939 var godsomsætningen 186.000 tons.

Havnens fremgang illustreres bedst ved en sammenligning med trafikken på havnene i Haderslev og Sønderborg. I perioden 1920–29 lå Åbenrås havn næsten hvert år i bunden; fra 1930 var den udlossede godsmængde størst i Åbenrå, og fra 1938 lå Åbenrå havn i spidsen, hvad den samlede godsmængde angår; med hensyn til den indladede godsmængde nåede Åbenrå først i 1938 op på en andenplads.

Havnen blev anløbet af relativt mange store skibe. Til gengæld var vareeksporten ringe og rutefarten lidet udviklet. I mange år efter krigen faldt en anselig del af tonnagen på sejlskibene; i august 1931 lå således på samme tid seks sejlskibe i havnen med last til Cimbria fra Sverige og Finland. Losningen foregik overvejende ved håndkraft, selv om kulselskaberne fik moderne kraner. Havnen betød derfor meget for beskæftigelsen; i august 1936 havde henved 100 mand arbejde her; i dårlige perioder blev arbejdsløsheden forøget tilsvarende.

På baggrund af den stærkt stigende trafik blev der i 1930'erne gennemført en betydelig udbygning af havnen. Første afsnit var afsluttet i 1935. Nyhavn havde da fået en største dybde på 8,5 m for at gøre det muligt for kornskibe på indtil 15.000 tons at lægge til kaj; kun København og Århus havde da dybere havne. Sydhavnen uddybedes til 5,5 m, Gammelhavn til 6 m. Hele udbygningen bekostedes af havnen selv.

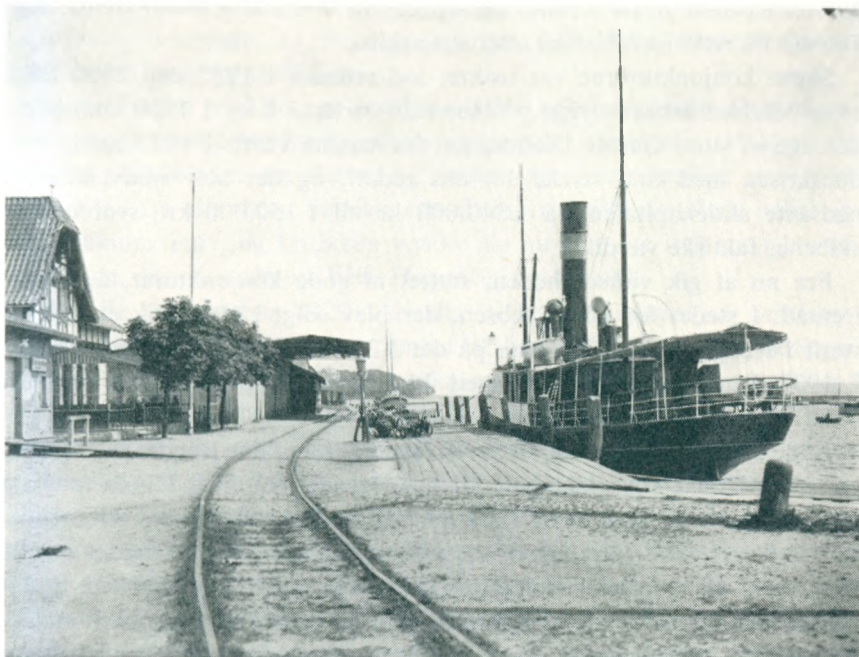
I forbindelse med anlægget af Kystvej opfyldtes den lille Tømmergårdshavn ved Sønderport i 1928.

Handelsflåden

Den anselige flåde på over 40.000 BRT, der havde været hjemmehørende i Åbenrå i 1914, var næsten helt gået tabt under Verdenskrigen som følge af, at skibene havde været beskæftiget i udenrigsfart. Nogle blev sænket, andre beslaglagt. Bortset fra et antal småskibe bestod Åbenrås handelsflåde ved genforeningen kun af Ahrenkiel & Clausens Alpha, som Rusland havde tilbagegivet i slutningen af 1919. Jepsens rederi havde slet ingen skibe tilbage.

Den store kapitalmangel og de stadigt svingende konjunkturer gjorde, at genopbygningen af Åbenrås handelsflåde blev noget af et Sisypus-arbejde.

I 1922 købte *Ahrenkiel & Clausen* damperen Delta tilbage fra England, hvortil den var blevet afleveret i forbindelse med fredsslutningen i 1919. Rederiet havde god fremgang i 1920'erne. I 1924 udbetaltes 18 pct. dividende, og i 1925 gav Delta 25 pct. Verdenskrisen ramte til gengæld rederiet så hårdt, at virksomheden måtte ophøre i 1932.

Rutebåd ved kaj 1925.

Ved første øjekast kunne det se ud, som om *det Jepsen'ske foretagende* var ramt langt hårdere end Ahrenkiel & Clausen, eftersom det i 1920, efter tab af skibe på henved 30.000 tons, slet ikke havde egen rederi-virksomhed. Firmaet hvilede imidlertid på et bredt fundament. Dele af midlerne var anbragt i andre firmaer; i Hongkong kunne det i 1895 oprettede handelsfirma Jepsen & Co. genoptage sin virksomhed i 1919, i Hamborg videreførtes firmaet Jepsen & Jessen, og med hensyn til redevirksomheden formåede ejerne med fordel at udnytte overgangen fra tysk til dansk styre. I januar 1920 grundlagdes i Hamborg China-Reederei A.G., der skulle modtage den Jepsens rederi tilkommende andel af den betydelige statsstøtte, der bevilgedes til genopbygning af den tyske handelsflåde, og samtidig drog rederiet fordel af, at USA ikke behandlede redere i de af Tyskland afståede områder som fjender. Det lykkedes derved, med de danske myndigheders hjælp, at redde betydelige værdier. I 1922 kunne to nybygninger for China-Reederei genoptage sejladsen i de østasiatiske farvande. Det viste sig imidlertid hurtigt, at det tyske flag var til skade for virksomhedens genopbygning, og allerede fra 1. oktober 1923 gik de to skibe, Clara Jepsen og Fortuna, over til M.

Jebsen Rhederi A/S i Åbenrå og sejlede fra denne dag under dansk flag. Derved fik rederiet i Åbenrå atter egne skibe.

Skønt konjunkturerne var usikre, lod rederiet i 1927 den 2300 BRT store Michael Jebsen bygge på Howaldt-værftet i Kiel. I 1930 kom hertil det lige så store Gustav Diedrichsen fra samme værft. I 1933 ramte verdenskrisen med fuld styrke Jebsens rederi, og det blev nødvendigt at nedsætte aktiekapitalen fra 1.840.000 kr. til 1.150.000 kr., svarende til skibenes faktiske værdi.

Fra nu af gik virksomheden, støttet af gode konjunkturer, år for år fremad. I stedet for Clara Jebsen, der blev solgt i 1936, fik et engelsk værft i Hongkong i 1939 ordre på det 3.388 BRT store Heinrich Jessen. I 1937 kunne man sammen med Melchers & Co iværksætte rutefart mellem Shanghai og Hongkong.

Rederiets leder var i alle disse år *Jacob Jebsen*, der levede 1870–1941, en søn af firmaets grundlægger, Michael Jebsen. Familien Jebsen følte sig stærkt knyttet til Åbenrå og viste det ved mange lejligheder; skibsofficererne på rederiets skibe var ofte fra byen og dens omegn, uanset om de var dansk- eller tysksindede. Samtidig var det ingen hemmelighed, at Jacob Jebsen opfattede sin virksomhed som en fremskudt tysk bastion; aktiekapitalen ejedes enten af tysksindede nordslesvigere eller af tyske statsborgere.

Alene af den grund var det nærliggende for kredse i Åbenrå at få oprettet et dansk rederi som modvægt til det tyske. Skibsmægler *P. F. Cleemann* realiserede under mange vanskeligheder dette ønske. Det af ham ledede *A/S Åbenrå Rhederi* erhvervede i 1922 dampersen Frederik Fischer, men efter nogle års forløb måtte den afhændes. Da der under verdenskrisen blev mulighed for billige skibskøb, erhvervede Åbenrå Rhederi i 1931 og 1932 to ældre Flensborg-skibe, der fik navnene Viking og Væring. I 1938 købte rederiet sit tredje skib, der fik navnet H. P. Hansen.

Åbenrås handelsflåde var derved nået op på 8.500 BRT, dvs. godt halvdelen af Nordslesvigs samlede tonnage. Anden verdenskrig afbrød imidlertid denne gunstige udvikling. Den 20. marts 1940 blev Viking torpederet i Nordsøen; ved dette første krigsforlis, der ramte Åbenrå, omkom 14 personer.

Trafikken til lands

Landforbindelserne til og fra Åbenrå havde ikke den følelsesmæssige appel som skibsfarten, men deres stigende betydning samlede mere og

mere opmærksomheden om dem. Uheldigvis var alle i årene omkring genforeningen optaget af jernbanelinjernes udbygning, medens fremtiden tilhørte landevejstrafikken.

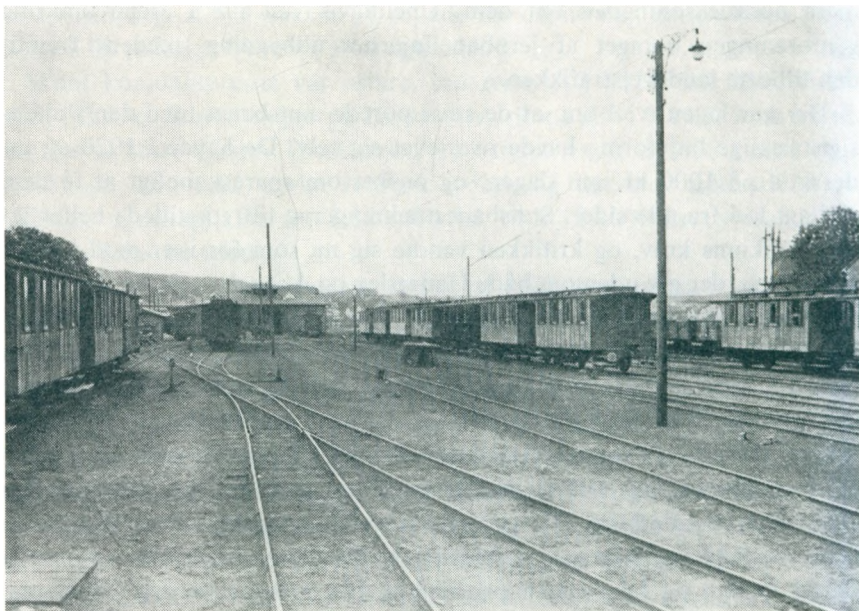
Der var ingen tvivl om, at de smalsporede amtsbaner med deres uhenigtsmæssige linjeføring havde overlevet sig selv. De havde i 1920 et underskud på 1000 kr. om dagen, og ønsket om snarest muligt at få dem nedlagt lød fra alle sider. Statsbanestrækningerne tilfredsstillede heller ikke publikums krav, og kritikken vendte sig nu som før især mod hovedbanelinjen, der gik uden om både Haderslev og Åbenrå.

Allerede i november 1920 blev der nedsat en *sønderjysk jernbanekommission*. Den modtog en vrimmel af henvendelser fra befolkningen og afgav i november 1922 en betænkning, der var mere forvirrende end inspirerende. Fra Åbenrås synspunkt var det mest skuffende i betænkningen sikkert, at kommissionen afviste anlægget af en østkystbane, og at der ikke engang kunne samles enstemmighed om en statsbane fra Åbenrå til Sønderborg. Til gengæld var der enighed om at foreslå en bane fra Rødekro over Løgumkloster og Bredebro til Ballum, om end et flertal tænkte sig banen som privatbane. Denne bane berørte i høj grad Åbenrås erhvervsinteresser, og i de følgende år blev det gentagne gange hævdet, at anlægget af denne bane i Åbenrå blev betragtet som forudsætningen for, at man gik i gang med den store havneudvidelse.

I efteråret 1923 fremlagde regeringen et skrabet forslag til forbedring af de sønderjyske jernbaneforhold, omfattende bl.a. en *bane fra Rødekro til Løgumkloster*. Til støtte for dette baneanlæg anførtes både ønsket om at støtte en tilbagestående egn og nationalpolitiske synspunkter. I marts 1924 var loven klar.

Nogle måneder senere kom spørgsmålet om en flytning af Åbenrå station til debat i rigsdagen, og i juli 1924 bestemte en lov, at de til en kommende større banegård nødvendige arealer skulle sikres staten ved ekspropriation. Forslaget blev hovedsagelig fremsat, fordi Åbenrås magistrat af byplanmæssige grunde havde ønsket en eventuel *ny banegårds* beliggenhed fastlagt. Den trufne afgørelse fortsatte imidlertid blot den hidtidige usikkerhed, fordi ekspropriationen af store arealer vest for bykernen standsede en udvikling af byen i denne retning, indtil DSB traf en endelig beslutning om stationens udvidelse. I marts 1925 besluttede byrådet derfor at lade forlængelsen af Vestergade vente, indtil den nye banegård blev anlagt.

Afgørelsen i spørgsmålet om de mange baneprojekter gjorde det nødvendigt at træffe en beslutning om *amtsbanernes skæbne*. Allerede på amtsrådsmødet den 30. november 1920 havde amtmand Refslund Thom-

Amtsbanens stationsareal 1924.

sen udtalt, at han var stemt for banernes nedlæggelse, men, fortsatte han, da staten planlagde en storstilet reorganisation af det sønderjyske jernbanevæsen talte meget for at holde skuden gående på pumperne, så meget mere som man kunne forvente et almindeligt prisfald. Banerne fik så lov til at vegetere videre, men tilbagegangen fortsatte; i regnskabsåret 1922/23 befordredes 108.000 passagerer, dvs. halvt så mange som før krigen, og i 1925/26 var der kun 95.000 passagerer. Samtidigt tog bilerne mere og mere af godset. Det årlige underskud, som amtet og de berørte kommuner måtte dække, svingede mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{2}$ af indtægterne. I 1925/26 var indtægterne 467.000 kr., underskuddet 224.000 kr. Da så statsbanen til Løgumkloster og Bredebro var en given sag, besluttede amtsrådet den 30. november 1925 at nedlægge amtsbanerne fra udgangen af marts 1926. Abenrå kommune overtog amtsbanernes bygninger og arealer i Abenrå med undtagelse af stationsbygningen, der overgik til Abenrå Automobilselskab.

Abenrå Automobilselskab A/S stiftedes 28. december 1925 af byens næringsdrivende med bl.a. Abenrå kommune som aktionær. Amtsbanegården blev *rutebilstation* ikke blot for selskabets biler, men også for alle andre rutebiler. Selskabet begyndte sin virksomhed med 4 biler på ruter-

Rutebil i Barkmøllegade i begyndelsen af 1920'erne.

ne til Sønderborg, Gråsten, Varnæs og Rugbjerg. Fremgangen var stærk og vedholdende. I 1939 drev selskabet 6 ruter – til Sønderborg, Gråsten, Gejlå, Løgumkloster, Varnæs og Kollund. Passagerantallets vækst fremgår af nedenstående tabel:

Antal passagerer i Åbenrå Automobilselskabs rutebiler 1927–1939

1927	73.000
1930	77.000
1935	161.000
1939	255.000

Syv ruter blev i 1939 drevet af andre koncessionsindehavere; de udgik fra Hovslund, Løjt, Ravsted, Tinglev, Skærbæk, Haderslev – fra 1933 drevet af DSB – og Flensborg – fra 1937 drevet af DSB.

I denne fremgangstid for rutebiltrafikken havde den nye *statsbane fra Rødekre to Løgumkloster* ingen chancer. Den indviedes den 2. oktober 1927 og trafikeredes med 5 tog i hver retning. Underskuddet blev imidlertid langt større end beregnet – i 1931/32 var det på 142.000 kr. – og allerede i 1933 foreslog regeringen den nedlagt. Den 14. maj 1936 kørte

det sidste tog fra Rødekre til Løgumkloster, og dagen efter blev ruten fra Abenrå til Løgumkloster trafikeret med biler fra Abenrå Automobil-selskab. Løgumkloster-banen efterlod sig næppe noget savn. På strækningen fra Abenrå til Rødekre begyndte DSB i 1934 at køre med egne rutebiler, efter at der var bygget en ny landevej til Rødekre. Flytningen af Abenrå station var herefter en ren utopi, og i 1938 solgte DSB igen de eksproprierede arealer og huse.

Omsætningen via Abenrå station viste betydelig nedgang. Billetsalget nåede sit maksimum i 1921/22 med 88.000, i 1930 var det på 70.000 og 1937/38 var det faldet til 32.000. Stykgodsmængden holdt sig nogenlunde, men vægten af vognladningsgodset var i 1930'erne kun halvt så stor som i det foregående tiår.

Motorkøretøjernes betydning blev til gengæld stadig større. Nedenstående tal viser udviklingen:

Antal motorkøretøjer i Abenrå 1924–1939

	1924	1935	1939
Personbiler, droscher og rutebiler	147	317	379
Vare- og lastbiler	36	115	139
Motorcykler	44	54	37

En betingelse for bilismens udvikling var anlæg af nye veje og forbedring af byens gader. Det betydningsfuldeste *gadearbejde* var uden tvivl anlægget af en hovedfærdselsåre øst om bykærmen, først Havnegade, som man traf beslutning om i 1920, og så Kystvej, der blev gennemført som nødhjælpsarbejde 1927–29. Kort før 2. verdenskrig traf byrådet beslutning om Vestvejen fra Fredenshøj teglværk til Flensborgvej; den nye vej var tænkt som det vigtigste afsnit af en omkørselsvej vest om byen.

Byens vigtigste gader blev *asfalteret* i løbet af 1930'erne, først de mindre gader, derpå hovedgaden. På dette tidspunkt var biltrafikken blevet så omfattende, at det blev forbudt lastbiler at køre i hovedgaden. Gaslygterne var ved genforeningen ene om at *oplyse byens gader*, men blev i årene frem til 1929 udskiftet med elektriske lamper.

De landeveje, der forbandt byen med dens nabobyer og med oplandet, blev grundigt forbedret, og dertil kom i løbet af 1930'erne en helt ny landevej, den såkaldte *diagonalvej*, der forbandt Abenrå med Esbjerg. Abenrå havde oprindeligt forholdt sig afvisende til dette projekt, da man frygtede, at det ville stille sig i vejen for den bane til Esbjerg, som man foretrak; men i 1931 opnåedes der principiel enighed om projektet, og i 1937 var vejen færdig. Omtrent på samme tid blev de nord-sydgående landeveje gennem byen afmærket som hovedvej 10. Ulem-

Åbenrå rutebilstation.

perne ved at hovedbanen gik vest for byen var dermed i stor udstrækning ophævet.

Banker og sparekasser

Den nordslesvigske Folkebank var i hele perioden især de mindre næringsdrivendes og landmændenes pengeinstitut. De kapitalfattige overgangsår klarede banken uden store vanskeligheder takket være sin forbindelse med Privatbanken i København, men med en aktiekapital på kun 1 million kr. var der sat ret snævre grænser for dens virksomhed. Svingningerne i bankens årsomsætning giver et godt billede af den økonomiske udvikling i Åbenrå og på Åbenrå-egnen. I de første år efter genforeningen steg omsætningen fra ca. $\frac{3}{4}$ million til godt 1 million kr. i 1924, men derefter fremkaldte først kronestigningen og så de mange krisear et fald i omsætningen, som i 1933 og 1934 lå under $\frac{1}{2}$ million. Så fulgte omsider en langsom, men støt fremgang, der bragte omsætningen op på 676.000 kr. i 1939. Den nordslesvigske Folkebanks førstestirektor var indtil 1934 Hans Jørgensen, derpå Nis Erichsen.

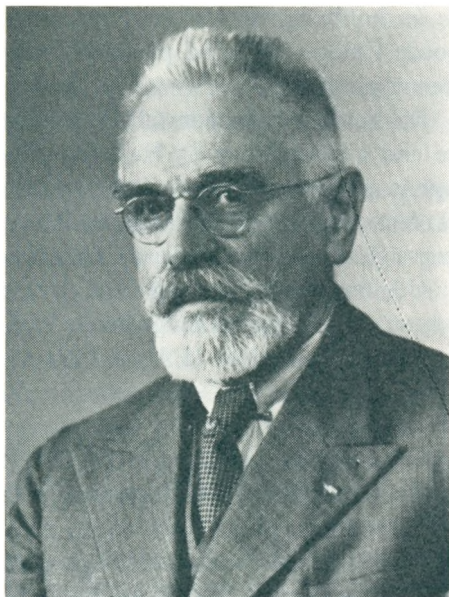

Interiør fra Sparekassen ca. 1925. Yderst t.v. direktør P. A. Lange, der også havde sin arbejdsplads i selve ekspeditionslokalet.

Af de tyske storbankers filialer i Åbenrå blev Rigsbanken overtaget af Den danske Landmandsbank; dennes filial blev dog allerede nedlagt 1922. *Københavns Handelsbank* flyttede ind i Schleswig-Holsteinische Bank's lokaler. Den kapitalstærke københavnske banks Åbenrå-afdeling blev i løbet af kort tid de store erhvervsforetagenders bankforbindelse. Fra 1934 lededes banken af Peter Juhler.

Westholsteinische Bank's nordslesvigske filialer blev ved genforeningen overtaget af et nyoprettet, tyskorienteret foretagende, Nordslesvigs Bank, hvis hovedsæde lå i Tønder, og som havde filialer i bl.a. Åbenrå. Da Nordslesvigs Bank brød sammen i 1926, stiftedes i Åbenrå *Apenrader Bank* som det tyske mindretals pengeinstitut. Også denne bank havde imidlertid svært ved at finde et roligt leje, og i 1934 idømtes både direktion og tilsynsråd bøder for pligtforsømmelser. Tilliden blev genskabt under den nye direktør, Chr. Koberg. Bestyrelsens formand blev skibsreder Jacob Jebsen. Aktiekapitalen var kun 215.000 kr.

Åbenrå havde ved genforeningen to *sparekasser*, som begge, i henhold til tysk lovgivning, var kommunale foretagender: Åbenrå Amts Sparekasse og Åbenrå Bys Spare- og Lånekasse. I 1923 blev de sammensmeltet til Sparekassen for Åbenrå By og Amt, som først i 1938 blev omdannet til en garantsparekasse efter de normale danske forskrifter.

Købmand Holger Fink var byens første danske, folkevalgte borgmester 1920–46. Dygtigt, men sparsommeligt administrerede han byen i en vanskelig tid.

Fra 1924 havde sparekassen lokaler i Landmandsbankens tidligere bygning. Dens direktør var fra 1929 Axel Ølgaard, som efterfulgte P. A. Lange, der havde været bysparekassens regnskabsfører fra 1887 og direktør for by- og amtssparekassen fra 1923. Medens bankerne ved genforeningen nød godt af anselige statskreditter, måtte sparekasserne begynde på bar bund. I 1923 havde indskudskapitalen i bysparekassen været ca. 1 million kr., i amtssparekassen ca. 2 millioner kr. I 1929 var indskudskapitalen steget til det dobbelte, og i 1937 nåede den op over 7 millioner kr.

Byens finanser

Kommunens finanser var, bortset fra overgangsårene fra tysk til dansk styre, i en mønstergyldig tilstand. Den gamle *gæld* på 2,8 millioner mark blev afviklet med 520.000 kr.; men i 1925, da forholdene var stabiliseret, var kommunens gæld 2,8 mill. kr., hvortil kom den nye havns gæld. I 1939/40 var gælden nedbragt til 2,3 mill. kr.

Ligningsprocenten lå indtil 1926 på 9, men dalede så gradvis til 7,5 i 1932 og nåede efter en forbigående stigning ned på 7 i 1937. Abenrå var da skattemæssigt en af de billigste byer i landet.

Byens borgere var såre tilfredse med denne *sparsommelige kommuna-*

le husholdning, og Holger Finks urokkelige stilling som borgmester berøede i meget høj grad på, at det var ham, der konsekvent gennemførte denne politik.

Da imidlertid gennemsnitsindtægten pr. indbygger i Åbenrå var lavere end i Sønderborg og Haderslev, kunne de skattemæssige fordele kun opnås på bekostning af andre goder for byens borgere. Udgifterne til skolevæsenet og til bekæmpelse af arbejdsløsheden synes således regelmæssigt at have været lavere i Åbenrå end i nabobyerne.

Udgifterne til gader og veje viser et mere uklart billede; de var, beregnet pr. indbygger, langt lavere end nabobyernes i 1929/30, men både i 1935/36 og 1940/41 lå Åbenrå klart i spidsen på dette område.

De kommunale værker

En betydelig del af købstadens indtægter stammede fra de kommunale værkers overskud.

Mindst betød *vandværket* for kommunens økonomi, idet der årligt kun overførtes henved 10.000 kr. fra dette til kommunens budget. Fra 1920 blev vandforbruget målt og betalt efter målere. I 1926 brugtes 70 liter pr. dag og indbygger, i 1938 var forbruget steget til 90 liter. Næsten alt vandet kom fra kilderne på Galgebakken, hvis ydeevne blev forøget ved hjælp af nye borer.

Gasværket bidrog i 1920'erne årligt med ca. 20.000 kr. til kommunens indtægter; derefter steg kommunens udbytte til 47.000 kr. i 1939/40. Til trods for konkurrencen fra elektriciteten var gasforbruget i stadig fremgang. Fra omkring 600.000 m³ i 1920 nåede det op på 900.000 m³ i 1939. Bedre udnyttelse af kullene gjorde det muligt at nedsætte forbrugerprisen til næsten det halve, samtidig med at man stimulerede forbruget ved hjælp af en tarifpolitik, der gjorde merforbrug særdeles billigt.

Kommunens største aktiv var dog *elektricitetsforsyningen*, der i begyndelsen af 1920'erne indbragte ca. 60.000 kr., men 240.000 kr. i 1939. Denne særdeles gunstige udvikling havde kommunens tilslutning til højspændingsværket som forudsætning. Stordriften muliggjorde en stadig billigere produktion, og kommunen kunne foretage tilsvarende nedsættelser i salgsprisen på elektricitet. Gennemsnitsprisen for lys blev i 1928 nedsat fra 45,66 til 38,45 øre pr. kWh og var i 1932 nede på 16,33 øre. Salgsprisen for både lys og kraft dalede fra 21,1 øre i 1930 til 11,7 øre i 1938. Det samlede elforbrug pr. indbygger tredobledes i løbet af 1930'erne. Elkomfurer var på tærskelen til 2. verdenskrig almindelige i Åbenrå.

Arbejdsløshed

Man kan ikke afslutte en oversigt over de materielle forhold i Åbenrå uden at beskæftige sig med den alt for store del af indbyggerne, som var ude af stand til at skaffe sig arbejde.

Der er ikke publiceret en officiel arbejdsløshedsstatistik for Åbenrå by. Kun i 1934 blev der gennemført en arbejdsløshedstælling, hvis resultater blev offentliggjort af Statistisk Departement. Desværre forsømte tællingen de arbejdsløses geografiske fordeling, og kun for arbejdsmændenes vedkommende – en meget vigtig gruppe i Åbenrå – kan der gives tilfredsstillende oplysninger. Arbejdsløshedsprocenten for arbejdsmænd var da 16,8 i hele landet, 21,6 i byerne og ikke mindre end 31 i Åbenrå.

Aviserne offentliggjorde med uregelmæssige mellemrum de tal om arbejdsløshedens størrelse, som arbejdsanvisningskontorerne indsamlede. Selv om de nedenfor anførte tal er meget spredte og navnlig alt for få i kriseårene i begyndelsen af 1930'erne, giver de alligevel et indtryk af, hvor frygtelig en svøbe arbejdsløsheden var.

Antal tilmeldte arbejdsløse i Åbenrå

Februar	1921	170	December	1929	296	
Januar	1925	280	December	1932	300	understøttede
Marts	1926	458	Oktober	1937	170	ufaglærte
Marts	1927	545	Juni	1938	267	
Juni	1927	307	Januar	1949	410	
Januar	1929	375				

Et bedre indtryk af nødens omfang får man, når man hører, at byrådet i februar 1933 regnede med, at 800 skulle have *socialhjælp*, og at 2400 deltog i kødfordelingen. Også det store antal folketingsvælgere, der blev *slettet af valglisten* til byrådsvalgene på grund af skatterestancer o.l., vidner om, hvor alvorligt det sociale problem var. I 1929, da restriktionerne for byrådsvalgerne var særlig strenge, var der i Åbenrå 4385 folketingsvælgere, men kun 3260 kunne deltage i byrådsvalget en måned forinden. Det er sikkert rimeligt at henregne en fjerdedel af Åbenrås indbyggere til den udpræget fattige befolkning, som fik offentlig hjælp, ikke betalte skat eller var i skatterestance.

Arbejdsløshedsproblemet beskæftigede til stadighed myndighederne, og når de fattiges nød var særlig stor, søgte de i første række hjælp hos kommunen.

Dér fandt de imidlertid *ikke megen forståelse* for deres situation, i al fald ikke i 1920'erne. I juli 1920 besluttede byrådet således ikke at udbe-

tale understøttelse til ugifte arbejdsløse og ikke at betale sygekassebidrag for arbejdsløse. Under en principiel debat om problemet udtalte den tyske gruppes formand, Rasmus Andersen, at de unge bare kunne tage arbejde på landet, og at en ung mand dog måtte have så megen æresfølelse, at han hellere ville spise brød, han havde tjent til, end leve af andres gaver. Borgmester Fink mente, at understøttelsen måtte begrænses, så vidt det kunne forsvares, og ønskede, at de arbejdsløse gik til kontrol to gange daglig. Hans principielle opfattelse var, at al støtte uden modydelse var demoraliserende.

I overensstemmelse hermed søgte man i Åbenrå at beskæftige langvarigt arbejdsløse ved *nødhjælpsarbejde*, og bl.a. Kystvej, omkørselsvejen, dyrskuepladsen og sportspladsen blev anlagt på denne måde. Hensigten med disse kommunale foranstaltninger var uden tvivl god, men det var kun et mindretal af de arbejdsløse, der fandt beskæftigelse her, og systemet var ikke populært hos arbejderne, som bl.a. frygtede, at det virkede løntrykkende.

I februar 1929 lykkedes det de arbejdsløse ved hjælp af gentagne demonstrationer – et ekstraordinært byrådsmøde overværedes af hundrede arbejdsløse – og med støtte af Fællesorganisationen at få den ugentlige understøttelse for et ægtepar sat op fra 15 til 17 kr. De arbejdsløse havde krævet 20 kr. I kriseårene i begyndelsen af 1930'erne kom det til en lang række møder og demonstrationer af de mange arbejdsløse. Den 26. januar 1933 gik således ca. 250 arbejdsløse fra et møde på Hotel Royal til det af politi bevogtede rådhus, hvor murer Schrøder overrakte byrådet de arbejdsløses krav, alt imens der blev holdt taler til den forsamlede mængde uden for bygningen. Udbyttet af aktionen meddeltes de arbejdsløse den 30. januar: to hektoliter koks til hver arbejdsløs, lægeundersøgelse af de arbejdsløses børn samt bespisning af dem i skolerne.

Nationale, politiske og kulturelle forhold

Danske og tyske

I Åbenrå bestemtes det nationale tilhørsforhold, ligesom andetsteds i Sønderjylland, af sindelaget; sproget og afstamningen kom i anden række. Beherskelsen af den hjemlige, *danske dialekt* var det, der gjorde en person til åbenråer; tilflyttere søgte straks at tilegne sig dialekten – kongerigske tilflyttere udgjorde i nogen grad en undtagelse –, og deres børn talte den altid. Hjemmesproget kunne være tysk – mest, hvor det drejede sig om sydfra tilflyttede i første generation – og var ikke sjældent blandet,

hvis kun den ene af forældrene var tilflyttet sydfra. Det danske sprogs styrke viste sig i, at kun få hjemmetske familier var tysktalende.

I 1800-årene havde tilflytningen fra tysktalende egne ikke været større, end at byens danske sprog havde været altdominerende, og først i tiden mellem 1900 og 1920 var mængden af tyske tilflyttere så stor, at en anelig del af byens indbyggere blev tysktalende. Foruden tilflytningen sydfra må man tillægge germaniseringspolitikken, især den tyske skoleundervisning, sin andel i denne udvikling.

I 1921 fordelte Åbenrå bys indbyggere sig således efter *fødested*:

Åbenrå by	3360	} Nordslesvig 5800	= 73
Øvrige Nordslesvig	2440		
Tyskland	1199	} Fremmedfødte 1314	= 16,5
Øvrige udland	115		
Kongeriget	847		
	7961		100

Det svarer godt til disse tal, at H. P. Hanssen i 1927 oplyste, at man ved en tælling i 1925 havde fastslået, at 20 pct. af Åbenrås familier var tysktalende. I 83 pct. af disse hjem var enten den ene af forældrene eller begge forældre indvandret sydfra. Blandt de børn, der gik i borgerskolen, var dansk aldeles dominerende. Hejmdal skrev 13. april 1920, at en nøjagtig undersøgelse havde vist, at kun 4–5 pct. af borgerskolens elever havde tysk til modersmål.

Antallet af tyske »fremmedfødte« var gået stærkt tilbage i årene 1919 og 1920. I 1920 flyttede ca. 660 personer, som havde boet i Åbenrå i over ét år, til Tyskland; det tilsvarende tal for 1919 var godt 300. Sætter man skønsvist den normale fraflytning sydpå til 150 pr. år, skulle genforeningen have bevirket en ekstraordinær nedgang i Åbenrås tyske befolkningsdel på ca. 650. Det store flertal af disse *fracflyttere* var embeds- og bestillingsmænd af alle grader, lige fra landråden og dommeren til lærere og ledvogtere; blandt ikke-tjenestemændene lægger man specielt mærke til de mange tyske fiskere, som i årene før 1. verdenskrig var flyttet til byen, især fra Eckernförde. Det nævnte tals korrekthed sandsynliggøres ved en sammenligning med tallet for de i kongeriget fødte 847 indbyggere. Kun få af dem havde boet i Åbenrå i 1914, et flertal var tjenestemænd, der havde erstattet de bortflyttede tyske, og et mindre antal var funktionærer og forretningsdrivende, som søgte lykken i den genforenede landsdel.

For åbenråernes tysksindede del var denne bortflytning utvivlsomt et

stort tab, ikke så meget talmæssigt, som fordi den tyske befolkningsgruppe havde været vant til at betragte embedsmændene som sine naturlige ledere. Der var mange danskere, som på denne baggrund troede, at de tysksindede inden længe ville blive opsuget af danskheden, men de glemte, at ca. to tredjedele af de tyskfødte, der havde haft bopæl i Åbenrå i 1918, blev boende i byen, og at den tyske indstilling var fast forankret hos flertallet af de dansktalende åbenråere, der var vant til at stemme tysk. Man tog heller ikke i betragtning, at den liberale danske mindretalslovgivning gav tyskheden muligheder for at udfolde sig, som danskheden aldrig havde kendt i tysk tid, og man undervurderede omfanget af den finansielle og kulturelle støtte, mindretallet kunne modtage fra et stadig stærkere Tyskland.

Sandt var det imidlertid, at de tyske åbenråere i 1920 stod over for mange vanskeligheder, og at modet ikke var stort. Ledelsen troede ikke, at tyskheden kunne holde sig i live i et Nordslesvig, der hørte til Danmark, og krævede derfor en ny afgørelse af grænsespørgsmålet. I virkeligheden var der ingen grundlag for en sådan pessimisme. Ved folkeafstemningen havde tyskerne haft et ringe flertal, og de ejede en ofte overset reserve i de mange, der var tilflyttet efter 1900, men ikke havde haft ret til at deltage i afstemningen. En stor del af byens håndværkere og en lille, men indflydelsesrig gruppe velhavende købmænd udgjorde den tyske folkedels sikre kerne, og man kunne gøre sig håb om, at mange arbejdere ville stemme tysk. Tilbageskuende kan man da også fastslå, at tyskerne i Åbenrå spillede en betydelig rolle i hele mellemkrigstiden, selv om de i stadig mindre grad satte deres præg på byen.

Åbenrås dansksindede befolkning havde i 1920 nogenlunde samme sociale sammensætning som det tyske mindretal, når bortses fra, at teknisk kunnen var mere udbredt på tysk side, medens danskerne havde overtaget i byens handels- og finansverden. Alligevel så *danskerne* fremtiden i møde med *fortrøstning*, bl.a. fordi tilvandringen sydfra nu i det væsentlige var standset til fordel for en tilsvarende strøm af tilflyttere nordfra, men især fordi de fra nu af kunne regne med den danske statsmagts sympati og med den indflydelse, den ville udøve på mange nationalt indifferente gemytter.

Det danske og det tyske parti i Åbenrå var diametrale modsætninger på det nationale plan, men ved siden af disse to borgerlige partier gjorde *socialdemokratiet* sig fra nu af gældende som den tredje part på den politiske arena. Denne nye konkurrent med sit socialistiske program og sine internationalistiske principper åbnede lidt efter lidt manges øjne for den hidtil oversete kendsgerning, at de to gamle modstandere i den na-

I årene efter genforeningen benyttedes enhver lejlighed til at vise flaget. Her flages der i Ramsherrød i anledning af en fest, hvor der også er hængt guirlander på Svaneapoteket t.h. og købmand Johs. Paulsens forretning t.v. Bemærk de mange »spioner« i vinduerne.

tionale strid i det store og hele havde samme syn på de sociale problemer og dermed store muligheder for et kommunalpolitisk samarbejde. Man var imidlertid tilbøjelig til ikke at give socialdemokratiet store chancer i det politiske spil: for det første havde Åbenrå en ret ubetydelig industriarbejderklasse, og der syntes derfor at være afstukket snævre grænser for socialdemokraternes indflydelsessfære; for det andet var den socialdemokratiske afdeling i Åbenrå – som i det øvrige Nordslesvig – vokset op som en del af det tyske socialdemokrati, og man formodede derfor, at partiet i Åbenrå enten ville støtte det tyske mindretal eller slide sig selv op i national uenighed.

Styrkeforholdet mellem de to nationaliteter kan måles på flere måder. Man kan, som det er mest almindeligt, tage resultaterne af de forskellige politiske valg, især folketings- og byrådsvalgene, man kan se på de danske og tyske skolers elevtal, og endelig kan man benytte antallet af danske og tyske kirkelige handlinger, der måske var den mest fintmærkende indikator af alle.

<i>Stemmer</i>	<i>Folketingsvalg</i>						
	1920	1924	1926	1929	1932	1935	1939
Danske borgerlige	1039	1376	1225	1269	1248	1340	1726
Danske nazister	–	–	–	–	38	92	146
Soc. (+ VS og K)	644	1025	1360	1487	1858	2103	2255
Slesvigsk parti	989	997	1094	998	972	1236	1509
Stemte ikke	1196	644	670	622	729	716	322
Ugyldige	12	25	17	9	13	13	26
Ialt	3880	4067	4366	4385	4858	5500	5985

Procentandel af stemmeberettigede

Danske borgerlige	27	34	28	29	26	24	29
Danske nazister	–	–	–	–	1	2	3
Soc. (+ VS og K)	17	25	31	34	38	38	38
Slesvigsk parti	25	25	25	23	20	23	25
Stemte ikke	31	16	16	14	15	13	5

Procentandel af valgdeltagere

Danske borgerlige	39	41	33	34	30	28	30
Danske nazister	–	–	–	–	1	2	3
Soc. (+ VS og K)	24	30	37	39	45	44	40
Slesvigsk parti	37	29	30	27	24	26	27

Soc. (+ VS og K) = Socialdemokrater inklusive eventuelle venstresocialistiske og kommunistiske stemmer.

<i>Stemmer (og mandater)</i>	<i>Byrådsvalg</i>				
	1922	1925	1929	1933	1937
Danske borgerlige	1059(7)	1286(7)	1274(8)	1461(7)	1681(6)
Danske nazister	–	–	–	–	65(0)
Soc. (+ K)	651(4)	677(4)	585(3)	1095(5)	1775(7)
Slesvigsk parti	871(6)	1018(6)	975(6)	1137(5)	1311(6)
Stemte ikke	325	447	418	502	609
Ugyldige	12	6	8	16	14
Ialt	2918	3434	3260	4211	5455

Procentandel af stemmeberettigede

Danske borgerlige	36	37	39	35	31
Danske nazister	–	–	–	–	1
Soc. (+ K)	23	20	18	26	33
Slesvigsk parti	30	30	30	27	24
Stemte ikke	11	13	13	12	11

Procentandel af valgdeltagere

Danske borgerlige	41	43	45	39	35
Danske nazister	–	–	–	–	1
Soc. (+ K)	25	23	21	30	37
Slesvigsk parti	34	34	34	31	27

Resultaterne af de mange valg til offentlige organer er mindre egnede til at måle den nationale indstilling, end man på forhånd ville tro. Et stort antal af vælgerne deltog slet ikke i noget valg. Dernæst spillede personligt kendskab til kandidaterne ved lokale valg ofte en større rolle end ideologiske forskelle. Dette gælder især ved de vigtige byrådsvalg. For det tredje drejede intet valg sig direkte om nationale spørgsmål. For det fjerde nægtede socialdemokratiet principielt at godtage den opfattelse, at valgene var nationale tilkendegivelser, og både socialdemokratiets kandidater og vælgere tilhørte derfor begge nationale grupper. Endelig havde bestemmelserne for deltagelse i byrådsvalg social slagside til skade for arbejderne. Folketingsvalgene præges mindst af alle disse skavanker, men da det overnationale socialdemokrati lagde beslag på en stor og stadig stigende andel af stemmerne – i 1932 var det 45 pct. af valgdeltagerne – kan de nationale sympatier ikke uden videre læses ud af tallene.

Børnene i den undervisningspligtige alder i danske og tyske skoler

	Elever i danske skoler	Elever i tyske skoler	pct. tysk-underviste elever	Elever ialt
1921	596	380	38,9	976
1925	740	402	35,2	1142
1932	813	454	35,8	1267
1940	996	336	25,2	1332

Børnenes fordeling på danske og tyske skoler giver et meget godt indtryk af de to nationale gruppers tiltrækningskraft, men tallenes værdi formindskes af den kendsgerning, at en del elever i statskolen og den tyske privatskole var børn af forældre, der boede uden for kommunen.

Ved bedømmelsen af de kirkelige tal må det tages i betragtning, at en del af handlingerne, især i den tyske menighed, omfatter personer bosat uden for sognet. Dåbstallene udtrykker sikkert mest korrekt den nationale styrkefordeling, medens det bratte fald i de tyske vielsers forholdsvis antal i løbet af 1930'erne formodentlig er påvirket af, at man ved blandede ægteskaber har foretrukket dansk, fordi det var øvrighedens sprog og derfor mere neutralt end tysk.

<i>Kirkelige handlinger</i>				
	Dansk	pct.	Tysk	pct.
<i>Døbte</i>				
1920	100	54	84	46
1925	149	73	55	27
1932	137	78	39	22
1940	149	83	29	17
<i>Konfirmander</i>				
1920	116	61	73	39
1925	133	65	72	35
1932	70	73	26	27
1940	143	71	59	29
<i>Viede</i>				
1920	63	55	51	45
1925	28	67	14	33
1932	39	76	12	24
1940	41	91	4	9
<i>Begravede</i>				
1922	60	50	50	45
1925	74	72	29	28
1932	77	69	34	31
1940	89	68	41	32

Hvis man for overskuelighedens skyld sammenfatter tallene til årgennemsnit i de tre perioder 1921–26, 1927–32 og 1933–40 får man følgende tal for de tyske kirkelige handlingers procentvise andel af samtlige kirkelige handlinger:

	1921–26	1927–32	1933–40
	pct.	pct.	pct.
Døbte	34	23	18
Konfirmerede	40	32	31
Viede	37	21	18
Begravede	37	30	26
Gennemsnit ialt	37	26	24

Den almindelige politiske udvikling før 1933

Den danske kommunallovgivnings indførelse bevirkede en række forandringer i byens styre. Kommunalbestyrelsens to afdelinger – magistrat og borgerrepræsentation – forenedes i 1920 i ét byråd således, at magi-

Amtslæge, dr. med. Mads Michelsen havde en stor og værdifuld samling af antikviteter, hvilket fremgår af fotografiet af hans dagligstue.

straten (borgmester og rådmænd) blev et udvalg inden for byrådet. 1924 blev byen adskilt fra amtskommunen og var herefter ikke længere repræsenteret i amtsrådet.

Ved byrådsvalget i 1919 var købmand *Holger Fink* blevet borgerrepræsentationens formand og dr. Mads Michelsen dens næstformand. Da den tyske borgmester Schreck den 18. maj 1920 tog sin afsked, valgtes Fink til hans efterfølger. Efter en afstemning, ved hvilken den tysksindede senator *Lorenz Tofft* var opstillet som fælleskandidat for tyskere og socialdemokrater, enedes man, efter forslag fra socialdemokraten sadelmager *Kiær*, om et kompromis: borgmesterposten skulle tilfalde den største gruppe, danskerne, posten som viceborgmester den næststørste gruppe, tyskerne. Ved en ny afstemning blev så Fink og Tofft enstemmig valgt.

Den samme nationalt forsonlige holdning viste sig på de fleste andre områder. Det kommunale skolevæsen indrettedes med en dansk og en tysk afdeling under hver sin overlærer; i kirken skulle der skiftevis være danske og tyske hovedgudstjenester; i byrådet kunne medlemmerne tale dansk og tysk efter forgodtbefindende, dagsordenen forelagdes på såvel dansk som tysk, og borgmesteren lovede, at lovttekster så vidt muligt ville blive forelagt medlemmerne med en tysk oversættelse.

Holger Fink var en af danskhedens førende mænd og derfor opsat på at styrke den danske sag, men som borgmester var det først og fremmest byens erhvervsinteresser, der lå ham på sinde. Ud fra denne grundindstilling og med store evner som forhandler og administrator faldt det ham let at tilvejebringe et samarbejde med det tysksindede borgerskabs repræsentanter. I de 26 år, Holger Fink beklædte sit embede, var han Åbenrås mærkesmand. Han styrede byens sager efter gamle købmandsprincipper således, at energi og initiativ især prægede det første tiår af hans administration, medens forsigtighed og sparsommelighed var dominerende i de vanskelige tider i 1930'erne – efter manges mening i for høj grad.

Da dansk var det overvejende flertals sprog og det danske parti byens største, måtte en frivillig *ordning af sprogforholdene* falde ud til det danske sprogs fordel. Forretningsskiltene blev hurtigt helt overvejende danskprogede; tvesprogede skilte var undtagelser, rent tyske fandtes ikke længere. Økonomisk betonedede organisationer, der stod åbne for begge nationale parter, som f.eks. Handelsforeningen og Arbejdernes Fællesorganisation, gik over til dansk forretningssprog samtidig med genforeningen. Det frivillige brandværn, blandt hvis medlemmer de tysksindede dominerede, fik dansk kommandosprog i begyndelsen af 1926, og fra da af blev også dets protokoller ført på dansk.

Valg

Folkeafstemningen i 1920 havde givet tyskerne et lille flertal, og de første valg, der fandt sted efter genforeningen, viste til danskernes overraskelse, at de to nationaliteter fortsat var jævnbyrdige.

Ved *valget til menighedsrepræsentationen* den 4. november 1920 var der tysk flertal – 981 tyske mod 948 danske stemmer – og ved de øvrige valg konstruerede man fra tysk side et flertal for tyskheden ved at regne en betydelig del af de socialdemokratiske og venstresocialistiske stemmer som tyske. *Folketingsvalget* den 23. september 1920 gav således i følge Apenrader Tageblatt et tysk flertal – 1349 tyske mod 1304 danske stemmer –, idet halvdelen af de socialdemokratiske stemmer og 100 af 125 venstresocialistiske måtte anses for tyske. Selv om danskerne ikke ville acceptere denne udlægning, måtte de indrømme, at det danske flertal var spinkelt. Ved *skolekommissionsvalget* den 25. juli 1920, hvor socialdemokraterne fik 13 pct. af de afgivne stemmer, stod 44 pct. danske over for 43 pct. tyske. Det ovennævnte kirkelige valgresultat var i den grad et chok for danskerne, at de indgav klage over valget, fordi nyligt tilflyttede danske embedsmænd ikke havde kunnet stemme.

Forklaringen på de dårlige danske valgresultater var i første række forholdsvist ringe dansk valgdeltagelse. Efter overgangstidens nationale ansændelse rådede der en forståelig politisk methed. Dertil kom for folketingsvalgets vedkommende, at overordentlig mange ikke kendte de danske partier. Medens der ved intet af de følgende folketingsvalg var mere end 16 pct., der afholdt sig fra at stemme, var valgdeltagelsen i 1920 kun 69 pct., og takket være H. P. Hanssens og Hejmdals store indflydelse tilfaldt ikke mindre end tre fjerdedele af de dansk-borgerlige stemmer partiet Venstre, 754 af ialt 1039 stemmer.

Lidt efter lidt opstod der danske *partiorganisationer*.

En konservativ vælgerforening, der målbevidst virkede for at gøre konservatismen til den førende borgerlige retning i byen, og en indflydelsesrig radikal vælgerforening dannedes snart efter genforeningen. En afdeling af Konservativ Ungdom blev oprettet i september 1922. En Venstre-forening blev først stiftet 8. januar 1924, forud for folketingsvalget. I dens bestyrelse sad Holger Fink som formand (til 1933), overlærer Jens Thau som næstformand og direktør M. Mortensen som sekretær. Fra 1937 var konsulent Johannes Pedersen formand. Den konservative forening fik en ny bestyrelse i efteråret 1926; dens medlemmer var bl.a. købmand Tandrup, dyrlæge Birkmose, postmester Ellerbeck, købmand Vest, redaktør Olesen og dentist Verdich.

Den partimæssige splittelse var ikke populær i det danske borgerskab, og gennem *Abenrå Kommunalforening*, der var blevet oprettet i 1919 for at samle danskheden ved det forestående byrådsvalg, søgte den store skare af ikke-partiorganiserede at fastholde mest muligt af det fra den tyske tid overleverede danske sammenhold ved alle lokale valg. I 1921 blev Jacob Michelsen valgt til foreningens formand. I hele 1920, dvs. indtil oprettelsen af de danske partiorganisationer, optrådte kommunalforeningen som de dansksindedes politiske fællesrepræsentation. Den udpegede i maj 1920 Holger Fink til dansk borgmestercandidat og krævede i juni valg af en sygehuslæge, »som kan tale dansk med personale, læger og patienter og kender eller har sat sig ind i danske forhold«. Sygehuslæge, dr. Jansen blev derefter afskediget med udgangen af 1921.

Forud for byrådsvalget den 28. februar 1922 blev der på kommunalforeningens initiativ opstillet en *dansk fællesliste*; den godkendtes af de konservative, de radikale og af et udvalg, der repræsenterede foreningens ikke-partiorganiserede medlemmer. Listen forenede hensynet til partierne med en repræsentation for de forskellige sociale grupper således, at der på de første 9 pladser skulle være 3 købmand, 2 håndværkere, 2 embedsmænd og 2 arbejdere – den ene af de sidstnævnte fik andenplad-

sen. – Ved menighedsrådsvalget og valget til ligningskommissionen senere på året gik man frem på samme måde.

Af valgene i 1922 blev det vigtigste, *byrådsvalget*, af danskerne følt som en skuffelse. I 1919 havde de fået halvdelen af de 24 mandater og sikret sig flertallet, takket være borgmesterens udslaggivende stemme. I 1922, da der var 17 mandater, fik de kun 7 mod tyskerne 6 og socialdemokraternes 4. Valgdeltagelsen var 89 pct. Tyskerne havde klaret sig godt, idet de havde lidt mere end den tredjedel af stemmerne, der var tilfaldet dem i 1919; forklaringen var sikkert, at en del socialdemokrater havde stemt tysk. Den danske tilbagegang fra 48 til 41 pct. af stemmerne skyldtes imidlertid ikke frafald til tyskerne, men til socialdemokraterne, en udvikling, som alle indsigtfulde havde regnet med. Den danske skuffelse kunne derfor kun skyldes, at tyskerne mod forventning havde holdt stillingen. Apenrader Tageblatt fremhævede med rette, at tyskerne havde vist, at de ikke ville lade sig opsuge.

Ville tyskerne nu handle i overensstemmelse med deres valgparole: »Det danske partis flertal må brydes« og styrte Holger Fink ved at gøre Hans Hinrichsen til borgmester, som socialdemokraten Ewald opfordrede dem til? Valget var dog næppe overstået, før det tyske blad talte om hensynet til de fælles byinteresser, dvs. fortsat borgerligt samarbejde på tværs af nationale skel, og den 18. marts genvalgtes Fink til borgmester med de danske stemmer. Tyskerne og socialdemokraterne stemte ikke. Den tyske Joh. Petersen blev viceborgmester.

Valgene til hjælpe-kassen, til menighedsrådet og ligningskommissionen (alle i 1922) forløb noget mere tilfredsstillende for danskerne. I *menighedsrådet* fik de endog absolut flertal – for første gang siden 1867 –, fordi de fleste socialdemokrater holdt sig hjemme eller stemte borgerligt. Deltagelsen i de tre valg var omkring 63 pct.

Ved *folketingsvalget* i 1924 fortsatte socialdemokraterne deres fremgang og fik for første gang flere stemmer end tyskerne.

I 1925 var der igen *byrådsvalg*. Valgrestriktionerne ramte især socialdemokraterne, mens tyskerne kunne bevare deres andel af stemmerne. Danskerne gik frem til 43 pct. af de afgivne stemmer til trods for, at de optrådte splittet i to grupper. Dansk Fællesliste fik 5 mandater, den konservative Dansk Borgerliste 2. – Ved borgmestervalget den 26. marts genvalgtes Fink og Joh. Petersen. Socialdemokraterne afholdt sig fra at stemme, Holger Fink fik både danskernes og tyskerne stemmer, men Joh. Petersen kun tyskerne.

Folketingsvalget i 1926 fandt sted under de gunstige vilkår for tyskerne, som selvstyret havde skaffet dem. Slesvigsk Parti havde da også

nogen fremgang, men det afgørende var, at socialdemokraterne øgede deres stemmeandel fra 30 til 37 pct. og fik flere stemmer end både det danske og det tyske parti.

I 1929 var der med godt en måneds mellemrum både *byrådsvalg* og *folketingsvalg*. De rolige økonomiske og politiske forhold, hvorunder valget fandt sted, viste sig at være til gavn for den borgerlige danske fløj. Ved byrådsvalget var der opstillet en dansk fællesliste. Den vandt 1 mandat fra socialdemokraterne, og stillingen i byrådet var herefter 8 danske, 6 tyske og 3 socialdemokrater. Det dårlige socialdemokratiske valgresultat skyldtes først og fremmest de særligt strenge restriktioner, der gjaldt for stemmeafgivningen ved dette valg – henved 800 var slettet på grund af skatterestance –, men også den omstændighed, at den fremtrædende tysksindede socialdemokrat Wilhelm Ewald lod sig opstille på den tyske liste og samlede 103 stemmer – uden at blive valgt. Ved folketingsvalget gik både socialdemokraterne og danskerne frem på tyskernes bekostning.

Den afspændte nationalpolitiske atmosfære i disse år gav sig mange udslag. I 1926 og 1930 var der således fredsvalg til menighedsrådet og i 1929 til skole- og ligningskommissionerne. De tyske og socialdemokratiske forsøg på at hævde Åbenrå som en tvesproget by blev opgivet. Det socialdemokratiske magistratsmedlem, Hermann Nagott, der var født i Berlin, begyndte i februar 1927 at *tale dansk i byrådet*, og ved borgmestervalget 30. marts 1929 fulgte den tyske byrådsgruppens førstemand, Rasmus Andersen, hans eksempel; hans begrundelse var, at der i det nyvalgte byråd sad medlemmer, der ikke forstod tysk godt nok. Borgmestervalget i 1929 blev en understregning af det borgerlige dansk-tyske samarbejde. Til trods for, at socialdemokraterne havde tilbudt at stemme for en tysk borgmester, stemte tyskerne i første omgang sammen med danskerne for Holger Fink og danskerne sammen med tyskerne for Jürgen v. Bergen som viceborgmester.

I forbindelse med tyskernes stemmeafgivning til gunst for Holger Fink udtalte Rasmus Andersen, at den skulle opfattes som et tillidsvotum til borgmesteren. Allerede i 1925 skrev det tyske blad om Fink, at byen i ham havde »eine tüchtige und bewährte Kraft«. Ved Finks 10-års jubilæum som borgmester fulgte en hyldestartikel, der omtalte hans energi og dygtighed.

Nordschleswigsche Zeitungs tak til byens danske borgmester var ikke det eneste udtryk for den dansk-tyske fordragelighed, der prægede det nationalpolitiske liv i årene op imod 1930. Da kaptajn C. C. Fischer fyldte 85, skrev det tyske blad, at man »med en vis skamfølelse minde-

des de tider, da den gamle danske stridsmand måtte kæmpe mod forvaltningsdomstolene, der ville stemple ham som optant«. Bladet bragte også en rosende artikel om Refslund Thomsen, da han havde været amtmand i 10 år.

Folketingsvalget i november 1932 og *byrådsvalget* den 5. marts 1933 var begge præget af kraftig *socialdemokratisk fremgang*. Socialdemokraterne fik ved folketingsvalget 45 pct. af stemmerne, det højeste tal, de opnåede i mellemkrigstiden. Ved byrådsvalget erobrede de 1 mandat fra danskerne og 1 fra tyskerne; det socialdemokratiske stemmetal var 1040 (+ 55 kommunister) mod kun 585 i 1929. Stillingen i byrådet var herefter 7 dansk-borgerlige, 5 tysk-borgerlige og 5 socialdemokrater. Valgdeltagelsen var ikke mindre end 88 pct. Danskerne optrådte med en fællesliste, støttet af Radikale og Venstre, og en konservativ partiliste.

De *konservative* havde som betingelse for at støtte fælleslisten krævet 4 af de første 7 pladser. De støttede deres krav på resultatet af folketingsvalget i november 1932, da de havde fået 51 pct. af de dansk-borgerlige stemmer i Åbenrå. *Venstre* havde fra 1920 været i næsten uafbrudt tilbagegang: fra 73 pct. af de dansk-borgerlige stemmer i 1920 var de i 1932 reduceret til 30 pct. Dette tal var dog betydeligt sammenlignet med Venstres stemmeandel i andre danske købstæder af samme størrelse. Forklaringen må søges dels i byens sociale struktur, dels i Hejmdals store indflydelse. Venstres tilbagegang var kommet de konservative og tildels de radikale til gode.

De dansk-borgerlige stemmers fordeling ved folketingsvalg

	V	pct.	K	pct.	R	pct.	Andre	pct.
1920	754	73	160	15	85	9	30	3
1924	745	54	414	30	209	15	8	1
1926	451	37	536	44	171	14	67	5
1929	539	42	515	41	178	14	37	3
1932	373	30	637	51	213	17	25	2

I 1932 gjorde *kvinderne* for første gang et organiseret fremstød for at komme til at spille en rolle på den politiske arena. De dansk-borgerlige partier havde ikke givet kvinderne plads i byrådet. Ganske vist var Marie Thomsen, Kolstrup, blevet indvalgt i byrådet i 1919, men hun var straks efter blevet opfordret til at udtræde, fordi hendes broder også var medlem. Nu fremlagde Ingeborg Refslund Thomsen på en ekstraordinær generalforsamling i kommunalforeningen den 24. februar 1932 en henvendelse fra 135 kvinder; de ønskede at blive repræsenteret i kommunalforeningens bestyrelse og senere i byrådet. Det stormfulde møde

Kresten Refslund Thomsen var redaktør ved Hejmdal, da han 1920 konstitueredes som landråd af Den internationale Kommission. Han var amtmænd 1920–54 og øvede en fremragende indsats i genforeningsprocessen.

kom især til at dreje sig om, hvorvidt man ved at give plads til kvinderne skulle opgive bestyrelsens sammensætning efter politiske linjer, dvs. 3 venstre, 3 konservative, 1 radikal. En ny generalforsamling den 14. marts forkastede et forslag om, at de borgerlige partier skulle repræsenteres med hvert 1 medlem i bestyrelsen, og at generalforsamlingen skulle vælge de resterende 4 medlemmer. Den nye bestyrelse fik kvindeligt flertal, fruene Asby, Kjeldskov, Hammerich og Paula Fink, men partirepresentationen blev den gamle. Ved valget i marts 1933 blev fru Friberg medlem af byrådet.

Tyskerne

Det tyske mindretal i Nordslesvig satte sig efter 1920 to hovedmål: at opnå en ny afgørelse af grænsespørgsmålet og at få gennemført kulturel autonomi. Den første opgave var et fjernt mål, der varetoges af »Schleswigscher Wählerverein«. Det kneb med at holde interessen for dette mål vedlige i hverdagen. Vælgerforeningens afdeling for Åbenrå by blev stiftet 21. august 1920 og havde i 1921 248 medlemmer. I 1931 kunne den kun samle 79 medlemmer. Dens formand var skibsreder Jacob Jebsen, som også repræsenterede Åbenrå amt i hovedbestyrelsen; sekretær var redaktør Julius Kähler, kasserer hans kollega H. Roloff. Langt større umiddelbar appel havde selvfølgelig de organisationer, der søgte at sam-

le de tysksindede åbenråere til kulturelle, økonomiske og andre formål.

Disse organisationer var i de første år efter 1920 ret brogede og fritvoksende. Flere af dem, som »Verein für freies Bildungswesen« og »Verein zur Pflege deutscher Sitte und Kultur«, forsvandt efter få års forløb, for en stor del fordi det tyske mindretal i byen ikke var talstærkt nok til at opretholde de mange foreninger, men også fordi de finansielt afgørende støtteorganer i Tyskland fra 1924 tog fat på en rationalisering af det tyske foreningsvæsen. Det kom til at spille en betydelig rolle, at Flensborg i 1922 overtog fadderskabet for tyskheden i Åbenrå.

I forbindelse med rationaliseringen af de *tyske organisationsforhold* blev Åbenrå efterhånden centrum for en stor del af den tyske virksomhed i Nordslesvig. Organisationerne dækkede alle livets forhold og havde til formål gennem konsekvent afsondring fra de danske naboer og det danske samfund at muliggøre et nationalt tysk liv fra vugge til grav. I 1932 var Åbenrå hovedsæde for følgende tyske foreninger og institutioner: »Deutsche Hauptbücherei«, »Deutsch-kirchliche Arbeitsgemeinschaft«, »Turnverband Nordschleswig«, »V.D.A.-Gauverband Nordschleswig (Frauen- und Mädchengruppen des Vereins für das Deutschtum im Auslande)«, »Verband ehemaliger deutscher Soldaten im abgetretenen Nordschleswig«, »Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig«, »Knivsberg-Gesellschaft« og Nordschleswigsche Zeitung. Fra 1930 udbyggedes den tyske privatskole i Åbenrå til tysk gymnasium for Nordslesvig. De mange tyske institutioner styrkede selvfølgelig byens tyskthed.

I 1919 var den tidligere navigationsskole blevet indrettet til tysk forsamlingshus. Da bygningen blev overtaget af den danske stat, lykkedes det i 1922 den netop oprettede forening »Deutsches Haus« at købe det gamle »Stadttheater« af den danske ejer. Her afholdtes ikke blot alle tyske, men også en del socialdemokratiske møder.

Foruden de politisk betonedede organisationer regnede man også en række *upolitiske foreninger* som tyske. Det gjaldt således »Apenrader Handwerkerklub«, der mest var en selskabelig forening, oprettet 1875. Dens formand i begyndelsen af 1920'erne var Joh. Petersen, senere Aug. Erichsen. I 1931 havde »Handwerkerklub« 100 medlemmer. Af byens idrætsforeninger var »Apenrader Männerturnverein von 1888« og »Sportverein Globus« fra gammel tid tyske. I 1926 oprettedes »Ruder-verein Apenrade« som konkurrent til den i 1921 stiftede Åbenrå Roklub. Den tyske privatskoles lærere var de drivende kræfter i den. Af betydning for tyskheden var det utvivlsomt, at byens gamle skyttelav, som i årenes løb var blevet en forening for honoratiorene, var på tyske hænder og havde tysk forretningsprog.

De afgørende tyske organisationer var de sammenslutninger, der efter genforeningen blev oprettet som centre for tyskhedens politiske og kulturelle aktivitet.

I november 1921 tog agent M. C. Birch initiativet til oprettelse af »Apenrader Bürgerverein«, der skulle samle de spredte tyske foreninger i byen. Dens formand frem til 1933 var advokat Fr. Chr. Weber. »Bürgerverein« blev hurtigt byens tyske teater- og musikforening og nåede i 1924 op på 367 medlemmer; i 1930 havde den 240 betalende medlemmer. I dette år optoges de tyske ungdomsorganisationer samt »Chorvereinigung« og »Apenrader Spielschar« som kollektive medlemmer. Samtidige forsøg på at gennemføre arrangementer i samarbejde med socialdemokratiet strandede på partiets modstand.

Det var karakteristisk for de traditioner, som den borgerlige del af det tyske mindretal førte med sig ind i den danske stat, at den gamle »Kriegerverein«, efter 1920 omdannet til »Verein ehemaliger deutscher Soldaten«, fortsat spillede en stor rolle. I 1924 havde denne forening 264 medlemmer, og på dette niveau holdt tallet sig også i de følgende år. Den fremtrådte som en selskabelig forening, der plejede gamle soldaterminder. Foreningens politiske betydning lå i, at den, på tværs af Weimarrepublikkens demokratiske linje, plejede monarkistiske og nationalistiske følelser og opretholdt disses popularitet hos en meget stor del af den hjemmetyske befolkning. I 1923 talte general v. d. Goltz således til medlemmerne om »Tyskland og dets østlige naboer i fortid, verdenskrig og fremtid«. Han fortalte bl.a., at der i Polen levede »en beskidt, fordummet befolkning, mere beskidt end deres venner, de beskidte franskmænd«; i politisk henseende regerede franskmændene i Polen, i økonomisk henseende jøderne. Tyskerne var ikke skyld i verdenskrigen, de var tilmed de eneste uskyldige. Det tyske blad offentliggjorde et begejstret referat af denne rabiater tale: »det var en glæde at lytte til talerens kærnefulde ord«.

Den samme ånd satte sit præg på den tyske spejderafdeling (»Pfadfinder«), der blev dannet i 1921. Ved faneindvielsen samme år talte pastor Schmidt. Han sagde bl.a.: »Også vi bekender kulør; farven er sort-hvid-rød, som vi skal være stolte af.« I en polemisk artikel vendt mod Hejmdal, der havde skrevet, at de tyske spejdere sang »Siegreich woll'n wir Frankreich schlagen«, skrev Apenrader Tageblatt, at drengene havde brugt andre ord til den kendte melodi, men at man forøvrigt ikke skulle undre sig over, »at tyske drenge i deres fantasi drømmer om også engang sejrrikt at kunne slå Frankrig, det Frankrig, der på en så lav og gemen måde tager hævn over det værgeløse Tyskland«. I 1923 spillede

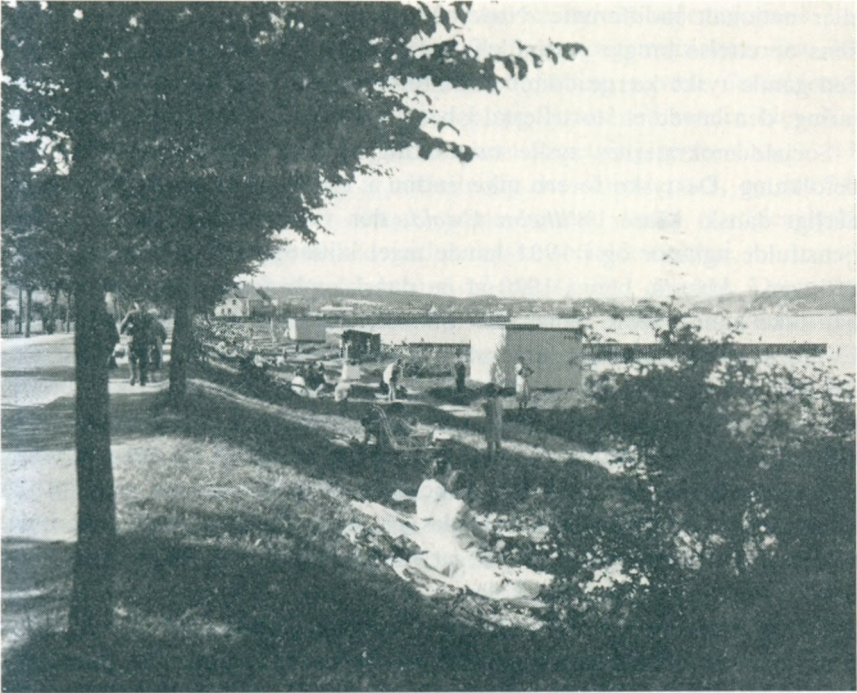
spejderne som dilettantkomedie »Teure Heimat – oder Opfer der Fremdenlegion«.

Der er ingen tvivl om, at denne ideologiske linje var en *arv fra den kejserbegejstring*, som de preussiske myndigheder havde indpodet det tysksindede borgerskab, men det skyldtes i høj grad den kreds, der sluttede op om Apenrader Tageblatt og ikke mindst bladets redaktør, den monarkistiske Julius Kähler (1873–1952), at denne indstilling til politik og kultur forblev den dominerende hos Åbenrås tyske borgerskab.

I 1922 hyldede Apenrader Tageblatt ekskejseren i Doorn i anledning af hans 63-års fødselsdag. Bladet skrev om hans glødende kærlighed til det tyske folk og hævdede, at han ville være uforglemmelig for flertallet af sit folk. Den kendte tyske socialdemokrat Rudolf Breitscheid karakteriserede bladet derimod som »ein nationaler Schädling« i det nordslesvigske grænsespørgsmål. Meddelelsen om Hitlers kupforsøg i München i 1923 blev bragt under overskriften »Nationale Revolution in Bayern«. Hindenburgs valg til præsident i 1925 hilstes med jubel; det tyske folk havde heldigvis ikke valgt, som den jødisk-demokratiske presse forlangte det.

Tonen i det tyske blad og de tyske foreninger blev mere afdæmpet i 1920'ernes anden halvdel, efter alt at dømme i takt med de tyske rigsmyndigheders tiltagende kontrol med mindretallet. Forandringen blev tydelig for offentligheden, da de tyske lokalblade i Nordslesvig fra 1. februar 1929 blev slået sammen til Nordschleswigsche Zeitung med en redaktion, hvori mere liberale mænd for en tid fik stor indflydelse. I en leder med overskriften »Fra magt- til kulturpolitikken« skrev bladet 7. juli 1930, at *kampen* ved grænsen mere og mere trak sig tilbage til *det kulturelle område*. På dette tidspunkt stod den nøgternt konservative skibsreder Jacob Jebsen som de tysksindede Åbenrå-borgeres talsmand. Han var i 1930 formand for vælgerforeningen for Åbenrå amt, for den tyske skoleforening, den tyske privatskole, Knivsbjergselskabet, Vogelgesangs tilsynsråd og for Nordschleswigsche Zeitungs tilsynsråd.

Den milde luftning blev inden længe afløst af de første varsler om en nationalistisk og chauvinistisk storm. Med udgangen af 1930 måtte Max Rasch og Harboe Kardel, der havde ord for at være moderate i deres politiske syn, forlade Nordschleswigsche Zeitungs redaktion; få måneder senere afgik Jacob Jebsen som formand for bladets tilsynsråd og i april 1932 som formand for vælgerforeningen. Ganske vist tog det tyske blad foreløbig afstand fra en nazificering af mindretallet, men glæden over nazismens fremgang i Tyskland kom til udtryk mange gange. Hitlers valgsejr i 1933 blev hilst med »taknemmelig glæde og med styrket tillid til

I 1920'erne, før automobilet var blevet almindeligt folkeeje, var Sønder Chaussé en landlig idyl med vejtræer og med badehuse på stranden.

fremtiden.« Ved byrådsvalget kort forinden var den nazistiske maskinarbejder Chr. Bruhn blevet opstillet på den tyske kandidatlistes andenplads.

Socialdemokraterne

Den socialdemokratiske bevægelse i Nordslesvig stod i 1920 organisatorisk på svage fødder. Ved årets begyndelse var der kun socialdemokratiske partiafdelinger i de fire købstæder samt i Løjt Kirkeby. Forklaringen var vel dybest set den lave industrialiseringsgrad i landsdelen, men umiddelbart skyldtes partiets vanskeligheder især, at *socialdemokratiet* fremtrådte som *et tysk parti*. Lejlighedsvis agitationsblade o.l. på dansk og et vist valgsamarbejde med danskerne forud for 1. verdenskrig havde ikke kunnet rokke ved denne opfattelse i befolkningen, selv om der var en udbredt sympati for de socialdemokratiske ideer.

I Åbenrå var partiorganisationen skabt af tilflyttede tyske arbejdere, som havde fået tilslutning af en del nordslesvigere, mest hjemmetyske

eller nationalt indifferente. Novemberrevolutionen og Weimar-republikkens oprettelse bragte partiafdelingen en strøm af nye medlemmer, men den gamle tyske kerne dominerede fortsat i kraft af sin autoritet og erfaring; den havde et stort flertal i bestyrelsen og besatte formandsposten.

Socialdemokraternes tyske orientering isolerede dem fra den brede befolkning. De tyske førere talte endnu i 1920 og årene derefter meget dårligt dansk. Murer *Wilhelm Ewald*, der var partiets dygtige og fortjenstfulde agitator og i 1901 havde taget initiativet til oprettelsen af afdelingen i Åbenrå, blev i 1920 af en dansk embedsmand spurgt, hvorfor han ikke kunne bedre dansk, når han dog havde boet i Åbenrå i 22 år. Ewald svarede, fortæller han selv, »at man hidtil havde brudt sig meget lidt om den danske sag i Nordslesvig«. Det kan heller ikke undre, at de socialdemokratiske ledere i stor udstrækning hentede deres informationer om Nordslesvigs historie og nationale forhold fra de reaktionære fortyskningsmænd, som de i princippet afskyede. Så sent som i 1926 udtalte den impulsive Ewald således på et partimøde, at det var løgn, når man fra dansk side påstod, at den preussiske regering med magt havde undertrykt de danske skoler.

Socialdemokraternes sympati for Tyskland øgedes ved republikkens indførelse. Man kunne da pege på Tyskland som et progressivt industriland med »verdens frieste forfatning«, medens Danmark skildredes som et reaktionært agrarland.

Med en sådan indstilling var det selvfølgelig svært at vinde *de dansk-sindede arbejdere*, der for en stor del var tilsluttet Sønderjydske Arbejderforening. Endnu i september 1920 havde denne afdeling i Åbenrå 234 medlemmer, medens den socialdemokratiske forening i januar 1920 havde 331 medlemmer, heraf 107 kvinder. Straks efter folkeafstemningen optog socialdemokraterne forhandlinger med Sønderjydske Arbejderforenings afdeling, og 23. februar 1920 besluttede dennes medlemmer principielt at ville indtræde i socialdemokratiet. I april havde 70 af Sønderjydske Arbejderforenings medlemmer indmeldt sig i socialdemokratiet, men de nægtede at betale kontingent, så længe en del af det overførtes til distriktsledelsen i Kiel.

Splittelsen blev dog hurtigt overvundet takket være den internationalisme, der var de gamle socialdemokraters grundholdning, og som ikke mindst besjælede *Hermann Nagott*, Åbenrå-socialdemokraternes *ideologiske førstemand*. Han og hans talrige meningsfæller var indstillet på at vise, at dansk- og tysksindede arbejdere i fællesskab kunne virke for den socialistiske sag uanset forskellige nationale sympatier. På hans forslag blev der nedsat et fællesudvalg af repræsentanter for socialdemokratiet

og Sønderjydske Arbejderforening og valgt en ny socialdemokratisk bestyrelse, i hvilken der sad medlemmer fra begge organisationer. Den 29. april 1920 antog den socialdemokratiske afdeling navnet *Socialdemokratisk Forening for Åbenrå og Omegn*, og en måned senere blev Nagott valgt til formand og dansk indført som forretningsprog. Den 1. juli vedtog afdelingen enstemmigt at tilslutte sig det danske parti, og den 18. juli tog man på et møde i Åbenrå sammen med andre nordslesvigske partiafdelinger højtideligt afsked med det tyske socialdemokrati.

En tilsvarende udvikling fandt sted på det faglige område. Det tyske Gewerkschaftskartell omdannedes 18. december 1920 til Åbenrå og Omegns Fællesorganisation med dansk forretningsprog.

Dermed var forbindelsen med Tyskland og det tyske parti ikke afbrudt. Man højtideligholdt regelmæssigt årsdagen for novemberrevolutionen; Flensburger Volkszeitung blev fortsat læst af en del medlemmer og fik tilstillet partimeddelelser; talere fra Flensborg var ingen sjældenhed på socialdemokratiske møder, og socialdemokratiske partimedlemmer og navnlig idrætsfolk fra Tyskland deltog jævnligt i arbejderstævner i Åbenrå.

Dette var naturligvis ganske i internationalismens ånd. Det viste sig imidlertid, at et mindretal af de tysksindede socialdemokrater ønskede at holde sig uden for de danske organisatoriske rammer. Der oprettedes en særlig nordslesvigsk, *tysksproget bygningsarbejderorganisation*, som i flere år var i stand til at holde de danske fagforeninger inden for byggeerhvervet ude fra Nordslesvig. Da fællesorganisationen i 1923 med 10 stemmer mod 9 havde ekskluderet den såkaldte frie organisation, omdannedes den til en afdeling af det danske murerforbund med Paul Drews som formand, med da den opløste forening blev beskyldt for at have været en skruebrækkerorganisation, udmeldte murerne sig af fællesorganisationen.

Langt alvorligere blev følgerne af de vedholdende bestræbelser, der fra tysk-borgerlig side udfoldedes for at få de tysksindede *socialdemokrater* til politisk og kulturelt at støtte *det tysk-nationale arbejde* på bekostning af den socialistiske sag. Mindretallets kontaktsmand var den populære og ærgerrige murer Ewald. I 1922 offentliggjorde han i det tyske blad sine »Erinnerungen an die Revolution und den Arbeiterrat in Apenrade«, hvori han ikke mindst fremdrog sine fortjenester af den tyske sag. I forbindelse med byrådsvalget i 1925 foreslog Ewald listeforbund mellem socialdemokraterne og tyskerne, men samlede kun 7 stemmer for sit forslag. Samtidig fremsattes der ønske om, at én side af det socialdemokratiske blad blev trykt på tysk. Et par måneder senere foreslog den

tyksindede Emil Knutzen, at partiorganisationen i Åbenrå blev delt i en dansk- og en tysksproget afdeling, om end under samme ledelse. Hejmdal havde formentlig ret, når det som forklaring på denne uventede udvikling anførte, at mange socialdemokrater samtidig var medlemmer af den tyske vælgerforening.

Da spørgsmålet om en deling af afdelingen var af principiel art, blev det forelagt forretningsudvalget i København. Som venteligt afviste dette både delingsplanen og et forslag om at opstille både en dansk og en tysk socialdemokratisk liste ved fremtidige valg; resultatet, hed det, ville blive, at de to organisationer eller lister ville bekæmpe hinanden med nationale argumenter til største skade for arbejderbevægelsens og socialismens fremgang. Socialdemokratiets opgave var »at hidføre en stadig nærmere forståelse og kontakt mellem dansk og tysk kultur i grænseegnene«. I Åbenrå besluttede man herefter, med 40 stemmer mod 35, at afholde to månedlige medlemsmøder med skiftevis dansk og tysk forretningsprog.

Ordnngen med de danske og tyske medlemsmøder fik dog ikke nogen lang levetid. De tysksprogede møder var gennemgående dårligt besøgt og synes allerede at være ophørt i foråret 1926. Den 30. juni 1927 besluttede man formelt at vende tilbage til den gamle tilstand.

I foråret 1926 vakte Ewald igen *pinlig opmærksomhed* med sine artikler i det tyske blad, og generalforsamlingen 29. april 1926 truede ham med eksklusion, hvis lignende artikler igen fremkom i borgerlige blade. Senere på året skrev Ewald en kort oversigt over afdelingens historie gennem 25 år. Da dens tendens var klart nationalistisk, lod socialdemokraterne fremstillingen trykke i passende forkortet form. Ewald offentliggjorde derpå sit værk i Apenrader Tageblatt. Han påstod, at den ringe socialdemokratiske fremgang i Åbenrå skyldtes utilstrækkelig hensyntagen til de tyske socialdemokrater og krævede en alliance mellem tyskere og socialdemokrater.

Da Ewald året efter fik optaget et indlæg mod den socialdemokratiske redaktør Swanholm i det tyske blad, var målet fuldt. Den 27. september 1927 meddelte afdelingen ham, at han var ekskluderet, og forretningsudvalget i København bekræftede eksklusionen.

Ewald kunne nu friere virke for sin politiske linje. For at få de tysksindede socialdemokrater til at fjerne sig fra partiet påstod han i 1928, at man fra dansk-socialdemokratisk side havde saboteret en beslutning om at udsende et tysk socialdemokratisk blad for Nordslesvig. Ved byrådsvalget i 1929 lod Ewald sig opstille på den tyske liste. Han fik 103 personlige stemmer – flere end nogen anden – og bidrog derved til, at socialdemokraterne mistede et mandat. I forbindelse med det påfølgende

borgmestervalg søgte han forgæves at få socialdemokraterne til at stemme på en tysk kandidat.

Det lykkedes altså i ikke ringe grad Slesvigsk Parti at bringe *splittelse* ind i *Socialdemokratiets rækker* ud fra parolen: »Höher als die Partei muss jedem Deutschen sein Deutschtum stehen.«

Det tør antages, at de dansksindede en halv snes år efter genforeningen udgjorde flertallet af partimedlemmerne – deres førstemand, *Nis Toft*, var både lokalredaktør og formand for Åbenrå kreds –, men de tysksindede var fortsat indehavere af de ledende poster i organisationerne. I 1926 efterfulgte den hjemmetyske *Anton Knudsen* Nagott som formand for partiafdelingen, og samme år valgtes *Johann Weiss* til formand for den rekonstruerede fællesorganisation.

Forholdet mellem de tysk-borgerlige og de tysksindede, men internationalistiske socialdemokrater var afgjort fjendtligt. Nagott opfordrede i 1924 sine partifæller til ikke at holde det tyske blad på grund af dets chauvinistiske tendens. Den senere folketingsmand Hans Hinrichsen advarede i 1925 mod at sende børnene i den tyske privatskole, hvor de ville blive udsat for chauvinistisk og militaristisk propaganda. Apenrader Tageblatt svarede med at tale om »Auftreten von Schädlingen am Deutschtum«. Den 20. januar 1927 udtalte partiafdelingen, at medlemskab i Verein ehemaliger deutscher Soldaten og De danske Forsvarsbrødre var uforeneligt med medlemskab i socialdemokratiet, en udtalelse, der først og fremmest vendte sin brod mod den tyske soldaterforening.

Af organisationer til venstre for socialdemokratiet spillede en meget aktiv *venstresocialistisk* partiafdeling en rolle i 1920; efter dens opløsning i begyndelsen af 1921 meldte medlemmerne sig ind i socialdemokratiet. En *kommunistisk afdeling* blev dannet i 1927 og fik i 1928 tilladelse til at deltage i majdemonstrationen med egen fane. I begyndelsen af 1930'erne tog kommunisterne, og især deres formand, den tysktalende murer Richard Schröder, sig i særlig grad af de arbejdsløses sag. I fællesorganisationen fandt kommunisterne i ikke ringe grad gehør for deres kritik af den socialdemokratiske byrådsgruppe og for krav om fælles optræden mod den nazistiske fare.

Kulturelle forhold

Skoler

De preussiske myndigheders hårdhændede udnyttelse af skolen i germaniseringens tjeneste havde gjort undervisning på modersmålet til det

ationale ønske, der stod den danske befolknings hjerte nærmest. I byerne dæmpedes denne indstilling dog af det forhold, at undervisnings sproget i skolerne, bortset fra perioden 1850–64, altid havde været tysk. *Tysk skole* havde derfor en *historisk og socialt betinget fortrinsstilling*, der kom den til gode i adskillige år efter genforeningen. Omvendt tør det antages, at mange dansktalende medlemmer af det tyske mindretal ville have accepteret en dansksproget skole med rigelig tyskundervisning som en naturlig bestanddel af den danske stat, som man nu tilhørte. Med oprettelsen af tyske afdelinger ved købstædernes kommuneskoler blev denne holdning ikke sat på prøve, men det er betegnende, at der gik en årrække, før de tyske privatskoler kunne konkurrere med kommuneskolerne, skønt mindretallets ledere fra første færd betegnede dem som nationalt upålidelige.

De på s. 159 meddelte tal for fordelingen af eleverne på danske og tyske skoler viser, at der i 1921 var 38,9 pct. tyskunderviste elever, men statistikken for 1921–23 omfatter ikke de undervisningspligtige elever, der gik i statsskolens danske og tyske afdeling; medregnes disse, øges de tyske elevers procentandel i disse år og den påfølgende tyske tilbagegang bliver mere udpræget. Ved udgangen af august 1920 var der i kommuneskolens danske afdeling 628 elever, i den tyske afdeling 443; statsskolen havde da 262 i den danske og 252 i den tyske afdeling. Ved bedømmelsen af tallene må det huskes, at kun forældrene til kommuneskolens elever – ca. $\frac{4}{5}$ af alle – udelukkende boede i byen, medens gennemsnitlig 26 pct. af statsskolens elever var udenbys; i 1928/29 var der 33 pct. udenbys elever i den tyske privatskole.

I statsskolens tyske afviklingsklasser 1920–25 var dansktimerne frivillige, men alle deltog efterhånden i dem. Efter sommerferien 1920 var dansk et obligatorisk fag i alle andre skoler.

I løbet af sommeren 1920 gennemførtes den nødvendige *reorganisation af skolevæsenet*: 23. august begyndte undervisningen i statsskolen, 6. og 7. oktober kom kommuneskolens tyske og danske afdeling i gang. Forsinkelsen skyldtes, at skolen anvendtes som kaserne. Den kommunale pigemellemskole, »Mädchenmittelschule«, blev nedlagt; statsrealskolen omdannedes til en dansk statsskole med realskole og nysprogligt gymnasium. Endvidere blev der i sommerens løb oprettet en tysk privatskole.

Kommuneskolen måtte gennem mange år tage til takke med gamle og utidssvarende bygninger. Lokalerne var i 1920 i en særdeles dårlig forfatning, fordi de under krigen havde været benyttet af det tyske militær og som lagerplads for den civile forvaltning. Der var gaslys på skolen

Skoleinspektør Jens Thau ledede myndigt og klogt den danske kommuneskole fra 1920–1947.

lige til 1927, og toiletterne blev først for alvor moderniseret i 1937. Den danske afdeling disponerede over skolebygningerne i Nygade og i Rådhusgangen, den tidligere »Mädchenmittelschule«, medens den tyske afdeling rykkede ind i den gamle bygning ved Skolevej. Da elevtallet i den danske afdeling steg samtidig med, at det daledede i den tyske afdeling, flyttede efterhånden 6 danske klasser ind i skolen ved Skolevej.

Medens den tyske kommuneskole i en årrække havde en mellemskoleafdeling, henvistes børn fra den danske kommuneskole til statsskolen, hvis de ville gå i mellemskolen. I 1924 oprettedes der en 8. klasse ved den danske kommuneskole og i 1935 ved den tyske. Fællesundervisning af drenge og piger indførtes i 1920 ved begge afdelinger.

Den danske kommuneskoles første overlærer, Jens Thau (1877–1960), blev en af byens kendte og populære skikkelser, virksom på mange af kulturlivets områder. Før sin ansættelse i Åbenrå havde han haft sin gerning i Kolding, men han var født i Nordslesvig og havde gået i skole i Åbenrå.

Elevantallet i den danske afdeling steg fra 570 i 1920/21 til 625 i 1923/24, og efter et forbigående fald, der skyldtes de små årgange fra krigstiden, nåede det i 1932/33 op over 700. Livet i den formede sig som i enhver anden dansk folkeskole. Forholdet til den tyske afdeling

var gidningsløst indtil 1933, og der var et vist samarbejde på flere praktiske områder. Undtagelsesvis var der lærere, der havde timer ved begge afdelinger. Tyskundervisningen begyndte i 4. klasse og omfattede 4 ugentlige timer i hver klasse. I begyndelsen, da børnenes store flertal havde en tysksproget skoleundervisning bag sig, kunne man i ældste klasse læse Schillers »Wilhelm Tell« med udbytte. Senere dalede niveauet naturligvis stærkt, og i de øverste klasser drev man det kun til lidt tysk diktat og nogle taleøvelser. Det tyske islæt i byen var dog stærkt nok til at give nogen fortrolighed med sproget.

Kommuneskolens tyske afdeling fik som overlærer den dansksindede H. A. Jepsen, som i mange år havde været lærer og skoleleder i Hamborg, men var født i Bolderslev. De øvrige lærere var overvejende tysksindede nordslesvigere. I 1923 oprettedes der efter ansøgning fra den tyske skoleforening en kommunal tysk mellemskole, men dens beståen blev snart truet af den tyske privatskole, hvis udbygning i 1924 var nået til 1. mellem; efter 1926 blev der ikke optaget nye elever, og i 1930 var den afviklet. Privatskolen sugede også flere og flere af den tyske folkeskoles elever til sig; endnu i 1923 havde den tyske afdeling over 300 elever, men efter 1926 nåede tallet ikke op på 200, og den stadige tilbagegang standsede kun, fordi privatskolen fra 1932 afviklede sin grundskole i forbindelse med opbygningen af en gymnasieafdeling.

I 1931 oplyste overlærer Jepsen, at mindre end 20 pct. af afdelingens nyoptagne elever forstod tysk. »Har moderen fulgt barnet til skolen, taler jeg tysk til moderen, og hun må så være tolk mellem barnet og mig«. Uden for skoletiden talte næsten alle børn dansk.

Den tyske kommuneskoles tilbagegang skyldtes et stadigt undermineringsarbejde fra den tyske mindretalsledelses side. Den tyske kommuneskole accepterede i sin undervisning grænsedragningen. På et forældre-møde i august 1920 udtalte overlærer Jepsen, at historieundervisningen især ville dreje sig om Danmark, »da Dänemark jetzt unser Vaterland ist«. Privatskolens elever blev derimod opdraget til at føle sig som militante tyskere i et af danskere behersket land. Den tyske kommuneskole, skrev det tyske blad i 1931, kunne ikke betragtes som en sand tysk skole, da lederen og en fjerdedel af lærerne var dansksindede, og de fleste af lærerne holdt sig helt borte fra det tyske kulturliv. Den var en »deutsche Sprachschule«, men ikke en »deutsche Gesinnungsschule«. Ved tysk »Gesinnung« skulle man forstå en militaristisk, nationalistisk og afgjort antisocialistisk holdning. De tysksindede socialdemokrater advarede derfor kraftigt deres partifæller mod at sende deres børn i privatskolen, medens omvendt den tyske skoleforenings formand, W. Koopmann, i 1932

udtrykte frygt for, at kommuneskolens undervisning ville komme under socialistisk indflydelse.

Fra tysk side håbede man, at den tyske kommuneskole ville komme ind på det rette spor, når overlærer Jepsen i 1932 faldt for aldersgrænsen. Til hans efterfølger indstillede skolekommissionens tyske medlemmer Christen Elholm fra den tyske skole i Tønder, Claus Lagoni og Adolf Wallentin, begge fra den tyske kommuneskole i Åbenrå. Det socialdemokratiske medlem indstillede Wallentin som nr. 1. Over 130 fædre eller mødre til børn i den tyske kommuneskole udtalte ønske om at få Wallentin eller Lagoni. Blandt underskriverne var en lang række af de tysksindede socialdemokrater. Da 90 pct. af lærerne i Tønder samtidigt udtalte, at de ønskede at beholde Elholm, udnævnte ministeriet i september 1932 Adolf Wallentin til overlærer. Han var åbenråer og havde fra 1906 til 1920 ledet »Mädchenmittelschule«. Afgørelsen fremkaldte heftige klager fra mindretalsledelsens side.

Oprettelsen af *den tyske privatskole* blev besluttet 1. september 1920 af den tyske skoleforening for Åbenrå by og amt. Skolen begyndte beskeden med en 1. klasse på 19 elever – 15 piger fra »Mädchenmittelschule«, 4 drenge fra Borgerskolen – i dr. Wiemers hus i Fiskergade og med Wilhelm Krüger som lærer. I 1922 flyttede skolen til den tidligere tyske husholdningsskole på Skolevej. Hvert år blev der føjet en klasse til, men fremgangen begyndte først, da man fra 1924 opbyggede en mellem-skole og fik udenbys elever. To år senere flyttede skolen ind i en ny stor bygning på Nr. Chaussé. Til opførelsen var der blevet indsamlet 70.000 kr. i slesvig-holstenske skoler, 30.000 kr. blev lånt i »Apenrader Bank«, og 50.000 kr. kom fra Vogelgesang. I 1927 fik skolen en meget dygtig chef i Karl Gäde, og under hans ledelse blev skolen fra 1930 udbygget til tysk gymnasium for Nordslesvig. I 1932 havde privatskolen næsten 300 elever.

Skolens drift var dyr. Foruden det danske statstilskud måtte skolen have store beløb sydfra til dækning af det årlige underskud. Elevernes skolepenge var kun en mindre post på budgettet, og alligevel var de store nok til i de første år at give privatskolen et overklassepræg og til senere, da man rådede over midler til at give halve eller hele fripladser, at reducere den tyske borgerskole til noget i retning af en fattigskole. I 1923 havde 6 elever friplads, 3 fik moderation, men resten af de 71 elever betalte fra 100 til 130 kr. om året. Forældrekredeens sociale sammensætning viste, som det var at vente, stor overvægt for de velhavende, og arbejderbørn fandtes der kun få af. I 1927/28 fordelte forældrene sig som følger på sociale grupper: akademikere, tjenestemænd o.l. 27, gårdejere

37, landarbejdere 0, købmænd og håndværkere 106, arbejdere 7, sømænd og fiskere 11, andre 19.

Skolen blev forsynet med dygtige lærere, og overfor offentligheden betonedes ledelsen, at man fulgte en *nationalt forsonlig linje*. Ved skolebygningens indvielse i efteråret 1926 udtalte kuratoriets formand, bibliotekar Fr. Christensen, således, at opgaven ikke var at holde dansk sprog, historie og litteratur på afstand. »All das muss sein in unserer Heimat«. Undervisningen i dansk og Danmarks-historie blev givet på dansk, og i en undervisningsplan fra 1930 hed det, at eleverne skulle opdrages til at respektere Danmarks statslige indretninger og kulturelle livsformer.

Denne smidige holdning, der var egnet til at berolige danskerne og tiltrække blakkede elementer, var imidlertid kun en facade, bag hvilken privatskolens elever blev opdraget til at hylde de *nationalistiske* og *revanchistiske ideer*, som igen søgte at dominere udviklingen i Tyskland. Ifølge den nævnte undervisningsplan skulle 3. mellem bl.a. lære om »den danske helstat under tysk førerskab«, 4. mellem om »det engelske verdensrige og dets misundelse over for Tyskland«. Hvad der ikke kan læses ud af planerne, kommer til udtryk i de foranstaltninger, som eleverne blev tvunget eller tilskyndet til at deltage i, uden for eller i skoletiden.

Årene 1927 til 1929 kan tages som eksempler. I 1927 var mellemskolen og realklassen i maj til »Hindenburgbegrüssung« i Flensborg, 3. oktober talte Rasmus Andersen ved morgenandagten om Hindenburg, dagen efter holdt lærer Krüger et lysbilledforedrag om Hindenburg for de ældste klasser, og den 22. oktober anbefaledes det eleverne at se en Hindenburg-film, som »Verein ehemaliger deutscher Soldaten« lod vise i biografen. Deltagerne gik derhen i samlet flok. I februar 1928 blev den nationalistiske film »Fridericus Rex« to gange vist ved børneforestillinger; i april fulgte »U9«, en film af samme slags. I oktober modtog skolen flere boggaver til sit bibliotek; følgende titler taler for sig selv: Was Deutschland in seinen Kolonien verlor, Deutschlands gerechte Grenzen, Österreich und das deutsche Schicksal. Forfatteren Hans Grimm besøgte Åbenrå i 1929. Han havde skrevet romanen Volk ohne Raum, der forkyndte Tysklands behov for kolonier. Det blev pålagt lærerne at sørge for, at de ældre klasser påhørte hans foredrag så fuldtallig som muligt. De sydfra kommende lærere, som villigt fulgte denne kurs, spillede en førende rolle i byens tyske idrætsforening, roklub og spejderorkester, i Bürgerverein og mange andre steder og var med til at holde den tyske reaktions ånd i live i Åbenrås tyske borgerskab.

Den danske statsskole havde en forældrereds, hvis sociale sammensætning næppe var forskellig fra den tyske privatskoles. Den opgave,

Statsskolens lærere ca. 1922.

man stillede sig her, var at skabe en elite, der kunne forankre den danske finkultur i en landsdel, hvor tysk højere dannelse altid havde haft overvægten. Den dannelse, man bibragte eleverne, var den borgerligt danske blanding af nationalliberalisme og grundtvigianisme, som hos skolens første rektor, *Ingvar Mogensen* (1871–1954), var forenet til et harmonisk hele. Af skolens oprindelige lærerkollegium var kun få igen, da der var gået en halv snes år. A. G. Andersen og Kristian Bruun var blevet rektorer i henholdsvis Slagelse og Esbjerg, Olaf Gudme, der nåede at blive en af byens markante skikkelser, døde i 1925; G. K. Brøndsted huskedes længe efter, at han i 1928 var kommet til Lyngby statsskole. Engelsklæreren, *Viggo Rosent*, og regnelæreren, *Thorvald Kjeldsen*, fik et livslangt virke i Åbenrå; det samme kom til at gælde tysklæreren, *Jens Wilhelm Klinkby*, der tiltrådte i 1925. Af de lærere, der ansattes i løbet af 1930'erne, slog mange sig varigt ned i Åbenrå.

I 1925 nåede skolens elevtal op på 303, underskoleklasserne ikke medregnet. Derpå begyndte en nedgang, som dels skyldtes de små årgange fra krigsårene, dels de vanskelige økonomiske forhold, som især mærkedes på landet. I 1924 havde der været 35 pct. omegnsbørn, i 1927 var der kun 16 pct. I 1931 var elevtallet nede på lavpunktet: 221.

Elevtallet i *gymnasieklasserne* var ikke stort; i tiden indtil 1933 nåedes det højeste studenterantal i 1928 og 1930; det var da 14 pr. årgang. Forklaringen var for det første, at statsskolen ikke havde en matematisk linje, for det andet, at elevtilgangen kun i ringe omfang kom fra andre mellemskoler end statsskolens egen, men for det tredje, at Åbenrå og især byens danske befolkning var uden akademisk tradition. Statsskolens kulturelle betydning for byens danskhed var uden tvivl meget stor.

Børnehaver

Den nationale kamp bredte sig efter genforeningen også til *børnehaverne*. I 1920 havde byen kun asylet i Persillegade, der administreredes af kirken og stod under tilsyn af den tyske provst Bade. Der blev kun talt tysk med børnene, og de lærte kun tyske sange. Et forslag om at give asylet dansk ledelse blev i 1921 afslået af menighedsrådets tyske flertal. Der blev imidlertid oprettet en dansk afdeling i asylets lille stue. De to afdelinger skiftedes til at benytte den fælles legeplads. Den tyske og den danske præst fik tilsynet med hver sin afdeling, men den tyske præst førte fortsat det fælles regnskab. Den tyske afdeling havde ca. 3 gange så mange børn som den danske. I 1926 flyttede den danske afdeling ind i den Günderothske Skolestiftelses bygning i Nygade. Det stigende tilskud, som asylet havde brug for, gjorde driften byrdefuld for menighedsrådet, og i 1930 overtog kommunen asylet, men fortsat med præsterne som tilsynsførende. Der var da 66 børn i den tyske og 31 børn i den danske afdeling. I 1932 fik asylet statsanerkendelse. I 1933 var der 50 børn i den tyske og 47 i den danske afdeling.

November 1931 blev der åbnet en *privat dansk halvdags-børnehave* for børn af mere velstillede forældre. Tre dage efter denne børnehaves åbning indviedes en tilsvarende *tysk*, som rektor Gäde havde taget initiativet til, efter at flere børn af forældre tilhørende det tyske mindretal havde indmeldt sig i den danske børnehave. Det gjaldt fra tysk side om så tidligt som muligt at få de dansktalende hjemmetyske børn under tysksproglig indflydelse. »Er et barn først blevet optaget i det danske asyl, så plejer det at være tabt for den tyske folkeskole«, skrev provst Bade i 1926 til skoleforeningens formand, W. Koopmann. På lignende måde motiverede rektor Gäde et andragende om støtte fra Tyskland til den nye børnehave: Børnene skal gøres fortrolige med tysk sprog, tyske sange, tyske lege, »hvilket i betragtning af det stadig mere fremtrædende danske omgangssprog er særlig nødvendigt«. Et halvt år senere kunne det anføres, at »en lille dreng på tre år, der næppe nogensinde havde hørt et tysk ord, efter 5 måneders besøg talte flydende og godt tysk«. Det tilfø-

En markant skikkelse i det folkelige kulturarbejde var res. kapellan C. J. Ludvigsen, der betjente Skt. Jørgens menighed 1922–1948.

jedes, at man herved også opnåede en stor lettelse for den tyske skole, der ellers skulle overvinde store vanskeligheder med børnene, som hovedsagelig talte »plattdänisch«.

Kirken

Efter genforeningen ligestilledes den danske og den tyske præst. Fra oktober 1921 førtes der kirkebøger for henholdsvis en dansk og en tysk menighed. I 1922 blev der ansat en tredje præst, ved Skt. Jørgens Kirke, den tidlige danske frimenighedskirke. Præsten, den grundtvigsk indstillede C. J. Ludvigsen (1878–1955), blev en af støtterne for byens kulturliv. Afstemninger i 1921 gav til resultat, at begge de ansatte præster fortsatte, både den tyske *Marcus Bade*, som havde været provst, og den danske *Edw. Juhler* (1885–1967). Provst Bade døde i 1936, pastor Juhler tog sin afsked i 1944.

I denne ordning, hvor kun kirken og menighedsrådet var fælles for de to menigheder, var anstødsstenen for de danske *provst Bades* person. Hans nationalistiske og meget danskfjendtlige indstilling gjorde de første år efter 1920, da menighedsrådet havde tysk flertal, og Bade kunne gøre brug af de muligheder for magtudnyttelse, dette gav ham, til en meget bevæget periode i kirkens historie i Åbenrå.

Statistiske oplysninger om kirkelige forhold findes på s. 160.

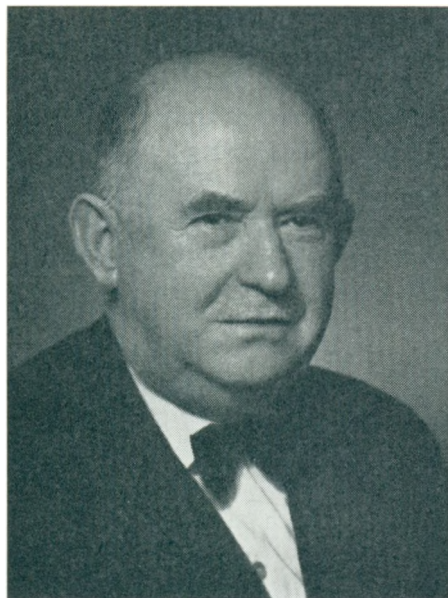
Løjtingeren Edward Juhler var andenpræst fra 1915 og sognepræst for den danske menighed 1920–44.

Andre kulturelle forhold

Opdelingen af det sociale liv efter nationale retningslinjer gjorde ikke holdt ved skole og kirke, men strakte sig efter genforeningen i løbet af få år til så godt som alle organisationer og institutioner lige fra biblioteker til roklubber og afholdsforeninger. Tendensen var velkendt i tysk tid, men den blev nu drevet ud i sin yderste konsekvens af mindretallets ledelse. Rektor Gäde fremkom med nogle karakteristiske bemærkninger om de upolitiske roklubber, der blev oprettet i Nordslesvig efter 1920: de havde et helt igennem dansk præg, sagde han, og deres både var »nach dänischer Art«. Han mente, at »für ein deutsches Leben war in diesen Vereinen kein Platz«.

De nationale fronter var alt for stive til, at tilstedeværelsen af danske og tyske biblioteker, dansk og tysk teater, danske og tyske sangere og musikere osv. kunne blive til berigelse for den enkelte åbenråer. Hver national gruppe holdt sig til sit partis udbud af kulturliv – i dette ords videste forstand. Ingen dansksindet satte sine ben i »Stadttheater«, ingen tysksindet på Folkehjem; det var utænkeligt, at en dansksindet kunne låne en bog i det tyske bibliotek, og det var i hvert fald kun undtagelsesvis, at man så et medlem af det tyske mindretal til en dansk teaterforestilling; eleverne i de tyske og danske skoler havde naturligvis ingen kon-

Overbibliotekar Jakob Petersen lede-
de fra 1923 til sin død 1952 Det
sønderjyske Landsbibliotek. Han var
Sprogforeningens sekretær 1921–52
og tillige dens formand 1936–52.

takt med hinanden og det var et formuleret tysk krav, at kommunesko-
lens tyske afdeling skulle have sit eget skolehus.

Denne ufrugtbare isolationisme gjaldt ikke for socialdemokratiet og
de af dette dominerede organisationer. Her kunne man høre både dan-
ske og tyske talere, og navnlig Arbejdernes Gymnastik- og Sportsfore-
ning lagde vægt på at opretholde både danske og tyske kontakter. Da
den i 1932 fejrede sit 25-års jubilæum med et idrætsstævne, deltog der
foreninger fra København, Odense, Kiel, Rendsborg, Flensborg og Tøn-
der. Også handelsstandsforeningen og efterfølgerne af de gamle hånd-
værkerlav var nationalt neutrale, og på det kirkelige område bevaredes
der visse berøringspunkter mellem de to nationaliteter.

Inden for *biblioteksvæsenet* havde danskerne fra gammel tid været fø-
rende, og de bevarede dette forspring efter genforeningen. I april 1921
kom senere overbibliotekar ved Det kgl. Bibliotek, Carl S. Petersen, til
Åbenrå for at nyordne det sønderjydske biblioteksvæsen. Sprogforenin-
gens bogsamling på Folkehjem blev grundstammen i Det sønderjydske
Landsbibliotek, som fra 1928 kun var centralbibliotek for Åbenrå amt.
I 1923 fik det sin egen bygning i Rådhusgangen i et hus, der var opført
i 1914 som tysk Jugendheim. Bibliotekets leder var *Jakob Petersen*
(1884–1952), som i 1936 blev H. P. Hanssens efterfølger som Sprogfore-

ningens formand. Bogbestanden var i 1923 på 14.000 bind og steg til 33.000 bind i 1940. Lånertallet og udlånet stagnerede derimod; der var i de fleste år ca. 2.000 voksne lånere og 6–700 børn; udlånet holdt sig på ca. 60.000 bind pr. år, hvoraf 8–10.000 gik til lånere på landet. Udlånet af faglitteratur var dog i stadig fremgang og steg fra 17 pct. i 1923/24 til 36 pct. i 1939/40.

Det tyske bibliotek var fra 1922 anbragt i »Stadttheater« og flyttede i 1927 til den bygning på Skolevej, som indtil 1926 havde huset den tyske privatskole. Bogbestanden var i 1932 på 5.000 bind, og der udlåntes 22.650 bind til 748 voksne lånere og 273 børn. Nogle år senere blev det tysk hovedbibliotek for Nordslesvig. Dets leder var Fr. Christensen.

Blandt byens folkeoplysende foreninger havde *Folkeligt Samfund* det største medlemstal, 535 i 1925. Dets formand var fra 1920 til 1930 overlærer Jens Thau, derpå bibliotekar Jakob Petersen. I de første år efter genforeningen, da ønsket om at skaffe sig viden om danske samfundsforhold og dansk kultur var særlig stor, arrangerede foreningen stærkt besøgte foredragsaftener og folkeuniversitetsrækker. Folkeligt Samfund afholdt hvert år en genforeningsfest med børneoptog. Om højtideligholdelsen af Kongens Fødselsdag udviklede der sig en langvarig strid mellem bestyrelsens flertal, der i 1924 besluttede at fejre fødselsdagen, og en opposition, som frygtede, at man derved ville støde arbejderne bort. I 1926 konstaterede man aftagende interesse for foredragene, og klager over ringe tilslutning lød på hver generalforsamling. I 1929 fastslog man, at langt den største del af medlemmerne var over 40 år gamle. Foreningens redning blev dens indmeldelse i Sønderjydsk Teaterforening. Som medarrangør af teaterforestillinger fik den mange nye medlemmer, ikke mindst fra landdistrikterne.

Efter 1887 var *danske skuespil* kun blevet opført af amatører. Det danske professionelle teaters tilbagevenden efter 1920 gjorde et overordentlig stærkt indtryk, og udsolgte huse var i mange år det normale. I 1924 gav eksempelvis 9 forskellige teaterselskaber – herunder Det Kgl. Teater – mindst 12 forestillinger i Abenrå, bl.a. Erasmus Montanus, Jomfruburet, Madame Butterfly og Landmandsliv. I Abenrå generedes de danske teaterforestillinger forbigående af, at byens største og bedste teatersal i Stadttheater blev overtaget af tyskerne, men med opførelsen af *Abenrå Teater* i 1923 med 400 siddepladser var dette problem løst. Det betød et stort skridt fremad, at man efter oprettelsen af Sønderjydsk Teaterforening i 1929 fik regelmæssige gæstespil af Det Kgl. Teater. Foreningen havde i Abenrå Frederiksklubben, Håndværkerforeningen, Musikforeningen, Ungdomsforeningen, Roklubben og særlig Folkeligt Sam-

I den daværende Havnegade, senere H. P. Hanssensgade lå amtshuset fra før 1920. Efter genforeningen opførtes her bl. a. efter Jep Finks tegninger Grand Hotel og Abenrå Teater.

fund som medlemmer. I 1930 spillede Betty Nansen Gengangere til en entré af 1 krone. En Cooptimist-forestilling i 1931 blev ikke nogen publikumssucces, men Kaj Munks Cant samlede fuldt hus i 1932. Samme år så flere tusind tilskuere Hjortens Flugt som friluftsteater ved Knapstien.

Tyske teaterforestillinger blev sjældnere efter 1920, men med Bürgerverein som arrangør gav Flensburger Stadttheater og det plattyske Flensborger Speeldeel gæstespil flere gange årligt.

Der var i hele perioden *biograf* på Storetorv og fra 1923 i Abenrå Teater. Fra 1930 spillede begge tonefilm. Selvom biografernes repertoire overvejende var internationalt, fik nordiske og navnlig danske film dog en langt mere fremtrædende plads, end de ville have haft i tyske biografer, og de havde altid publikums særlige bevågenhed. Da Stadttheater i 1920 åbnede som biograf, spillede det Den blodrøde Blomst med Lars Hansson og Knold og Tots Søndag. Abenrå Teater indviedes 2. juledag 1923 med den danske film David Copperfield.

En medvirkende årsag til den aftagende interesse for de oplysende fo-

redrag var radioens fremtrængen. I 1927 indrettedes der et talestudie i telegrafvæsenets bygning.

Medens teateret i Åbenrå domineredes af danske skuespil, indtog *musiklivet* en mere central plads i det tyske kulturliv end i det danske. På tysk side havde man den fordel, at Städtisches Orchester i Flensburg gav hyppige koncerter – danskerne havde intet tilsvarende; men det bærende i det tyske musikliv var købstædernes tyske sangforeninger, som sammensluttedes til Nordschleswigsche Musikvereinigung under provst Bades ledelse. De indstuderede i fællesskab korværker som Händels Messias og Haydns Skabelsen. De lokale kor gav især kirkekoncerter. I Nicolai Kirke gav tyske organister ofte orgelkoncerter. Fra 1925 afholdt Nordschleswigsche Kammermusikvereinigung offentlige koncerter. – Den danske musikforening, hvis formand var farvermester Thorkild Jacobsen, senere boghandler Bo Bojesen, arrangerede koncerter med fremmede kunstnere. Foreningens blandede kor manglede folkelig tilslutning og gik tilsidst i opløsning.

Danske og tyske kunne enes i fælles glæde over deres by og ikke mindst dens *historie*. Det gav sig udtryk i udgivelsen 1929 af den tysk-sindede kaptajn Hans Schlaikiers bog *Apenrader Schiffahrts Chronik*, til hvilken kommunen ydede tilskud på betingelse af, at den også udkom på dansk. Den danske udgave havde amtslæge Mads Michelsen forsynet med et vægtigt tillæg. En omstridt bog var Vilh. Marstrands: *Åbenrå ca. 1028–1523*, der kom i 1933. Udgivelsen var ligeledes støttet af kommunen.

Den historiske interesse stimuleredes af *Landsarkivet* for de sønderjydske Landsdele. I 1923 blev der oprettet et midlertidigt arkivdepot i Åbenrå, men først i 1931 kunne man enes om en lov, der henlagde et landsarkiv til Åbenrå. I 1933 stod arkivbygningen færdig. Landsarkivar blev Frode Gribsvad, som allerede havde ledet arkivdepotet.

Blandt byens selskabelige foreninger stod *Frederiksklubben* ubestridt som den fornemste. Ved 1. verdenskrigs slutning var et stort antal af det danske borgerskabs førende mænd medlemmer af Frederiksklubben – eller Selskabelig Forening, som den kaldtes, indtil den ved genforeningen tog sit gamle navn igen.

En særlig plads i byens liv indtog *Skyttelavet*. Af dets gamle, halvofficielle stilling var efter 1920 kun tilbage, at skydebrødrene før udmarchen til hovedskydningen 3. pinsedag samledes på Rådhuset, og at amtmanden deltog i frokosten og hovedskydningen; borgmesteren holdt sig derimod af nationalpolitiske grunde udenfor. Skyttelavets forhandlings- og forretningsprog var i henhold til dets love tysk. Efter 1920 indførte

Landsarkivet er opført 1932–33 på Nørre Chaussé i Åbenrå efter tegninger af kgl. bygningsinspektør K. Lehn-Petersen. Landsarkivar Frode Gribsvad var dets første leder.

man imidlertid en kokarde i de neutrale slesvigske farver: blå og gul. Flere dansksindede borgere søgte derefter optagelse og fik det, men et stort tysk flertal var sikret ved bestemmelsen om, at der til optagelse krævedes $\frac{2}{3}$ flertal blandt de tilstedeværende.

Blandt Åbenrås idræts-, ungdoms- og børneforeninger var de danske, gule *drengevejdere* noget for sig. Foruden at udfylde deres plads inden for spejderbevægelsens rammer blev de nemlig anvendt som en national aktivistgruppe, der gik de ældre tilhånde. Den første drengevejdertrop blev allerede oprettet i 1919, og under afstemningskampagnen var spejderne med i alle demonstrationstog; de var ordonnanser for afstemningsbureauet og kurerer med dokumenter over grænsen. De var med til at tage imod de engelske tropper den 2. februar 1920 og deltog i processionen gennem byen. I slutningen af februar 1920 blev der oprettet endnu en trop i Åbenrå. Åbenrå kolonnes chef blev den populære adjunkt Viggo Rosent. Kolonnerådets formand var rektor Mogensen, og blandt de øvrige medlemmer var prominente Åbenrå-borgere som H. P. Hanssen, senere amtmand Refslund Thomsen, borgmester Fink, direktør Jes Chri-

stiansen og farver Th. Jacobsen. Bortset fra et enkelt forsøg i forbindelse med en blindebasar i 1929, var der så godt som intet samarbejde med de tyske spejdere («Pfadfinder«).

Tiden fra 1933

Den politiske og kulturelle udvikling efter 1933 bestemtes af den nazistiske flodbølge, som efter Hitlers magtovertagelse truede med at oversvømme landsdelen. De danske borgerlige partier og socialdemokratiet, som indtil da havde stået hinanden meget fjernt, kom nu ind i et samarbejde mod den fælles fjende.

Nazismen

Indtil foråret 1933 var de danske nazister under ritmester Lembcke ene om som organisation at repræsentere de nationalsocialistiske ideer. På et møde på Hotel Royal den 29. maj 1932, hvor Fritz Clausen bød velkommen, så åbenråerne for første gang de brune uniformer. De danske nazisters hovedkontor var placeret i Åbenrå, indtil det i 1937 blev flyttet til Bovrup.

Hitlers valgsejr den 5. marts 1933 blev som nævnt hilst »med taknemmelig glæde« af Nordschleswigsche Zeitung, og i de følgende uger og måneder bragte bladet så godt som hver dag dementier af »Greuellügen«. Den 1. april 1933 hed det: »Keinem Juden wird in Deutschland ein Haar gekrümmt«. Den 10. april udsendte de tyske ungdomsorganisationer i Nordslesvig et manifest, hvori man erklærede: »Wir bekennen uns zum Durchbruch der nationalen Erhebung im Reiche« og lovede at arbejde med på opbygningen af det nye rige i Nordslesvig. En tilsvarende beslutning blev på denne dag truffet af den tyske vælgerforening. Provst Bade holdt 1. pinsedag en prædiken, som han kaldte »Helligånden og tyskerne«. Han sammenlignede heri ceremonien i garnisonskirken i Potsdam, hvor nazisterne og repræsentanter for militæret var samlede, med Helligåndens udgydelse i Jerusalem, og sagde, at han var overbevist om, at det var »mænd, sendt af Gud, som havde hidført denne omvæltning«.

En senere tid har meget svært ved at fatte, at *nazismen* med alle dens urimeligheder og menneskefjendske træk kunne *erobre* det store *flertal* af *Nordslesvigs tysksindede befolkning* så hurtigt og mødte så ringe modstand. Forklaringen på, at dette skæbnesvangre omsving lod sig gennemføre, er kompliceret. Det tysksindede borgerskab var gennem flere gene-

rationer blevet opdraget til begejstring for det kejserlige Tysklands beslægtede idealer, og dermed »må det billigvis indrømmes, at store dele af mindretallet var ideologisk forudbestemt til at gå ad Nazis vej«, som Georg Buchreitz, der havde været dansk lærer ved privatskolen i Åbenrå, udtrykte det i 1933. Det må dog antages, at det mindre var Hitlers sammensurium af ideer, der fik de borgerlige kredse til at affinde sig med nazismen, end troen på, at Det tredje Rige ville vise sig at være i stand til at rive Nordslesvig fra Danmark igen. De talrige stridigheder, der i årene efter 1933 udbrød i det tyske mindretal mellem mange små mænd, der alle ville herske, var kun undtagelsesvis af principiel karakter.

Disse stridigheder udkæmpedes for en stor del i Åbenrå, mest fordi mindretallets ledende organer fandtes her, men også fordi nogle tysksindede åbenråere håbede at kunne bane sig vej til den nazistiske top. Til denne kategori hørte *Jens Lorenzen*, født i Felsted. Han var blevet flyverløjtnant under verdenskrigen, havde forsøgt sig som handelsmand og fik, mens han var vicevært i et hotel i Åbenrå, øgenavnet *Jens Godaw*. Da han derpå blev arbejdsløs, sluttede han sig til nazismen. Han opbyggede en nationalsocialistisk organisation, »*Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig*« (NSAN) og en SA-afdeling. I april 1933 åbnede NSAN et kontor i Åbenrå. Med støtte sydfra udnævntes *Jens Lorenzen* til »Landesführer«. Til hans medhjælpere hørte maskinarbejder *Christian Bruhn*, som i marts 1933 var kommet ind i Åbenrås byråd, og cykelmekaniker *I. M. Jensen*. Den 19. september holdt NSAN sit første medlemsmøde i Åbenrå.

Nazificeringen af de tyske organisationer foregik fra august 1933 slag i slag. Den 27. august holdt »Pfadfinderne« deres årlige stiftelsesfest. Formanden for »Altpfadfinderne«, lærer *Lagoni*, kom i sin tale ind på »kampen for og imod den nye verdensanskuelse«, som havde fået mangen en folkefælle til at tage afstand fra den tyske folkegruppes bestræbelser. Forklaringen på *Lagoni*'s udtalelser var, at »Pfadfinderne« for en stor del var arbejderbørn, hvis forældre ville holde nazismen på afstand. Han lovede derfor forældrene, at der ved den kommende nyorganisering ikke ville blive tale om nogen partipolitisk indflydelse. Den 15. september godkendte en generalforsamling den bebudede nyordning, dvs. oprettelsen af »*Deutsche Jungenschaft*« omfattende både »Pfadfinder« og »*Wandervögel*«, men *Lagoni* trådte ved samme lejlighed tilbage som formand. »*Bürgerverein*«s skæbnetime slog den 29. august. *Rasmus Andersen*, der var foreningens formand, oplyste, »at der fra kredse tilhørende den nationalsocialistiske gruppe var blevet udtalt ønske om at tage del i omsorgen for kulturlivet, og da som ansvarlige«. Rektor *Gäde* støttede

forslaget om oprettelse af en ny organisation, »*Bund für deutsche Kultur*«, som skulle arbejde »i åndelig føling med det nye Tyskland«. »Bürgerverein« kunne ikke få lov til at blive kollektivt medlem af den nye organisation. Året efter, 16. juli 1934, besluttede »Bürgerverein«s generalforsamling enstemmigt, at foreningen skulle indstille sin virksomhed »indtil videre«. Den 3. oktober 1933 nazificeredes »Wählerverein«, men dog først efter protester fra konservative borgeres side. SA-føreren I. M. Jensen og Chr. Bruhn kom ind i bestyrelsen. Derpå forandrede også den tyske gymnastikforening sin bestyrelse i nazistisk retning; i stedet for rektor Gäde blev bankprokurist P. Petersen formand. Julius Kähler blev ved udgangen af året fjernet fra posten som redaktør af *Nordschleswigsche Zeitung*. Skønt han havde virket for tyskhedens sag i Åbenrå gennem 28 år, lød der ikke ét hædrende ord ved hans afgang. Han afløstes af Harboe Kardel.

På dette tidspunkt var magtkampen mellem de nazistiske klikker brudt ud i lys lue. Jens Lorenzen blev i december 1933 afsat som »Landesführer«. Han fungerede derpå som fører for SA, der fra januar 1934 kaldtes »*Schleswigsche Kameradschaft*« (SK), men afløstes i denne stilling af en kontorist Theodor Helmer fra Åbenrå og fra foråret 1935 af Carl Friedrich Cornett, ligeledes fra Åbenrå.

Jens Lorenzens efterfølgere som »Landesführer«, først H. B. Jepsen fra Tinglev og siden Jep Nissen fra Jydevad, formåede ikke at skaffe sig almindelig anerkendelse, men lå i stadig strid med oppositionelle nazigrupper og med pastor Schmidt. Splittelsen søgtes overvundet med dannelsen i 1935 af enhedspartiet NSDAPN, der fik *dyrlæge Jens Møller* som fører, men Jep Nissen fortsatte sin kamp mod Møller lige til 1938 og NSAN endnu længere.

Det tyske mindretal i Åbenrå fik sin rigelige del af splittelsen i nazisternes rækker. Maskinarbejder Chr. Bruhn – en af de få arbejderførere i det nazistiske parti – blev ved starten i 1933 »Ortsgruppenleiter«. Ved den splittelse, der blev følgen af oprettelsen af NSDAPN, holdt *Christian Bruhn*, og med ham den overvejende del af nazisterne i Åbenrå, sig til Jep Nissens uforsonligt danskfjendtlige NSAN, medens en anden gruppe under redaktør Harboe Kardel svor til Jens Møllers fane. Splittelsen varede til slutningen af 1938, da Chr. Bruhn blev leder af mindretallets »Amt für Arbeiterfragen«, og Harboe Kardel fik ledelsen af partiafdelingen.

I slutningen af 1933 var der ca. 200 partimedlemmer i Åbenrå, i 1939 omkring 300. Kun mænd kunne blive medlemmer af partiet; kvinderne var organiseret i »Frauenschaft«. De fleste af de tyske nazister havde

før 1933 været medlemmer af »Wählerverein«, men det var betegnende for den indtrådte omvæltning, at det velbjergede borgerskabs folk ikke længere figurerede blandt spidserne; nu var det nye mænd, der stod i forreste række: partifunktionærer som *Harboe Kardel* og *Lorenz Christensen*, sagførerfuldmægtig Fritz Tegen og arbejdere som Chr. Bruhn, murer Fritz Lemhöfer og maskinmester Erich Biethahn fra *Nordschleswigsche Zeitung*. Lorenz Christensen blev 1939 leder af den tyske byrådsgruppe. Bortset fra de to førstnævnte var de fleste af disse bestyrelsesmedlemmer meget lidt kendt af offentligheden, og kun få af dem optrådte som talere. Ved de store afgørelser og manifestationer mødte de borgerlige kun op i ringe tal. Sådan var det f.eks. i december 1937, da det gjaldt om at trænge Jep Nissens folk ud af vælgerforeningens bestyrelse, og da nazisterne den 9. november 1938 gennemførte en stor »Bekennnismarsch«. Hejmdal skrev i den anledning: »Endnu en gang forbløffes man over at se det tyske borgerskab så svagt repræsenteret i rækkerne«.

Cykelmekaniker J. M. Jensen fik i den almindelige forvirring mulighed for at etablere en lokal nazistisk splittelsesorganisation. Han begyndte at udgive bladet »Die Fackel«, der ville forkynde den »rene« national-socialisme, og senere det dansk-tyske »Norden«. Han oprettede flere nazistiske organisationer og opstillede i 1937 sin egen liste ved byrådsvalget. Her fik han ganske vist kun 58 stemmer, men nok til at forhindre den tyske liste i at få et mandat mere.

Nazismen var ved to lejligheder et alvorligt problem for dens modstandere: i 1933 og i 1938–39. I 1933 frygtede man fra dansk side et kup fra irregulære tyske grupper side og lagde med ængstelse mærke til de hjemlige SA-folks feltmæssige øvelser og de uniformer, de modtog syd fra. Langt farligere var forholdene 1938/39, da det tyske mindretal søgte at fremkalde en situation, der skulle få Hitler til at indlemme Nord-slesvig i Det tredje Rige. Fra tiden efter annekseren af Østrig i marts 1938 blev der iværksat et uophørligt *propagandafelttog*. Det begyndte natten til den 11. april 1938, da der i Åbenrå blev udspremt og oplkæbet småplakater med påskriften »10. April – Gross-Deutschland bis zur Königsau«. Om aftenen den 9. november 1938 – mindedagen for Hitlers kupforsøg i München i 1923 – marcherede medlemmerne af partiet og dets hjælpeorganisationer, især børn og unge, gennem byens gader fra privatskolen til »Stadttheater«, »forrest de sorte faner ved faklernes skær«. En ganske tilsvarende »Bekennnismarsch« gennemførtes 1. april 1939, få dage før folketingsvalget. Det tyske optog den 9. november 1938 besvaredes den 17. november med et stort fakkeltog, foranstaltet af byens danske ungdom. Påskuddet var tyveårsdagen for mødet på Folke-

hjem i 1918, den sande hensigt var imidlertid at gennemføre en sympatitilkendegivelse for lektor Rosent.

I demonstrationen den 9. november 1938 var der blevet båret en stor plakat med påskriften »Rosent muss raus!«. Baggrunden for dette krav, der kom til at spille en stor rolle i den nazistiske agitation, var følgende: *Lektor Rosent* underviste om aftenen på handelsskolen. Dagen efter en radiotransmission af et stort nazimøde i Sportpalast i Berlin, hvor Hitler talte, sagde Rosent efter undervisningen til en dansk elev, at »man skulle tro, det var en flok gadedrenge«. Udtalelsen blev bragt videre af en tysk elev og kom til at give anledning til årelange chikaner vendt mod Rosent. Hans afstraffelse og forvisning fra grænselandet blev gjort til et nazistisk partikrav, og undervisningsministeriet fremkom med en officiel beklagelse den 11. juli 1939.

Det er svært at sige, hvor dybt nazismen trængte ind i det tyske mindretal. Sandsynligheden taler for, at den ældre generation mere eller mindre lukkede øjnene for de sider af det brogede nazistiske tilbud, som ikke harmonerede med deres tidligere indstilling. Et meget stort flertal gjorde Hitler-dyrkelsen med og tænkte ikke på at protestere, når *Nord-schleswigsche Zeitung* i anledning af sit 10-års jubilæum skrev: »Wir sind glücklich, dem grössten Führer zu dienen, den je ein Volk sein Eigen nannte«. Tanken om folkefællesskabet slog også an, i hvert fald hvis den nøjedes med at manifestere sig som fælles »Eintopfessen« i »Stadttheater«; ved den første fællesspisning 12. marts 1939 mødte 600. Værre var det naturligvis med racelovgivningen; her måtte bladet beroligende forsikre: »Vi kæmper ikke mod jøderne, men for vort tyske folk«.

Billedet er et helt andet, når man ser på *børnene og de unge*. Selv om man er henvist til at dømme ud fra ydre tegn, tør det siges, at de i overvejende grad blev *vundet for nazismen*. I 1934 fejredes julen i de fleste tyske organisationer og institutioner på traditionel vis som »Weihnachtsfest« med »Christbaum«, men den nazistiske »Jungenschaft« samledes til »Julfest« med påfølgende »Julklapp«. Af mangel på egnede tyske ord brugte man svenske. I lokalet var på sort baggrund anbragt et gyldent solhjul, bestrålet med rødt lys. Den nazistiske organisation »Jungvolk« skal i 1938 have omfattet 180 »Pimpfe«, dvs. næsten lige så mange, som der var drenge i de tyske skoler. Ifølge det tyske blad var 100 kommet til i løbet af det sidste halve år. Den nazistiske propaganda blandt børnene havde sine centre i de tyske skoler.

Det må fremhæves, at flere af de fra gammel tid førende borgerlige familier holdt sig uden for den nazistiske bevægelse. Jacob Jebsen trådte i 1935 ud af Vogelgesangs bestyrelse og modsatte sig i 1936, at der blev

flaget med hagekors på Knivsbjerg. Det samme gjaldt i hvert fald en kreds af troende kristne, hvis centrale skikkelse var *pastor C. J. Beuck*, som i 1937 var blevet tysk præst i Åbenrå. Det opfattedes almindeligt som en demonstration mod partiledelsens kurs, at det frivillige brandværn, uanset sit tyske flertal, i sluttet trop mødte op ved kongemodtagelsen i 1938, og at to tyske byrådsmedlemmer af den gamle skole, Rasmus Andersen og Hans Beyer, ved samme lejlighed deltog i taffelet om bord på Dannebrog.

Nazismen bragte kun det tyske mindretal overfladiske og skuffende gevinster. *Mindretallet* lagde afgørende vægt på *valgresultaterne*, men fremgangen her var, på baggrund af den vældige støtte, der kom sydfra, ikke imponerende. Ved byrådsvalgene i 1920'erne fik den tyske liste hver gang 34 pct. af de afgivne stemmer, men i 1933 31 pct. og i 1937 endda kun 27 pct. Stemmetilvæksten fra 1933 til 1937 var kun godt 150. Ved folketingsvalget i 1939 var der ganske vist en tilvækst på over 500 stemmer i forhold til 1932, men den skyldtes overvejende den usædvanlig høje stemmeprocent, næsten 95.

Bag stemmetallene skjulte der sig en langsom og sikker svækkelse af tyskhedens kulturelle og økonomiske positioner.

Befolkningens *kendskab til tysk* var i stadig *tilbagegang*. Det gjaldt nu om at bevare det tyske sprog i mindretallets egne rækker. »Unsere Pflicht lautet: Deutsch sprechen!« hed det derfor 6. november 1936 i det tyske blad. »Apenrader Krankenpflegeverein« udsendte i 1938 en dansk opfordring til publikum om at indmelde sig; foreningen betegnede her som Åbenrå Sygeplejeforening.

Der findes ingen sprogstatistik fra 1930'erne, men indbyggernes fordeling efter fødested i 1940 tillader også slutninger om de ændrede sprogforhold:

Åbenrå by	4178	} Nordslesvig 8071	= 75
Øvrige Nordslesvig	3893		
Tyskland	906	} Fremmedfødte 1025	= 9
Øvrige udland	119		
Kongeriget	1575		= 15
Uoplyste	145		= 1
	10816		100

Sammenligner man disse tal med de tilsvarende fra 1921, ses det, at antallet af personer født i Tyskland er dalet med 293, medens alle andre grupper er øget med tilsammen 3164. De tysk fødte udgjorde i 1921 15

pct. af alle indbyggere, men i 1940 kun 8 pct. Heroverfor lægger man mærke til, at de, der var født i kongeriget, nu udgjorde 15 pct.

Kendskabet til og brugen af rigsdansk steg i meget høj grad, men den afgørende sproglige forandring mellem 1920 og 1940 var, at langt færre beherskede tysk. Antallet af familier med blandet hjemmesprog må være gået voldsomt tilbage, og man tør antage, at under 1/10 af alle familier var tysksprogede i 1940.

Statistikken over elever i de tyske skoler i den undervisningspligtige alder taler også om, at tysheden var på retur. I 1932 var der 454 tyske elever, men i 1940, efter en ubrudt tilbagegang fra år til år, kun 336. I procent af samtlige undervisningspligtige elever drejede det sig om et fald fra 35,8 til 25,2 pct.

Også den kirkelige statistik vidnede om tysk tilbagegang eller stagnation (se s. 160).

Da muligheden for at gøre indhug i de borgerlige danske rækker var så ringe, håbede den nazistiske partiledelse at kunne vinde *tysksindede arbejdere* for sig ved at udlægge nazismen som national socialisme. I beskedent omfang havde man også heldet med sig, især ved påvirkning af arbejdsløse, der ønskede at tage arbejde i Tyskland eller havde været gæstearbejdere dernede. Fremgangen i nazistiske stemmer i Åbenrå ved folketingsvalget i 1939 udlagde man fra tysk side som vidnesbyrd om, at der var slået en breche i »den marxistiske arbejderfront«. I februar 1940 holdt nazisterne for første gang et møde for tysksindede arbejdere. De gevinster, der her kan have været tale om, blev dog langt opvejet af det afgørende tab, den tyske nationale front led, da de tysksindede arbejderes store flertal, som indtil 1933 havde udgjort en slags reserve for det tyske mindretal, vendte det ryggen.

Antinazismen

Wilhelm Ewald, der i 1920'erne stod Danmark ganske fjern og ivrede for et socialdemokratisk-tysk samarbejde, udtrykte 30. marts 1933 på sin uforbeholdne måde, hvordan de tysksindede socialdemokrater reagerede på nazismens sejr i Tyskland: »For et demokratisk Tyskland ville vi være gået gennem tykt og tyndt, men vi betragter det nu som en stor lykke, at en grænse adskiller os fra det nuværende »nationale Tyskland«. Så er dansk frihed os kærere end nazitrældom i Tyskland«. Samtidig op-sagde han og hundreder af andre arbejdere deres abonnement på Nord-schleswigsche Zeitung.

Den almindelige harme over den nazistiske omvæltning i Tyskland og

Den H. P. Hanssen'ske familie ca. 1935.

frygten for de følger, den kunne få nord for grænsen, førte hurtigt til, at socialdemokratiet og de borgerlige danske partier opbyggede parallelle antinazistiske organer, som i praksis udgjorde en sønderjysk enhedsfront. Det af de borgerlige partier prægede Danske Samfund omfattede oprindeligt kun grænseområdet, inklusive Åbenrå. Fra socialdemokratisk side fik man et aktionsudvalg, der i 1938 udvikledes til Arbejderbevægelsens sønderjyske Landsforening. Forud for valget i 1939 blev der etableret et officielt samarbejde mellem de lokale afdelinger af socialdemokratiet og Danske Samfund, og 30. marts var den socialdemokratiske folketingsmand Hans Hinrichsen en af talerne ved et dansk valgmøde på Folkehjem.

Forfølgelsen af arbejdernes klassefæller i Tyskland og den nære kontakt, der var mellem arbejdere på begge sider af grænsen, holdt *hadet til nazismen* særligt levende i *arbejderbevægelsen*. Det tyske blad beklagede sig over, at arbejdsløse fra Flensborg cyklede til Åbenrå, hvor de drev »Hetzpropaganda« og fortalte »Greuellügen«. I socialdemokraternes majdemonstration i 1933 vakte tyske partifæller opsigt; alene fra Flensborg kom ca. 100 arbejdere. Så sent som i juni 1933 deltog tyske kommunister i et kommunistisk grænsestævne i Åbenrå. Mangfoldige politiske flygtning-

ge fik i 1933 økonomisk støtte af fællesorganisationen i Abenrå. Harmen var derfor stor og berettiget, da politimesteren i juli 1933 udleverede en 50-årig tysk arbejder, der var flygtet fra en koncentrationslejr og var kommet over grænsen uden pas, til de tyske myndigheder. Justitsministeren betegnede politimesterens adfærd som yderst beklagelig.

Intet ophidsede folk så meget som synet af det nazistiske hagekors, hvad enten det drejede sig om emblemer, plakater eller flag. Demonstrationer var derfor ikke til at undgå, da havnearbejderne skulle *losse* de første *tyske skibe*, som i sommeren 1933 løb ind i havnen *med hagekorsflaget* som det officielle tyske statssymbol. Havnearbejderne havde kort forinden understreget deres stejle holdning overfor nazisterne ved at tilslutte sig det kommunistiske majoptog. Da den tyske damper Diana den 19. juli 1933 lagde til kaj med hagekorsflag, blev vanskeligheder imidlertid undgået, fordi kaptajnen over for arbejdernes truende holdning tog flaget ned, da losningen skulle begynde.

Det næste tyske skib med hagekorsflag, motorsejlskibet Maja, lagde til kaj den 3. august, men den påbegyndte losning blev indstillet om eftermiddagen, da de organiserede arbejdere blev opmærksomme på, at skibets meget lille flag var et hagekorsflag. Den tyske konsul Kühne befalede kaptajnen at beholde flaget oppe og krævede politiets bistand. Kaptajnen havde imens fundet frem til 4 uorganiserede arbejdere, der var villige til at gennemføre losningen, og den 4. august begyndte de på arbejdet, omgivet af hundredvis af tilskuere og bevogtet af næsten hele Abenrås politistyrke samt 10 udenbys betjente, hvoraf de fleste var revolverbevæbnede. Losningen skred langsomt frem, fordi arbejdet var uvant, og fordi den kgl. måler og vejers folk ikke var samarbejdsvillige. Ved middagstid kom yderligere 12 betjente fra Sønderborg. Efter fyraften krævede en af fællesorganisationen indkaldt forsamling politimester Fribergs afgang. Formanden, sadelmager Weiss, udtalte, at det var første gang efter 1908, åbenråske arbejdere havde været ude for revolverbevæbnede betjente. Lørdag den 5. blev der holdt et kommunistisk ledet protestmøde, hvorefter en delegation under polititilsyn fik lov til at tale med de uorganiserede losningsarbejdere. Samtalen førte til, at to af dem nedlagde arbejdet, hvorefter losningen måtte opgives. Mandag den 7. besluttede kaptajnen at sejle, skønt skibet kun var halvt udlosset. Da meddelte 10 nazister fra Rise Hjarup, at de ville udføre losningen. Samme dags aften talte *Aksel Larsen* på et friluftsmøde og havde uden tvivl ikke blot sit publikum, men også befolkningen med sig, da han for alles øjne *sønderrev et hagekorsflag*. Tirsdag den 8. tog nazisterne så fat på arbejdet, bevogtet af 40 betjente. Imens var sagen via konsul, gesandtskab og regering ble-

vet et diplomatisk anliggende. Hagekorsflaget måtte accepteres som Tysklands officielle højhedstegn, og ligesom Berlin havde standset de slesvigholstenske nazisters »påskestorm«, således måtte den danske regering nu på sin side skabe ro nord for grænsen. Da fællesorganisationen på havnearbejdernes anmodning mødtes til et formandsmøde den 8. kl. 13 for at drøfte støtteforanstaltninger, var derfor også de socialdemokratiske førere Hans Hinrichsen, redaktør Swanholm og P. Mortensen mødt op. Weiss udtalte, at der måtte gøres noget for at få fjernet de nazistiske skruebrækkere eller for i hvert fald at udtrykke en enig arbejderklasses sympati. Man besluttede så at opfordre til en almindelig, men frivillig arbejdsnedlæggelse i forbindelse med et møde kl. 16. Med strejken og protestmødet var Maja-affæren forbi, for kl. 18 var losningsarbejdet afsluttet, nazisterne fra Rise Hjarup blev kørt hjem på politiets biler, og skibet sejlede bort. Mange arbejdere betragtede herefter hele aktionen som en fiasko, men de overså dens varige virkning: arbejderne havde – som Anton Knudsen, den socialdemokratiske partiformand, udtrykte det – vist én vilje i kampen mod nazismen.

De socialdemokratiske føreres tilsynekomst på fællesorganisationens møde skyldtes ikke alene regeringens frygt for diplomatiske forviklinger – alle var klar over, at man ikke kunne standse losningen af tyske skibe – men også ønsket om at standse en antinazistisk aktion, der mere og mere udviklede sig i kommunistisk favør. Nordschleswigsche Zeitung forstod meget vel denne sammenhæng og søgte at drive en kile ind blandt sine modstandere, da den d. 10. august skrev, at socialdemokraterne og fagforeningernes folk var gået på kommunisternes limpind. På fællesorganisationens ekstraordinære generalforsamling den 25. august hørte man mest advarsler mod at gå sammen med kommunisterne, der ligestillede med nazisterne.

Fra denne tid kan man konstatere en tydelig *højredrejning i den socialdemokratiske politik*. I fællesorganisationen, hvor kommunisternes indflydelse endnu i 1934 var stærk, afvistes alle kommunistiske forslag, og i 1935 bestilte man propagandamateriale »til uddeling blandt arbejdsløse og sådanne steder, hvor kommunisterne udfoldede deres agitation«. I partiafdelingen indledte Hans Hinrichsen 28. januar 1935 »ang. stilling og taktik til bekæmpelse af den lokale kommunistiske bevægelse«, medens den antinazistiske kamp vistnok aldrig stod på dagsordenen. De gamle tyske førere trådte fra nu af mere og mere i baggrunden, man sang »Danmark for Folket« i stedet for »Internationale«, og tidligere tiders principdebatter veg pladsen for dagsaktuelle drøftelser.

Den førte linje bragte *sejr over kommunisterne* i Abenrå. Deres for-

H. P. Hanssens ligtog på vej gennem Persillegade og Forstallé. I følget genkendes bl. a. statsminister Th. Stauning.

mand, murer Richard Schrøder, blev socialdemokratisk partimedlem, og efter 1935 hører man så godt som intet til kommunistisk partiaktivitet i Åbenrå.

Den moderate kurs er formodentlig den vigtigste forklaring på den meget store socialdemokratiske fremgang ved byrådsvalget i 1937. Socialdemokraterne fik da 60 pct. flere stemmer end i 1933 og gik frem fra 5 til 7 mandater. Anderledes gik det Socialdemokratiet ved *folketingsvalgene*. Fra 1932 til 1935 steg dets stemmetal med 265, men fra 1935 til 1939 kun med 234, til trods for at kommunisterne ikke opstillede i 1939. Da valgdeltagelsen samtidig steg fra 85 pct. i 1932 til 95 pct. i 1939, kunne socialdemokratiet ikke holde sin stemmeandel. Forklaringen må søges i, at de borgerlige partier havde et gammelt ry som forkæmper mod den tyske fare, og at byens dominerende dagblad, *Venstre-bladet Hejmdal*, førte en klart antinazistisk kurs.

I 1934 gav en provokatorisk handling fra den tyske konsul Kühnes side det danske borgerskab lejlighed til at lægge sit antinazistiske sindelag for dagen. Efter en mindegudstjeneste den 25. februar, den tyske »Volks-

Kongemodtagelse på havnen 1939 eller 1940. T.v. amtmand og amtmandinde Kr. og Ingeborg Refslund Thomsen.

trauertag«, nedlagde *konsulen* på rigets vegne en *krans*, hvis bånd var forsynet med sort-hvid-røde farver samt *hagekors*, ved det dansk-tyske mindesmærke over byens faldne i første verdenskrig. For at forhindre, at nogen fjernede kransen, holdt op til 50 SK-mænd natten igennem vagt ved mindesmærket. Om formiddagen den 26. stod der stadig vagtposter på kirkepladsen, men kl. 11 anbragte *redaktør Bjørn Hanssen* fra Hejmdal et *Dannebrog* ved mindesmærket således, at det skjulte det famøse hagekors, men ikke det sort-hvid-røde bånd. Pastor Juhler bad imens konsulen om at fjerne sin krans af hensyn til kirkens fred, og sadelmager Weiss krævede på fællesorganisationens vegne, at politiet fjernede den provokatoriske krans. Hr. Kühne gjorde imidlertid den fungerende politimester, Westerby, ansvarlig for, at der ikke skete hans krans noget. Kirkepladsen blev så afspærret af 10 politibetjente, og der blev hidkaldt forstærkninger fra Tønder. Om eftermiddagen fik Westerby fra København besked om at flytte *Dannebrog*, så hagekorset blev synligt. Politibevogetningen fortsatte hele natten. Tirsdag den 27. kl. 8,30 huggede *pastor Juhler* den gordiske knude over ved at fjerne både *Dannebrog* og de to bånd på den tyske krans. Dis-

Kongen hilste ikke blot på honoratiorens. Et fast led i ceremoniellet var mødet med børnene.

se sidstnævnte sendte han med et brev til den tyske konsul. Dermed var affæren slut i Åbenrå, hvor man både fra tysk og dansk side havde været enige om at afstå fra nationale demonstrationer ved mindesmærket. Men i København søgte den tyske gesandt at gøre den nazistiske provokation til en krænkelse af Det tredje Riges ære og fremsatte i en note til udenrigsministeriet »den indtrængende anmodning«, at pastor Juhler skulle begive sig til konsul Kühne og bede om undskyldning. Juhler erklærede imidlertid, at han hellere ville tage sin afsked end at beklage sin handling. Enden på historien blev, at den danske regering beklagede episoden, men konsul Kühnes næsten samtidige forflyttelse havde nok også forbindelse med det skete. Da den nye tyske konsul Lachmann i 1936 nedlagde en officiel tysk krans, var det en laurbærkrans uden bånd.

Den nazistiske aggression medførte som nævnt, at organisationen *Danske Samfund* blev oprettet for systematisk at mobilisere danskerne i forbindelse med valgene. Åbenrå-afdelingen stiftedes 13. november 1933 og fik Jacob Michelsen til formand. Aktiviteten synes i de første år kun at have omfattet udarbejdelsen af et kartotek; i begyndelsen af 1934 havde man kun noteret 1000 vælgere, og så sent som i november 1938 havde

Danske Samfund ikke mere end 1200 medlemmer. Kort efter blev direktør *Jes Christiansen formand*, og i perioden op til folketingsvalget steg medlemstallet til 3517, et vidnesbyrd om, at der nu med socialdemokraternes tilslutning virkelig var skabt en *dansk fællesfront*. Stigningen fortsatte: ved udgangen af november 1939 havde Danske Samfund 3618 medlemmer; byen var inddelt i 55 distrikter, som 99 tillidsmænd tog sig af. Den nationale kraftanstrengelse forud for valget fik et synligt udtryk i de 189 nye flagstænger, der blev rejst i Åbenrå. Salget af Dybbølmærker steg fra 4407 mærker i 1938 til 5716 i 1939 og indbragte i 1939 40 pct. mere end året i forvejen.

Den tidligere så betydningsfulde kommunalforening trådte nu helt i skyggen for Danske Samfund, og trods to indkaldelser måtte den i februar 1940 holde en generalforsamling, hvor kun 4 bestyrelsesmedlemmer var mødt op. Af de borgerlige partier var navnlig de konservative i kraftig fremgang, mens Venstre stagnerede og gik relativt tilbage. Også på dette område var genforeningsprocessen altså ved at være afsluttet; byens borgere havde lært at orientere sig i den danske partiverden og fordelte sig nu stort set på partierne i forhold til deres økonomiske interesser.

Danske borgerlige stemmer ved folketingsvalgene

	V	pct.	K	pct.	R	pct.	Andre	pct.
1932	373	30	637	51	213	17	25	2
1935	310	23	745	56	221	16	64	5
1939	387	23	951	55	299	17	89	5

Kulturelle forhold

Elevtallet i *kommuneskolens danske afdeling* steg støt fra 701 i 1932/33 til 878 i 1939/40. Lokaleforholdene forbedredes ved opførelse af en ny skolebygning ud mod Nygade. Bygningen, som aviserne var enige om at kalde et helt palads, blev indvidet 29. marts 1938; den havde, inklusive køb og nedrivning af 7 gamle huse, kostet godt 300.000 kr.

I *den tyske afdeling* var der 1932/33–1936/37 en hurtig stigning fra 229 til 341 elever i forbindelse med afviklingen af privatskolens grundklasser, men derpå en langsom nedgang til 302 i 1939/40 og 289 i 1940/41. Den loyale ånd, der havde hersket i afdelingen før 1933, forandrede sig nu med ansættelsen af nye lærere, blandt hvilke flere var nazister.

Den tyske privatskoles rektor, Karl Gäde, fik 13. maj 1933 ret til at afholde studentereksamen af nysproglig retning. Undervisningsproget skulle være dansk i fagene dansk og Nordens historie; studentereksamen

fra privatskolen gav ikke adgang til embeder i statens tjeneste. Med oprettelsen af dette tyske gymnasium for Nordslesvig havde det tyske mindretal nået et mål, som man havde tilstræbt gennem en årrække, og Abenrå by havde fået en kulturinstitution, der i tiden frem til 1945 i høj grad styrkede det nazistiske element.

På grund af grundklassernes afvikling dalede privatskolens elevtal fra godt 300 i 1932 til 206 i 1937, men tilbagegangen fortsatte, og elevtallet var i 1940 nede på 175. Studenterholdene var på omkring 15, men af disse var som regel kun nogle få fra Abenrå. Pr. 1. januar 1940 var 81 af 190 elever udenbys. Efter forældrenes stilling fordelte disse elever sig således, at 111 var købmænd o.l., 34 tjenestemænd og akademikere, 22 landmænd, 8 sømænd og fiskere, 5 arbejdere, 1 landarbejder og 9 andre.

Rektor Gäde var ikke nazist. Hans kølige omtale af »die neue Weltanschauung« vidner herom. Men selv om han ikke kunne lide nazismen, mente han, at den under de givne forhold spillede en positiv rolle. »Dens almene mål var [i 1933] intet andet end at rense Tyskland og give Tyskland den rette (»gemässe«) livsform«, sagde han i sin dimissions-tale i 1940. For ham var både Goethe og Hitler frugter på tyskhedens træ, og han nærrede den naive tro, at der kunne udvikle sig et harmonisk samliv mellem det klassiske Tysklands humanisme og nazismen.

På kuratoriets møde den 31. marts 1933 drøftede man den stilling, man skulle tage til »den nationale bølge, der syd fra var skyllet ind over Nordslesvig«. Gäde fik kuratoriets tilslutning til det standpunkt, at man skulle overtage »den levende nationale ånd«, men forhandle om formen. I sin årsberetning for skoleåret 1933/34 kunne Gäde derfor med god samvittighed skrive, at skolens ånd afgjort var det nye Tysklands ånd. Denne ånd skulle imidlertid ikke præge skolens ansigt udadtil: »Nicht Nazischule. Deutsche Volkstumschule« noterede Gäde sig som holdepunkter til en tale, han holdt i 1936.

Ønsket om at opretholde skolen som en tysk, ikke partibundet skole var selvfølgelig ikke nok til at forhindre, at den måtte tjene nazismen, og at dens elever blev opdraget i nazistisk ånd. Allerede til sommerferien 1933 tog skolens danske lærer, *Georg Buchreitz*, sin afsked. Nazistiske kollegaer og forældre, skrev Hejmdal, havde fremkaldt en atmosfære, der gjorde ham opholdet ved den tyske skole uudholdeligt, og som også havde til formål at tvinge ham bort.

For at bringe eleverne »i nøjere forbindelse med det nye Tysklands problemer« blev der i vinteren 1933/34 gennemført et særkursus for realklassen og for de to første gymnasieklasser. I 2. G. gennemgik man »nationalsocialismens åndelige grundlag og forudsætninger«. Da gymnasiets

Det tyske gymnasium på Nørre Chaussee.

undervisning skulle svare til de danske skolers, var det begrænset, hvor megen tid der i disse klasser kunne afses til politisk opdragelse. Man bestemte derfor, at alle elever, der ville i gymnasiet, først skulle gå i realklassen. Her var man uden de danske censorers tilsyn, og den gennemførtes derfor som »nationalpolitiske Schulungsklasse«. »Sämtliche Fächer sind, soweit irgend möglich, diesem Gesichtspunkt untergeordnet, sei es z.B. Deutsch, Geschichte, Erdkunde, Biologie usw.«. I 1938 konstaterede Gäde, at partiet i stadig stigende grad blandede sig i stipendietildelingen.

Der var talrige andre muligheder for nazistisk påvirkning. Nazismens kendte værker af Hitler, Rosenberg, Darré osv. blev anskaffet til biblioteket eller modtaget som gave. Radiotaler af Hitler og Goebbels samt udsendelser i anledning af Hitlers fødselsdag osv. blev påhørt i fællesskab, hvis de faldt i skoletiden. Også de tyske stile kunne bruges i nazificeringens tjeneste; i 1936/37 havde 1. G. en stil med emnet »Kann man Adolf Hitler mit Oliver Cromwell vergleichen?«

Det kan herefter ikke undre, at de fleste elever efterhånden var medlemmer af den nazistiske »Jungenschaft« eller »Mädchenschaft«. Nedenstående oversigt viser, hvor mange elever, der var i hver klasse 1. januar 1940, og hvor mange af dem, der stod i de nævnte organisationer:

	1. ml.	2. ml.	3. ml.	4. ml.	R.a	R.b	1.G	2.G	3.G
Elever ialt	30	29	27	21	19	22	23	10	9
Heraf medlem af Jungenschaft eller Mädchenschaft	28	29	24	19	14	19	23	6	8

Statsskolen udviklede sig jævnt og støt gennem alle disse bevægede år. Elevtallet var i rolig fremgang. I 1933 var der 263 elever, i 1939 var tallet 380 elever. En længe ønsket matematisk retning opbyggedes fra 1934, og antallet af matematiske studenter var – med en enkelt undtagelse – hvert år større end antallet af nysproglige studenter. Fra 1921 til 1940 dimitterede statsskolen ialt 191 studenter, 150 nysproglige og 41 matematikere.

Endnu i 1933 var der flere børn i det kommunale *tyske asyl* end i det tilsvarende danske; derefter fulgte imidlertid en lang årrække med et stadig stigende børneantal i det *danske asyl* og med stagnation og derpå tilbagegang for det tyske. Ved udgangen af 1939 var der indskrevet 167 børn i det danske og kun 41 i det tyske asyl.

Den private *tyske børnehavn*, der var blevet oprettet i 1932, flyttede fra det ene dårlige lokale til det andet og havde stadigt skiftende lærerinder. I 1938 var man nået op på 30 børn, men i 1940 var der kun 21 børn.

Den i 1930 oprettede private *danske børnehavn* led for en del under de samme vanskeligheder som den tyske, men opnåede, på grund af acceptable lokaleforhold, statsanerkendelse i 1934. I december 1937 var der indskrevet 52 børn, alt for mange til de ret små lokaler. For at sikre børnehavens beståen tegnede ikke mindre end 275 borgere sig som medlemmer af foreningen *Den danske Folkebørnehavn*, der fra sin stiftelse 8. november 1938 overtog børnehavens drift. Foreningens formand blev amtsfuldmægtig Jes Peter Caspersen. Den store tilslutning til foreningen skyldtes de spændte politiske forhold; den komité, der arbejdede for dens oprettelse, henviste i sit opråb udtrykkeligt til »den kulturkamp, som danskheden i vor by, således som forholdene ligger, er nødt til at føre«.

I 1936 døde *den tyske menigheds præst*, Markus Bade. På menighedsrådets møde den 2. september stod valget mellem to kandidater, pastor Jørgensen fra Sønderborg, der var kendt som modstander af nazismen, og pastor C. J. Beuck fra Tønder. En del af den tyske menighed, navnlig nazisterne, ønskede at oprette en tysk frimenighed, og man regnede med, at disse planer ville blive til alvor, hvis pastor Jørgensen blev tysk præst. Ved valget, hvor de danske borgerlige afholdt sig fra at stemme, fik Jør-

gensen imidlertid kun de 3 socialdemokratiske stemmer, så at de 4 tyske menighedsrådsmedlemmer afgjorde valget til fordel for Beuck.

Pastor Beuck kom imidlertid meget hurtigt i konflikt med nazismen. I 1937 viste det sig, at tyske statsborgere ikke måtte holde foredrag om kirkelige forhold i Tyskland på møder, der blev arrangeret af »Deutsche kirchliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig«, hvis formand Beuck var. Denne afgørelse fik Beuck til at rette en skarpt formuleret forespørgsel til det tyske gesandtskab i København. Måtte rigstyskere ikke få lov til i tyske nordslesvigeres kreds at tage positiv stilling til kristendommen og til positiv kristelig religionsundervisning, medens kristendommens fjender i al offentlighed måtte tilsvine og tilsmudse bibelen og bekendelsen? Udenrigsministeriet i Berlin svarede, at afgørelsen var truffet i henhold til en ordre fra Føreren. Den tyske konsul viderebragte mundtligt denne meddelelse til Beuck, som forgæves insisterede på at få den skriftligt.

Det tyske bibliotek, der var hovedbibliotek for Nordslesvig, kom til at lide under, at dets leder, Fr. Christensen, der var indblandet i de nazistiske stridigheder, 1. januar 1936 blev forflyttet til Tyskland, og at hans efterfølger, Peter Callesen, først udnævntes efter et langt interregnum. Udlånet steg imidlertid fra godt 22.000 i 1932/33 til næsten 30.000 i 1936/37; derpå begyndte der på dette som på andre felter af det tyske kulturarbejde en tilbagegang. I 1939/40 udlåntes 26.000 bind. Navnlig udlånet til voksne dalede.

Amtsmuseets genstande havde siden 1925 været anbragt i amtshuset under pulterkammerlignende forhold. I 1935 erklærede byrådet sig villigt til at lade Åbenrå købstad overtage ordningen af *museumsforholdene*. Man havde håbet, at amtet ville yde årlige tilskud, men det nøjedes med at betale en afløsningssum på 38.000 kr. Da staten ydede et tilskud, gik kommunen alligevel igang med at opføre en museumsbygning. Den indviedes 10. juni 1937. Den daglige ledelse af museet fik Jens Frost; den centrale søfartshistoriske afdeling voksede stærkt ved amtslæge Mads Michelsens interesse.

Teater- og musiklivet fortsatte efter 1933 i de spor, der var lagt i 1920'erne. Takket være sit medlemsskab af Sønderjydsk Teaterforening kunne *Folkeligt Samfund* øge sit medlemstal til over 700 i 1938 og trods alle spådomme om det modsatte opretholde en ganske velbesøgt foredrags- og oplæsningsvirksomhed. I stedet for Jakob Petersen, der i 1936 var blevet formand for Sprogforeningen, valgtes statskonsulent Johs. Jensen i 1937 til Folkeligt Samfunds formand.

Ledelsen af de tyske kulturarrangementer gik over til det i 1933 oprettede »*Bund für deutsche Kultur*«. Fra 1934/35 udgik alle professionelle

teaterforestillinger fra Flensborg: »Grenzlandtheater« og »Niederdeutsche Bühne«. Blandt de meget få tyske dilettantgrupper i Nordslesvig udmærkede »Spielschar Apenrade« sig; i sæsonen 1935/36 gav den 13 forestillinger på landet. Det tidligere så rige tyske musikliv synes at have været i hurtig tilbagegang, især efter provst Bades død. Praktisk talt alle foredragsholdere kom sydfra, men så måtte man også tage et foredrag som »Das zweite Gesicht als Gabe der nordischen Rasse« med i købet. Filmene var selvfølgelig også Det tredje Riges produkter, såsom »Hitlerjunge Quex« og »SA-Mann Brandt«.

Medens den erhvervsmæssige og sociale struktur i Åbenrå i alt væsentligt forblev uændret i tiden mellem de to verdenskrige, skete der fundamentale forandringer på det nationale område. Åbenrå, der i 1920 var en by, hvor de to nationaliteter nogenlunde holdt hinanden stangen, havde i 1940 udviklet sig til en dansk by, hvor tyskheden var et isoleret mindretal. Det afgørende her var ikke den tyske tilbagegang, som forholdene uundgåeligt måtte medføre, men den permanente krisetilstand, som tilslutningen til nazismen havde fremkaldt. På denne baggrund fuldbyrdes den åndelige genforening med Danmark langt hurtigere og langt grundigere, end man havde anset for muligt i 1920'erne. Da den 9. april kom, var det store spørgsmål, om det tyske nederlag kunne vendes til sejr i ly af Hitler-troppersnes våben.

Under besættelsen

Efter en lang og streng vinter var foråret nu på vej. Isen var ved at forsvinde fra de danske farvande. Den 8. april om aftenen kunne den danske radioavis fortælle, at store styrker af tyske krigsskibe var passeret gennem Storebælt med kurs mod nord. Mange spurgte sig selv, hvad det betød, om Danmark var i fare.

Den 9. april

Danmark var i fare. Ritmester Lunding fra Hærens Efterretningsvæsen var i Sønderjylland, hvor han havde forbindelse med kommandanten på *Søgård*, oberstløjtnant Hinz, og politimester Agersted i Åbenrå. Kort før kl. 10,30 den 8. april, da der skulle være møde i Forsvarsministeriet, havde Lunding kunnet meddele Generalstabens, at der på vejene nordfor Rendsborg var store tyske troppestyrker med kurs mod nord. Det var kaptajn i grænsegendarmeriet Malling-Jacobsen, som kl. 9,55 havde afgivet denne melding på *Søgård*. I løbet af dagen kom der flere efterretninger, som bekræftede og uddybede Lundings oplysning. Efter rådslagning hos kongen var det blevet besluttet at sætte styrkerne i *alarmberedskab*, og fra kl. 12,45 udgik ordren: »Samtlige afdelinger snarest i alarmberedskab indtil ny ordre. Skarp ammunition udleveres«.

Tyskerne rykker ind

Den tyske overgang over grænsen ved Kruså skete kl. 4,15 dansk tid. Kl. 4,17 blev lejren i *Søgård* alarmeret, og 8 minutter senere rykkede kompagnierne ud fra *Søgård* til de aftalte stillinger. Det kom til kamp flere steder. På et vist tidspunkt var det tanken at samle en del af de vigende styrker i den sydlige *udkant af Åbenrå*. Det blev dog kun en afværge-

Den 9. april 1940. Dansk maskinkanongruppe fra afværgekompaniet i stilling ved Tøndervejkrødset.

deling, som kom i kamp her. Den gik i stilling ved vejkrydset Tønder-Flensborg. »Kort efter kommer en fjendtlig kolonne på ca. 15 køretøjer, denne gang med kampvogne i spidsen. Delingen åbner ilden mod den forreste kampvogn; de første skud går for højt, men rammer dog tilsyneladende en tempovogn længere nede i kolonnen, idet denne begynder at slingre og til sidst havner på fortovet. Fjenden åbner en kraftig ild med maskinkanonen, men skyder for kort. Afværgedelingen får derefter træning i tårnet på den forreste kampvogn, hvis kanon bringes til tavshed; det næste skud rammer motoren. Endvidere opnår delingen en fuldtræffer i en motorcykel med sidevogn, inden den kl. ca. 6,45 afbryder kampen og under maskingeværild trækker sig tilbage ad forskellige veje gennem Åbenrå for atter at samles ved Lyngtofte Kro«. Delingen var under kommando af sergent Sv. Aage Bundgaard og havde tidligere været i kamp ved Lundtoftebjerg. Den led ingen tab ved Åbenrå, men der dræbtes en stor dreng, der var mellem de nysgerrige, som man ikke havde kunnet genne væk. Vildfarende kugler gik ind over byen. På Landsbiblioteket blev et par bøger gennemboret; den ene hed Hjerternes Hårdhed,

9. april 1940. Hjemmetyskere hilser besættelsestropperne velkommen i Nørreport.

den anden Den første Dyst. En dame, der boede i Sønderport, blev såret i ben og hofter.

Der var nok gået en del rygter i dagene før den 9. april. Men for de fleste danske i Åbenrå kom begivenhederne som en overraskelse. Mange var vel blevet vækket af de store tyske fly, der passerede byen, nogle lidt vestfor. Flere undrede sig over, at antiluftskytset ved Rødekro ikke – som det så tit havde gjort – åbnede ild. »Der skete ikke noget. Det må have stået mig klart, at der var noget galt, for den tanke gik gennem hovedet på mig, at jeg snart ville kunne høre de danske tropper ude på vejen på tilbagetog mod nord. Men jeg faldt hen, og så med ét kom far styrtende ind i soveværelset. Han råbte: »Tyskerne er der«. Jeg for ud af sengen og hen til vinduet mod vejen, og derude kørte kampvognene, i to kolonner, og vi kunne se soldaterne ved maskinkanonerne, klar til at skyde. Som bedøvet gik jeg i seng igen. Lidt efter stod jeg dog op. Vi rullede ned ud mod vejen – i trods. Og så stillede vi ind på Kalundborg. Radioen var tavs, men lidt efter – det var vel kl. 7 – kom den med morgengymnastik. Det er ikke langt fra, at det var det største chok den morgen«.

Mens danskerne i Åbenrå var rystet over den militære besættelse og følte en nagende usikkerhed overfor fremtiden, var der begejstring hos *hjemmetyskerne*. Langs gader og veje stod de, hilste de tyske tropper med Heil og løftede højrearme og bød dem på kaffe. Der var vel mange af dem, som den morgen troede, at nu ville de snart komme »*heim ins Reich*«. En ung hjemmetysk pige skrev nogle dage senere til familie i Tyskland: »Alle vi heroppe – i hvert fald vi tyskere – tror fuldt og fast på, at det bliver tysk her. De sidste rester af Versailles må væk«.

Jep Schmidt fra Løjt var partiets øverste leder i amtet, kredsleder. Endnu før de tyske tropper var nået frem til Åbenrå, kom han på sin motorcykel til byen. Lidt senere mødte han med nogle få partifæller op i *Frimurerlogen* på Nørre Chaussé, hvor han forlangte nøglerne udleveret. Gennem logemesteren blev politiet alarmeret. Kort før denne opringning kom, var politimester Agersted blevet opsøgt af adjudanten ved den tyske afdeling i byen. Den tyske officer optrådte meget korrekt og høfligt. Han ønskede politiet afvæbnet, men slog sig til tåls med, at pistolerne blev deponeret i politimesterens pengeskab. Da meddelelsen kom om Jep Schmidts aktion, refererede Agersted det for den tyske officer og spurgte, om han eller politiet skulle ordne denne sag. »Han blev rød i hovedet og tog straks afsted og jog nazisterne væk, hvorefter han på ny indfandt sig hos mig«.

Da den tyske officer kom tilbage til *politimester Agersted* – omved kl. 8,35 – var han ledsaget af lederen af det tyske mindretals Organisationsamt *Peter Larsen* fra Skovby. Han udtalte, »at han i samråd med partiføreren ville træffe foranstaltninger og drage omsorg for, at der ikke af de herværende tyskere ville blive foretaget handlinger, der kunne forstyrre ro og orden, samt at han ville drage omsorg for, at der ikke sker udæskende optræden fra samme side«. Da Larsen var ved at gå ud af døren, mødte han partiføreren *Jens Møller*. Han meddelte, at han havde afgivet *loyalitetserklæringen*. Møller svarede, at det var godt, og politimesteren takkede.

Jep Schmidt havde også været i aktion et andet sted, idet han søgte at få *hagekorsflaget* hejst over *Rådhuset*. Borgmester Holger Fink var til stede. Det tyske byrådsmedlem Lorenz Christensen havde telefonisk meddelt borgmesteren, at han stod til borgmesterens disposition, hvis det viste sig nødvendigt. Det er uklart, om det skyldes byrådsmedlemmet, at det ikke lykkedes Jep Schmidt at få det fremmede flag til at vaje over byens hus.

Dr. Møller var kommet til Åbenrå efter først at have gjort et forsøg på at køre til Flensborg for at drøfte besættelsen med overborgmester

9. april 1945. Tyske besættelsestropper får vist vej af en hjælpsom mand.

Kracht, der var forbindelsesmand mellem folkegruppen og Volksdeutsche Mittelstelle, som havde den afgørende indflydelse på mindretallets politik. Dr. Møller blev standset af de tyske tropper, kørte tilbage til Gråsten og derfra til Åbenrå, hvor han tilbragte dagen på Dibbernhaus, der var mindretallets hovedkvarter.

På *Dibbernhaus* indfandt sig også SS-Standartenführer *Johann H. Möller*, politidirektør i Flensborg. Han havde af chefen for hvervning til våben-SS, Gottlob Berger, fået ordre til i tilfælde af, at tyske tropper marcherede ind i Danmark, at gå med disse over for at sige dr. Møller sin mening om dennes sabotage af hvervningen. I Åbenrå blev politipræsidenten stillet overfor et spørgsmål om arrestation. Et medlem af mindretallet mente, at *Knud Thyregod Larsen* var skyldig i spionage. Han var ansat hos skibsreder Cleemann og havde efter krigsudbruddet været på et besøg i England. Politidirektøren godkendte denne mundtlige anklage. Da der ikke var folk fra værnemagten, mente han, at det var en opgave, som »*Schleswigsche Kameradschaft*« – SK – kunne tage sig af. Lærer *Otto Kortsch*, leder af SK i Åbenrå kreds, tog af sted. Han var ledsaget af Jep Schmidt og Nis Lorenz Closter fra Løjt, en svoger til kaptajn Closter, som havde truffet Larsen under besøget i England. Flere yngre SK-mænd var også med. Larsens kontor blev ransaget og senere

blev han i bil under ledsagelse af Kortsch og Closter ført til politipræsidentet i Flensborg, hvor han blev anbragt i celle. Næste dag kom han atter på fri fod. Der var intet hold i det mundtlige angiveri. Men han fik påbud om ikke at udtale sig.

En tysk troppeafdeling skulle blive i Abenrå, og om aftenen den 9. april blev der på det tyske samlingssted Deutsches Haus holdt »*Begrüßungsabend*«. Den store sal var fyldt, og kl. 20 kom soldaterne i sluttet flok. Den lokale leder, redaktør *Harboe Kardel* bød partiføreren Jens Møller og soldaterne velkommen. »*Kreismusikzug*« spillede »Englands-sangen, som vel aldrig er blevet sunget så begejstret som denne gang«. Jens Møller opfordrede til at bevare holdningen og disciplinen og sluttede med et Sieg-Heil til Føreren. Under den mere selskabelige del af festen tog også kaptajn Fricke, kommandanten over den tyske troppeafdeling, ordet.

Indkvartering og arrestationer

To dage senere kom en forkommando, som skulle sørge for indkvarteringen af et større antal tyske tropper. Det var borgmesterkontoret, der skulle tage sig af denne opgave, og det blev kontorassistent *Heydenreich*, som nu og i de følgende år skulle løse denne og de andre administrative opgaver, som de fremmede troppers tilstedeværelse i byen førte med sig.

Indkvarteringskommissionen bestod af borgmesteren som formand, inkassator Anton Knudsen, slagtermester Stolzenburg og dr. Lorenz Christensen. Den holdt møde den 12. april og ordnede indkvarteringen således: officererne anbringes i private kvarterer, mandskabet indkvarteres med 190 i eksportstaldene, 160 i kommunens gymnastikhus, 160 i statskolens gymnastiksale og resten i den tyske privatskoles gymnastiksal. Iøvrigt besluttede man, at også kommunens bygning Storetorv 8, de to ungdomshjem og byens hotelsale i givet fald kunne tages i brug. Kommissionen behandlede også spørgsmålet om indkvartering hos private. Det var bestemt, hvem der skulle have indkvartering, men der kunne efter forholdene gives fritagelse herfor. Kommissionen måtte så, som i et møde den 23. april, tage stilling til de mange ansøgninger om fritagelse.

Det var kendt i byen, at store *tyske troppestykker* kunne ventes til Abenrå den 12. april. Tyskerne besluttede at byde dem *velkommen*. Ved Skelbæk blev de modtaget af SK og flere andre organisationer. »*Kreismusikzug*« spillede, og om aftenen var der velkomstaften på »*Deutsches Haus*«, hvor kaptajn Gotthardt og Harboe Kardel talte.

I den danske befolkning var der sorg over landets ufrihed, usikkerhed overfor fremtiden. Ingen kunne vel gøre sig fri af den tanke, som var ty-

skernes sikre håb, at Nordslesvig kunne blive indlemmet i Tyskland. Alle forstod, at det kunne betyde udskrivning af mænd i den værnepligtige alder til tjeneste under hagekorsfanerne. Den 11. april gik det som en løbeild gennem byen, at *de faldne* fra styrkerne på Søgård skulle føres *gennem byen*. Enkelte steder blev der strøet grønt på gaden, og på Nørre Chaussé stod byens spejdere. Gaderne var fyldt med mennesker, da lastvognene med kisterne svøbt i Dannebrog kørte gennem Åbenrå, hvor alle flagene var på halv. Nogle måneder senere skrev en mand, der havde oplevet det: »Den gamle danske by ville vise sine sønner den sidste ære. Men man ville også vise, at selv i den frygteligste tid holdt man håbet oppe. For mange, der tvivlede, har de blafrende flag den dag sikkert været det første lille lysglimt i den frygtelige tid – det lille lysglimt, der snart skulle vokse sig stærkere, efterhånden som selvbesindelsen og dømmekraften vendte tilbage«.

Der kunne ellers nok være grund til uro i danske kredse. Det var kendt, at der blev foretaget *arrestationer* blandt byens borgere. »Abwehrstelle – AST – Kiel«, der blev ledet af Kapitän zur See Howoldt, havde fået ordre til at foretage de nødvendige forarbejder med henblik på »*Abwehrs*« arbejde i Danmark. Hertil hørte bl.a. udarbejdelse af efterlysningslister, »Fahndungslisten«, over kendte agenter eller andre, som var mistænkt for efterrettningsvirksomhed, eller som det af andre grunde var ønskeligt at sikre sig ved en eventuel besættelse af Danmark. »Abwehr«-officerer skulle rykke ind sammen med tropperne. I Jylland blev de ledet af overløjtnant Zühlke. Det må være denne afdeling, som foretog de første arrestationer i Åbenrå, den 11. april af kørelærer H. C. A. Schönke og Gustav Hanstein. De blev dog sat på fri fod to dage senere. En mand, der sad i Åbenrå arrest for at afsone en straf, blev 12. april udleveret til kaptajn Carl Andersen fra »Abwehr« i Flensborg »til yderligere undersøgelse«. Den 10. eller 12. april var Jens Dons i Kolding blevet arresteret og ført til Tyskland. Han var sigtet for spionage. Mistanken mod ham var af ældre dato, idet han allerede i 1937 var opført på »Abwehrs« efterlysningsliste. Under forhørene angav Jens Dons forskellige. En af dem var *journalist C. J. Bech* i Åbenrå og en skrædder Hans Peter Lüthje. Bech blev anholdt den 20. april af to danske kriminalbetjente i henhold til en fængselskendelse, afsagt af Københavns Byret. Senere dukkede kaptajn H. W. Uthhoff fra »Abwehr« i Flensborg op. Han skulle overvære anholdelsen. Lüthje og de øvrige, som i Danmark var arresteret i sagen mod Jens Dons, blev anbragt i arresten i Åbenrå. Den 30. april blev de i »Geheime Feldpolizei«s biler overført til Kastellet i København. Her blev Bech den 1. maj forhørt af *den tyske krigsret*, under »Höheres

Partifører Jens Møller byder velkommen til Obergruppenführer Werner Lorenz i Dibernnhaus 1942.

Kommando XXXI«. Den blev ledet af »Oberkriegsgerichtsrat« dr. Jenz. Bech blev sat på fri fod. Der var andre, som ikke blev frifundet af krigsretten. Langt senere blev de overgivet til de danske myndigheder til straf-føl-gelse. En sørgelig skæbne fik Bechs kollega fra Tønder *Viggo Lau- sten*, som begik selvmord efter krigsrettens første afhøring af ham.

De første år

Dr. Møller havde den 9. april talt om at opretholde disciplinen. Han skulle snart fra Berlin få at vide, at dette var nødvendigt. Nogle dage ef- ter, den 12. april, kom en af afdelingslederne fra »Volksdeutsche Mittel- stelle« (VOMI), *Waldemar Rimann*, til Abenrå, hvor han meddelte dr. Møller indholdet af et notat, som chefen for VOMI Werner Lorenz hav- de udarbejdet den 9. april. Det blev heri klart slået fast, at da der i me- morandumet til Danmark var tilsikret landet territorial integritet, måtte folkegruppen ikke drøfte grænsespørgsmålet. Det var vigtigt, at besættel- sen forløb gnidningsløst og uden episoder, og forholdet til de danske myn- digheder skulle være korrekt. Overfor de tyske styrker skulle man forhol- de sig hjerteligt, men udfordrende fraternisering burde ikke finde sted.

Redaktør Ernst Schrøder og partifører Jens Møller på Nordschleswigsche Zeitung 1943.

Der blev indkaldt til et møde i Åbenrå af mindretallets førende mænd, hvem Rimann gav oplysning om den beslutning, der var truffet i Berlin. Han fortsatte til København for at give Renthe-Fink samme meddelelse. Gesandten lod den gå videre til »Höheres Kommando XXXI« og konsulatet i Åbenrå.

Mindretallet

I årene før genforeningen havde Åbenrå indtaget en central plads i den danske nationalitetskamp. Fra 1935 til 1945 blev byen midtpunktet for mindretallets politiske og kulturelle arbejde. Dets »Organisationsamt«, og mange andre kontorer, som f.eks. »Deutsche Selbsthilfe«, havde til huse i *Dibbernhaus* i Skibbrogade. I besættelsens første år skete der en omfattende udvidelse af mindretallets organisationer, og de fleste af dem fik ligeledes sæde i *Dibbernhaus*. Herfra gik trådene til de rigstyske organisationer, som mindretallet havde forbindelse med, til VOMI, snart også til »Sicherheitsdienst« (SD) i Flensborg, senere Åbenrå, »Abwehr« i Århus, det tyske konsulat i Åbenrå og mange flere.

Tyskerne i Åbenrå kunne ligesom ikke tro på, at besættelsen ikke og-

så skulle blive en »befrielse«. Man kunne se demonstrationstog med bannere, der bar inskriptionen »*Wir wollen heim ins Reich*«, og der begyndte at gå rygter om, at på Versaillesdagen den 28. juni skulle Nordslesvig vende tilbage til Tyskland. Norschleswigsche Zeitung indeholdt annoncer om *flagstænger*. Regeringen kendte rygterne og kunne selvfølgelig ikke vide, hvad der var meningen med disse rygter, som syntes at kunne føres tilbage til udtalelser af mindretallets ledelse. *Politimester Agersted* troede i og for sig ikke på dem, men bad den 27. juni om at få sendt en udrykningsdeling som reserve. Der afgik tre delinger, som stod til rådighed for Agersted som den, der havde den øverste kommando over styrkerne i Sønderjylland. De blev indkvarteret i Søgård Lejren, i Ribe og i Kolding. Tidligere havde han fået 59 politibetjente til assistance, hvortil kom 35 honorarlønnede. Foruden de tre delinger lå der yderligere to i reserve.

Den 28. juni kom. Der skete ikke noget. Allerede om morgenen kl. 9,35 kunne Agersted meddele rigsadvokaten, at alt var roligt, og at beredskab udover de tre delinger var unødvendig. For hjemmetyskerne var skuffelsen stor. Fra Tønder blev det berettet: »Kvinder, der med brændende hjerte havde sat hele deres store håb til denne dag, græd bitterligt, da de mærkede, at der intet skete«.

Kort efter Rimanns besøg var Organisationsamt begyndt at sende *indberetninger* til tyske institutioner, især VOMI, med oplysninger om navngivne danskeres antityske optræde. En barber kunne i maj 1940 fortælle om den tidligere præst i Rise Kallenbach Pedersen, nu i Åbenrå, at han, »mens han blev betjent af mig på sjofleste måde udtalte sig om Tyskland og om det tyske folk«. Det er nok ikke helt forkert. Den gamle præst var åbenmundet. Skt. Hans aften 1943, da der var bål på stranden ved Sønder Chaussé, kunne man høre ham råbe til de unge mennesker: »Hvorfor går I her, hvorfor er I ikke i England«? Den indædte tyske nazist *H. Fürsen* ved Skelbæk – hans hus var prydet med hagekorset – fortalte, at Marcus Lauesen, der kort før var flyttet til København, havde ført kartotek over hjemmetyskere, og han skulle have huset en mand, som man mente arbejdede for »Secret Service«. Han kunne også fortælle, »at endog en dame som fru amtmand Thomsen kritiserede min tyske hilsen med den bemærkning: Fy, sådan noget gør man ikke ved højlys dag«. Man kunne også indberette, at *amtmand Kresten Refslund Thomsen* ved et amtsrådsmøde havde sagt, at han skulle skynde sig hjem for at nå at høre radiomeddelelserne fra London. Amtmanden fik i indberetningen følgende karakteristik: »Ved sine anordninger og forholdsregler har han som næppe nogen anden forsøgt at begrænse den tyske befolknings rettigheder og eksistensmuligheder«.

Amtmanden sendte iøvrigt også sine indberetninger – til Indenrigsministeriet. Den 28. maj kunne han oplyse, at tyske soldater ved indkvartering var »set i besiddelse af en *fortegnelse over tysksindede handlende* i byen, ligesom et eksemplar af denne fortegnelse er fundet i en café«. Amtmanden mente, at listens formål måtte være at bevæge soldaterne til at købe hos de tysksindede handlende. »Det anførte forhold har vakt stor opsigt og gjort et meget pinligt indtryk hos den dansksindede del af byens befolkning«. Hvad amtmanden ikke nævnte var, at listen var blevet mangfoldiggjort, så den danske befolkning kunne blive bekendt med den. Der var nok også dem, der morede sig over denne liste-sag. En af de tyske købmænd, som stod på soldaterlisten, kunne sammen med »Ortsgruppenleiter« Harboe Kardel indberette, at han var hårdt ramt af den danske boykot. Selvom hans navn fandtes på soldaterlisten, sendte P. Larsen indberetningen videre.

Ortskommandanturen

Den 25. juni 1940 meldte kaptajn, *dr. Uetzmann* sig hos borgmester Fink og oplyste, at han var blevet udnævnt til *kommandant i Åbenrå*. Han skulle varetage værnemagtens interesser i byen og bl.a. ordne indkvarteringen. »Ortskommandanturen« havde fået tildelt dæknavnet »Rennbahn«. Oprindeligt synes dets område kun at have været Åbenrå by, men senere blev det udvidet til i hvert fald også at omfatte de omliggende sogne, og i 1943 var det hele Åbenrå-Sønderborg amt.

Dr. Uetzmann var i det civile liv lektor i Hamborg. Han blev hurtig en kendt skikkelse. I 1942 gives følgende beskrivelse af ham under et besøg på badeanstalten: »Major Opa ligger gerne ude i vandet. Han ligger ganske ubevægelig på vandet og ligner en hvalros med guldriller«. Uetzmann aflagde høflighedsvisit hos amtmanden, der gengældte den. Der blev også udvekslet nytårshilsner. Tilskyndet af Indenrigsministeriets skrivelse af 29. august 1940 mente Refslund Thomsen, at han burde invitere kommandanten til middag. Majoren ville gerne komme, men da han fik indbydelsen, svarede han, at han havde fået en instruks, hvorefter indbydelser ikke måtte modtages. Han havde været til middag hos dr. Møller, men havde fået tilladelse dertil. Kort efter blev amtmanden opført af major Potell fra Silkeborg, chefen for Feldgendarmeriestelle, som de jyske lokalkommandanter på den tid var underlagt. Han undskyldte Uetzmanns taktløse optræden. Der forelå ikke noget generelt forbud som nævnt af Uetzmann. Potell lod skinne igennem, at kommandanten formodentlig var blevet tilskyndet til sin handling fra lokal tysk side. I sin

indberetning udtalte amtmanden, at Uetzmann i og for sig havde været imødekommende under forhandlinger med danske myndigheder, men at han var en ret ubetydelig person, »som tilsyneladende er blevet indfanget af de yderligtgående tyske kredse her på egnen, som han til stadighed omgås«. Amtmandens vurdering er næppe rigtig. I hvert fald var det den almindelige opfattelse i danske kredse, at han netop søgte at hindre hjemmetyske overgreb. Da han blev afskediget i maj 1943, var det vel nok officielt på grund af alder, men general von Hanneken ønskede at få ham udskiftet, fordi han efter generalens skøn manglede evne eller vilje til at samarbejde med folkegruppen, som havde beklaget sig over ham.

Uetzmanns efterfølger blev kaptajn *Christoph Smidt*, som var i Åbenrå indtil 20. august 1944, da han blev afløst af kaptajn *Dietrich*. Personalet på »Ortskommandanturen« var ikke stort, i 1942 ialt 9 personer. Vigtigst næst efter kommandanten var en underofficer, som tog sig af alle de løbende sager. I det meste af besættelsestiden beklædtes denne stilling af »Oberfeldwebel« *Gustav F. K. Schönfeld*, som var lærer i Hamborg. I tiden fra 1. april 1941 til august 1942 var han ved fronten, og hans hverv var da overtaget af »Feldwebel« Metzgen. Arbejdet i »Ortskommandanturen« var i det daglige ikke krævende, og megen tid kunne bruges til kortspil, som ikke mindst Smidt var en ynder af.

Allerede i besættelsens første år blev der oprettet andre tyske tjenesteder i Åbenrå, i august 1940 et »*Hafenüberwachungsstelle*«, der hørte under Fredericia. Senere var der også en afdeling af hærens bilpark (HKP) og af *feltgendarmieriet* i byen. Det sidste havde kvarter i frimurerlogen på Nr. Chaussé.

Da »Ortskommandanturen« blev oprettet, fik det kontorer i *Clausens Gæstgivergård* på Storetorv. Den 14. december 1942 udbrød der brand i bygningen, som blev stærkt medtaget. De fleste gættede nok på, at der var tale om sabotage, men politiets omfattende undersøgelser tydede nærmest på, at branden skyldtes fejl ved den elektriske installation. Uetzmann overværede afhøringen af de tyske soldater og udtalte, at han ikke troede, der var tale om sabotage.

For kommandanten gjaldt det om straks at få nye lokaler. Den øverstbefalende i Danmark forlangte dagen efter branden, at *Storetorv nr. 9* lige overfor den brændte bygning i løbet af den følgende dag skulle rømmes af møbelhandler Fernov. Kommandanten tilføjede, at hvis nogen skulle kritisere denne afgørelse, ville det blive betragtet som en uvenlig handling mod den tyske værnemagt. Det var værnemagten, der havde den fysiske magt i byen, så ordren måtte efterkommes.

Da besættelsen kom, var *Otto Lachmann* konsul i Åbenrå. Han syntes

at være rejst bort kort efter, og hans stedfortræder overregeringsinspektør Hugo Steffenhagen fungerede i hans sted. Som konsultssekretær virkede *Kuno Linneborn* fra 1. juni 1940. Han blev anset for fanatisk national-socialist, og blev i 1941 stedfortrædende Ortsgruppenleiter i Åbenrå for NSDAP, altså de rigstyske nazister.

Lachmanns efterfølger blev i juli *konsul Ewald Albert Lanwer*, som havde været vicekonsul i Haugesund. Han var en mand med betydelig ærgerrighed. Han ønskede at gøre sig gældende i forholdet overfor mindretallet og øve indflydelse på den politiske udvikling i Sønderjylland. Med stor energi rapporterede han til det tyske gesandtskab i København om mangt og meget, om forhold og personer. Han blev indkaldt i juli 1943 og efterfulgtes af *Helmuth Langer*, som i marts 1944 blev afløst af *Friedrich Meyer*. De senere konsulere fik ikke den samme politiske betydning som Lanwer.

Alsang og danske møder

Sommeren 1940 havde været en mørk tid, hvor det vel ofte kunne være svært at holde modet oppe. Mange forstod, at nu var det følelsen af fællesskab mellem danske, det gjaldt om. Alsangen blev en af de veje, man valgte for at få denne fællesfølelse til at vokse frem og blive styrket. Søndag den 1. september var der alsang i Åbenrå som overalt i Danmark. Danske Samfund havde ladet trykke et lille hefte med de 13 sange, der skulle synges. Da *alsangen* begyndte på *Folkehjem* søndag eftermiddag, var der samlet 1500 mennesker, og hundreder måtte gå. Sangene blev sunget i begge sale, og Sprogforeningens formand, bibliotekar Jakob Petersen, talte med en inderlighed og en styrke, som måtte rive med. »Skal Danmark leve, da må Folkelivet eller Folkeånden komme til sin ret«, sagde han, og mange mente som han. Betagende var det, da timestag og vægtervers gennem radioen tonede ud i rummet. Derefter sang man her som ud over hele landet: Moders navn er en himmelsk lyd. Lige inden rådhusklokkerne lød, havde man sunget Kongernes konge. I Hejmdals referat hed det: »Denne «bøn for Danmark» var den sang, der lød allersmukkest og klang inderligst af alle dagens skønne, danske sange«. Få uger senere på *kongens fødselsdag* den 26. september mødtes hundreder af danske på Folkehjem. Fhv. præsident Holger Andersen talte, og ved kaffebordet blev der holdt taler af borgmester Fink, amtmandinde Thomsen, statskonsulent Jensen og skoleinspektør Thau. Den gamle landdagsmand Nis Nissen, som nu boede i Åbenrå, manede til sammenhold.

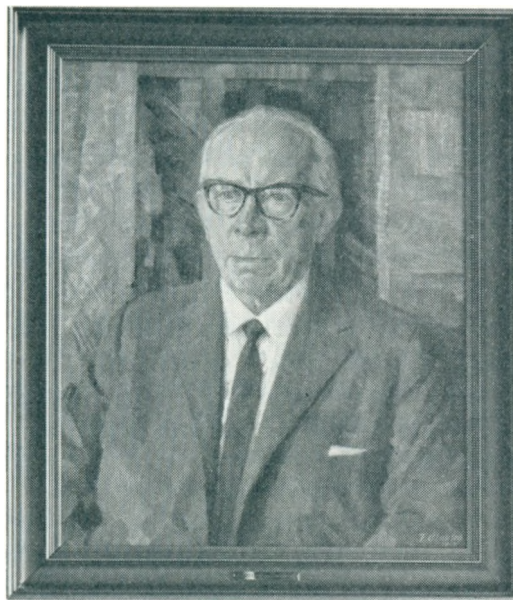
Da vinteren kom, kunne det være svært at orientere sig i den mørke-lagte by, men åbenrårerne søgte sammen i et samvær, der kunne være med til at holde modet oppe, og det betød, når alt kom til alt, ikke så meget, at det kun var erstatningskaffe, dansk tobak eller pulimut, dansk frugtvin, der kunne serveres. Og der var *møder* i foreninger og sammenslutninger som aldrig før. I et julebrev 1940 til professor Aage Friis fortalte fru Ingeborg Thomsen: »Meget nyt er der ikke at fortælle herne-de fra, andet end at folk har ikke tabt modet og tager det alt med ro. Her har aldrig været så mange møder og foranstaltninger som i november og december, det var lige ved at tage vejret fra én«. Et lille glimt fra en *Finlandsaften* på Folkehjem: Efter et foredrag af arkivar Harald Jørgensen »læste Jens Wilhelm Klinkby op af Galgemanden i egen oversættelse, Forsvarsbrødrene sang fædrelandssange skrupfalsk, der var Finlandsfilm med små bitte billeder, Hahnemann sang Bellmanviser etc., Babserne (Gads kor) sang og hele herligheden varede til ca. kl. 11,30. Der var stu-vende fuldt i salen og omtrent helt ud på trappen«.

Det var blevet ordnet således, at Danske Samfund, der havde en 4000 medlemmer i Åbenrå, sørgede for at arrangere de store, nationale fester. Dets leder var direktør Jes Christiansen, der også sommetider blev kaldt »Skiren Jes«, fordi højspændingsværkets røg efter de uanede mængder af brunkul ikke altid var lige ren. Frederiksklubben – byens ældste forening – blev ledet af amtslæge Mads Michelsen. Dens medlemstal var ikke så stort. Også her var der foredrag og møder, men desuden spisninger og udflugter. Den vigtigste forening var *Folkeligt Samfund*. Dens formand var statskonsulent Jensen, som i 1941 blev efterfulgt af lærer Nederby. Han afløstes i 1943 af pastor Carl J. Ludvigsen. Betydelige skuespillere og andre kulturpersonligheder kom på besøg i disse år, og programmet var afvekslende og lødigt. Man brugte også byens egne folk, f.eks. arrangerede man samlæsning; den 21. januar 1941 var det Kjeld Abells Anne Sophie Hedvig. Til de mere almindelige foreninger kom de, der havde snævrere formål, Teaterforeningen, Norden, DKB, Handelsstandsforenin-gen og Fællesorganisationen for Åbenrå og Omegn. De havde alle deres egne møder og arrangementer. Man prøvede gennem Danske Samfund at samordne møderne, men det kunne knibe at få plads til dem alle. I marts 1942 var der kun 2–3 aftener, hvor der ikke var møde.

Presse og skole

Ved besættelsen havde den danske presse fået mundkurv på, men helt var munden dog ikke lukket på den, og der kunne finde en ret fri me-

Redaktør Morten Kamphövenner kom til Åbenrå i 1936 som Jydske Tidendes særlige sønderjyske medarbejder. Billedet af ham er malet af den udmærkede Åbenrå-kunstner Franziska Clausen, en af de første abstrakte malere i Danmark.

ningsudveksling sted, når det gjaldt mindretallet. Jydske Tidende og Hejmdal var de vigtigste aviser. *Jydske Tidendes* første repræsentant i byen var dets politiske skribent redaktør *Morten Kamphövenner*, en arg modstander af Asmus von der Heide – alias Asmus Wilhelm Jürgensen – der skrev en stor del af *Nordschleswigsche Zeitungs* berygtede angiverrubrik *Unsere Stimme*. *Hejmdal* var det eneste danske blad, der havde hjemsted i byen, og dets redaktør, H. P. Hanssens søn *Bjørn Hanssen*, førte ofte en fri og dristig tale, som ikke gjorde ham populær i *Nordschleswigsche Zeitung* eller hos Gustav Meissner, leder af det tyske gesandtskabs presseafdeling. Den 19. oktober 1942 klagede Meissner til Udenrigsministeriets Pressebureau. Han henviste til tidligere advarsler og formaninger til *Hejmdal*. Det var sidste gang, han advarede bladet. I Udenrigsministeriet mente man, at der næste gang kunne blive tale om at kræve redaktørskifte eller lukning af bladet.

Indenfor skolen – de kommunale skoler, statsskolen og den tyske privatskole – gik livet nogenlunde sin gang, selvom det i det daglige kunne blive generet af indkvarteringerne og luftalarmerne. Statsskolen skiftede rektor i 1941, da den særprægede og ansete rektor *Mogensen* blev afløst af den unge *Georg Buchreitz*, der tidligere havde været dansklærer ved den tyske privatskole. Statsskolens elevtal var 1939 på 380, i 1945 var det 390. Det tyske gymnasium omfattede hele Nordslesvig. I 1939

havde det 205 elever, den 1. maj 1944 kun 188. Dets leder var dr. Gäde, fra 1. august 1944 dr. Bielfeldt.

Lidt ind i 1943 blev det kendt i Åbenrå, at *børn af rigstyskere* skulle tvinges til at gå i tysk skole. Det vakte harme, at man på denne måde greb ind i forældrenes ret til at bestemme over deres børn. Det var konsultssekretær Linneborn, der som lokal leder af det rigstyske NSDAP havde iværksat aktionen. Amtmand Refslund Thomsen henvendte sig til konsul Lanwer; også Udenrigsministeriet blev underrettet, og udenrigsminister Scavenius rettede en henvendelse til dr. Best, som bestemte, at når den, der havde forældremyndigheden over barnet, var født i det tysk-danske grænseområde – og det kom i virkeligheden til at betyde nord for Ejderen – kunne børn ikke tvinges til at gå i tysk skole. Her som før og senere blev lokal tysk aktivitet holdt i ave af de højere danske og tyske myndigheder.

Beskæftigelse og boliger

Efter den 9. april måtte mange spørge sig selv, hvordan det ville gå, når et fremmed land var den egentlige magthaver i landet. Næst efter spørgsmålet om retssikkerhed var det nok beskæftigelsen, som måtte blive det store problem. Det viste sig dog ret hurtigt, at der ikke var mangel på arbejde. På Fællesorganisationens generalforsamling den 11. juli 1941 kunne formanden Johannes Weiss oplyse, at arbejdssituationen var så god, som den ikke havde været i mange år, og det samme kunne berettes i de følgende år. Der var selvfølgelig mange årsager hertil. Medvirkende har det vel været, at en del af hjemmetyskerne havde meldt sig til tjeneste ved Våben-SS, andre arbejdede syd for grænsen eller ved militæranlæg i Nørrejylland. For mange var det dog tunge tider. I 1940 var der meget betydelige *prisstigninger*, og i september 1940 vedtog byrådet, at der skulle ydes en *brændselshjælp* på 40 kr. til dem, der havde alders- eller invaliderente. Det blev ialt 25.000 kr. Hermed kan sammenlignes, at den samlede skatteudskrivning 1942/43 var på 1.249.300 kr. De følgende år blev der ydet noget mere i brændselshjælp.

Boligsituationen i Åbenrå var langt fra god. Den 8. maj 1942 talte man i byrådet om bolignød. Udvalget for gader og ejendomme stillede gang på gang forslag om at *opføre nye boliger*. Der blev bygget ved Farversmølle- og ved Rugkobbelvej, flere blokke i Jernbanegade og andre steder. Man fremmede også byggeriet ved at give garantier til Åbenrå Andelsboligforening, som bl.a. byggede syd for Tøndervej og vest for »Vestvejen«, ved Rugkobbøl, på Løgumklostervej og Farversmøllevej. Kolstrup Bolig-

forening ønskede at bygge ved Blegen. Byrådet godkendte også anlæg af kolonihaver og lystanlæg ved Lindsnakke. Der skulle være 91 parceller efter det forslag, som havearkitekt Junggreen Have havde udarbejdet. Senere vedtog byrådet at yde støtte til opførelse af havehuse.

Indenfor byens forvaltning var man optaget af *vejbyggeri*. Byrådet godkendte i 1941 forslag om en vej fra Callesensgade til Brundlund, vest om slottet til krydset mellem Tøndervej og Stadionvej. Nogle år senere blev det besluttet at købe Nybro, så man kunne forlænge Vestergade ud til den nye vej. I 1942 godkendte man en udvidelse af Løgumklostervej fra viadukten til kommunegrænsen, og samme år gennemførtes de afsluttende bevillinger til *Stadion*. I 1943 tog man et stort projekt op, en omkørselsvej vest om byen, gennem Nørreskoven til Fladsten. Man vedtog at anmode ingeniør Ostenfeld om assistance ved den videre bearbejdelse af projektet. Man regnede med, at det kunne optages på ministeriets liste over beredskabsarbejder. Man arbejdede også lidt med tanken om anlæg af en vej fra Åbenrå til Skærrev.

Overflyvninger og civilforsvar

Dagligdagen i besættelsesårene kunne være trøls nok. Rationeringen i de første år var vel ikke tyngende, men de mange *overflyvninger* kunne i perioder være en belastning, og i foreningerne måtte man regne med, at luftalarmerne kunne få indflydelse på besøget ved møder. Den 6. oktober 1944 kunne man fejre en slags jubilæum. Da havde man luftalarm nr. 100. Den samlede varighed havde været ialt 200 timer. Som oftest hørte man vel kun de fremmede flyveres brummen, mens der var luftalarmer. Uhyggeligst var det, når man også kunne høre de tyske natjagers maskinkanoner. Nu og da faldt der også bomber i byen eller i nærheden, men alvorlige skader blev der ikke anrettet. Særlig uhyggelig blev natten til den 19. august 1942: »Luftkamp over byen, og skuddene drønedede med minuts mellemrum og øredøvende brag. Murene rystede, og låsede døre sprang op, og vinduer klirrede. Sirenen varslede først længe efter, vi var i kælderens«. En del store udstillingsruder blev sprængt, og en 62-årig dame døde af chok.

Straks efter den 9. april tog man på forskellig måde fat på *civilforsvaret*, beskyttelsen af befolkningen i tilfælde af egentlige krigsbegivenheder i byen. Lederen af civilforsvaret var politimesteren, men det praktiske arbejde tog de skiftende politikommisærer sig af. Der kom efterhånden beskyttelsesrum og husvagter. Den 8. juni 1940 fik byen to elektriske *luftalarmssirener*, som blev opstillet på Tinghuset og Rådhuset; den tre-

die sirene var den gamle brandsirene på Posthuset. Den 3. oktober 1941 vedtog byrådet at anskaffe en motorsprøjte til skum og vand.

Danske Kvinders Beredskab (DKB) havde for alvor begyndt sit arbejde i pinsen 1940. Forbilledet var den finske *lottebevægelse*. Den første formand var fru Ingeborg Thomsen, fra 1942 var det pastorinde Karen Margrethe Jensen. Bestyrelsen blev i 1942 udvidet, så den også kom til at omfatte repræsentanter for Dansk Røde Kors og arbejdersamaritterne. Foruden DKB var der i Abenrå en *Luftværnsforening*, hvis formand var direktør Bundgaard, fra 1943 apotekbestyrer Paulsen. I 1942 havde den 315 medlemmer, DKB 137. Den vigtigste del af arbejdet var uddannelsen af *DKB-damerne* og af *samaritterne*. Der blev hele tiden oprettet nye kursus. Allerede i juli 1942 var 212 beredskabskvinder i Abenrå til rådighed. I januar 1945 tog man fat på at uddanne *unglotter*, og to måneder senere var de første 44 færdige. Foruden de almindelige opgaver havde lotterne også særlige hverv. Et hold skulle afgives til telefонтjeneste i kommandocentralen i Tinghusets kælder. Der var også et særligt evakueringshold, og i 1944 meldte 40 af lotterne sig til at blive i byen ved evakuering for at sørge for forplejningen af de ca. 1000 mennesker, der skulle blive tilbage. Lotterne tilså også de offentlige tilflugtsrum og henledte myndighedernes opmærksomhed på mangler.

Der blev gennem årene holdt en række *luftværnsøvelser*. Den største gennemførtes søndag den 30. april 1944. Ialt 700 mennesker deltog. Der blev meldt om 16 »skader«. Alle udrykningskolonner var i fuld aktivitet. Der var stor travlhed på afvasknings- og sorteringsstationerne. Også sygehuset var med i øvelsen. Kommandocentralen var »en summende myretue af travle mennesker«. Efter øvelsen blev de 700 deltagere bespist af DKB i slagteriets kølehal, hvor politi, brandmænd, CB'er, DKB'er, samaritter og andre kunne samles ved de lange borde. Der var lavet 600 liter gule ærter.

Begyndende modstandsbevægelse

Den danske befolkning så hen til England som det land, hvorfra hjælpen engang skulle komme, den led, som hjemmetyskerne sagde, af »den engelske syge«. Denne følelse kunne komme til udtryk, når *engelske flyvere* blev *begravet* på kirkegården i Abenrå. Indtil januar 1943 var der registreret 48 begravelser her. Nedstyrtingerne havde fundet sted i alle dele af Sønderjylland, i maj 1942 var der ikke mindre end 19 omkomne. Den 2. maj 1942 blev syv engelske flyvere begravet. »Efter at den tyske værnemagt havde skudt 3 salver over graven og derefter fjernet sig,

trådte pastor *Kallenbach Pedersen* med en stor krans og omgivet af godt 100 danske hen til graven og holdt en smuk mindetale, hvorpå de sang: *Altid frejdig når du går. Derpå smykkedes graven med et væld af blomster*«. Overretssagfører *Boeck* havde været med til at ordne dette. En anden gang blev han udvist fra kirkegården af en officer, og *Uetzmann* forlangte af politimester *Agersted*, at *Boeck* skulle arresteres. *Agersted* fik ham dog snakket derfra.

Den 15. august 1940 blev der holdt et møde i *Åbenrå*. Det var handelsmedhjælper *Hans Mørup*, der var initiativtager. Han havde været ledende i *Konservativ Ungdom*, men var gået ud heraf. Man oprettede »*Åbenrå-Kredsen*«, som skulle øve en »indsats til samling af de bedste kræfter i vort folk; til sikring af vor jord, vore hjem, Sønderjyllands bevarelse for Danmark; og til skabelse af en rank, villende og modig nation«. Med i kredsen var bl.a. ekspedient *Erik Jessen*, bankassistent *Nis Enemark*, prokurist *Johan Jessen*, købmand *Kaj Jensen*, landbrugskandidat *Jørgen Poulsen*, handelsmedhjælper *Svend Aage Lyck*. Senere kom flere til, bl.a. pastor *Riishøjgaard*, *Rise*, og farver *Jacob Jacobsen*.

Kredsen kom efterhånden til at stå *Dansk Samling* nær og arrangerede i september 1941 et møde i *Åbenrå* med *Arne Sørensen* og *Vilhelm la Cour*. Den søgte at øve indflydelse i de forskellige organisationer, og den gik i september 1940 igang med terrænsporarbejdet i *Åbenrå*. I vinteren 1942/43 begyndte man også at duplikere illegale skrifter. Gennem farver *Jacobsen* havde kredsen forbindelse til Hærens Efterretningstjeneste. Den hjalp også folk, der var flygtet fra tyskerne. Det begyndte med, at man tog sig af en norsk flygtning *Per Jebsen*, som var sprunget af et transporttog ved *Bolderslev* og havde fundet frem til pastor *Riishøjgaard*. *Åbenråerne* sørgede for ham i to måneder i og omkring *Åbenrå*. Han slap over til Sverige og derfra til England. Senere vendte han tilbage til *Sønderjylland* som engelsk faldskærmsofficer.

Tyske bevæbnede organisationer

Tyskernes kamporganisation »*Schleswigsche Kameradschaft*« kunne optræde mere åbent. I oktober 1941 fik SK tilladelse til under visse forhold at måtte bære uniform, drive terrænspor og foretage skydeøvelser. Afdelingen i *Åbenrå* holdt øvelser én gang om ugen: marchtræning, sang, eksercits, gymnastik m.m. og skydning. Øvelserne blev holdt på idrætspladsen ved den tyske privatskole og på skydebanen ved *Skyttehuset i Hjelmallé*. Som regel deltog en snes mennesker heri.

I 1938 var lektor *Rosent* efter aftenskoleundervisning kommet med

nogle nedsættende ord om Hitler. Det blev kendt i tyske kredse, og der fulgte en vældig agitation mod Rosent, ja, man skabte et nyt slogan »Rosent muss raus«. Efter 9. april brugte man sagen på ny. Den 31. marts 1941 blev Rosent »afstraffet« af to unge SK-folk, der gav ham ørefigner, slag i nakken og på kinden. De blev dømt ved underretten til 40 dages hefte. Dommen blev bekræftet ved landsretten, og ansøgning om benådning blev afslået. Det var SK-føreren Kortsch, der havde givet ordre til, at Rosent skulle »afstraffes«.

Den 27. januar 1943 kunne amtmand Kr. Refslund Thomsen indberette, at der kort før var udsendt opfordring til hjemmetyskere i alderen 17–60 år om at tilslutte sig den »*Zeitfreiwilligendienst*«, som tidligere var oprettet for rigstyskere. »Indkaldelsen . . . har vakt et betydeligt røre i befolkningen. I store dele af mindretallet er man pinlig berørt af at skulle møde til disse militærøvelser. I danske kredse er man ængstelig for, at der tilstræbes dannet et militært hjemmeværn til rådighed for mindretallet i påkommende tilfælde«. Korpset af tidsfrivillige hørte under værnemagten. En deltager i Abenrå har fortalt, at man først i juli 1943 fik soldateruniform. Indtil da havde man et gult armbind med påskrift »*Deutsche Wehrmacht*«. Desuden havde man et »*Personalausweis*« med billede. Øvelserne foregik to gange om måneden på sportspladsen i Abenrå, skydning i Nørreskoven. Øvelserne blev ledet af befalingsmænd fra garnisonen i Abenrå. De bestod i eksercits, indøvelse af militær anstand og fremrykning i terrænet. Ved skydeøvelserne fik man en enkelt gang demonstreret brugen af maskingevær, maskinpistol og »*Panzerfaust*«. De militære instruktører var ikke imponeret af disse soldater; »når der kom nye folk, så grinede de af os og sagde, at når vi først kom så vidt, at vi havde fået lært at hilse, så var krigen forbi«. Byens folk var selvfølgelig rystet over, at danske statsborgere på denne måde blev udtaget til soldater, men det kneb nok med helt at tage disse halvgamle, uøvede krigere højtideligt.

Valg

De kommunale valg i foråret 1943 blev ikke afholdt i Sønderjylland, idet man blev enige om at forlænge mandaterne for de siddende kommunalbestyrelser. Derimod blev det muligt at afholde almindelige *valg til Folketinget* overalt i Danmark. Det tyske mindretal opstillede dog ikke til valget, men der blev oprettet et tysk kontor under Statsministeriet. Det skulle varetage mindretallets interesser overfor de enkelte ministerier. Valget i Abenrå blev en klar sejr for de fem partier, som stod bag

Bjørn Hanssen, H. P. Hanssens søn, var redaktør af *Hejmdal* fra 1936. Ligesom sin svoger amtmænd Kr. Refslund Thomsen, blev han arresteret af tyskerne under »politimesteraktionen« den 26. maj 1944.

Scavenius-regeringen. I Åbenrå by fik de ialt 4141 stemmer mod 3908 ved valget i 1939. Det danske nazistparti var gået frem fra 146 til 211. Folkegruppen havde ikke taget helt klar stilling til spørgsmålet, om tyskere kunne stemme på et dansk parti, og det ville for dem, der havde den rette tro, sige Fritz Clausens parti. Der var vel nok tyske stemmer blandt de 211. Dansk Samling, som var modstander af de samarbejdende partier, fik i Åbenrå kun 166 stemmer.

Modstand og terror

De danske aviser kunne ikke i disse år tale frit, og befolkningen måtte derfor informeres på anden måde. Det foregik ofte gennem fortrolige møder, som blev afholdt af de politiske partier. En kreds af mennesker, som deltog i *Danske Samfunds ungdomsarbejde*, blev en tid holdt orienteret af redaktørerne Bjørn Hanssen og Morten Kamphövener. Få dage før den 29. august 1943 var det Bjørn Hanssen, der fortalte. Ingen der hørte denne redegørelse, kunne være i tvivl om, at forholdet mellem besættelsesmagten og de danske myndigheder – eller måske snarere den danske befolkning – var så dårligt, at man kunne regne med et brud, og det måtte betyde, at vi fik »norske tilstande«. Der var dem, der ønskede det, og-

så i Abenrå, men i det almindelige danske borgerskab var der på dette tidspunkt næppe noget almindeligt ønske herom. Man var imod tyskerne, de hjemlige såvel som de fremmede, men var også skeptiske overfor modstandsfolk og sabotage.

Den 29. august

På et ret tidligt tidspunkt havde den tyske øverstbefalende i Danmark påbudt, at der ved de lokale kommandanturer skulle føres *gidsellister*. De skulle først og fremmest indeholde navne på betydningsfulde og indflydelsesrige personer, som man i givet fald skulle sikre sig. På listen i Abenrå, som stadig blev korrigeret ved meddelelser fra »Abwehr« i Århus, var bl.a. opført amtmanden, politimesteren, borgmesteren, redaktør Bjørn Hanssen, rektor Buchreitz, købmand I. A. Schmidt, konsul Kristen Hansen, dommer Levinsen, overretssagfører Boeck og pastor Kallenback Pedersen, vist også købmand Peter Jessen.

Lørdag den 28. august faldt afgørelsen. Den danske regering med statsminister Scavenius i spidsen besluttede at sige nej til det tyske ultimatum. På Dagmarhus blev der holdt et møde, hvor man udarbejdede en almindelig liste over dem, der rundt om skulle arresteres. Natten til den 29. fik »Ortskommandanturen« i Abenrå ordre til, at rektor Buchreitz og Peter Marcussen i Gråsten skulle anholdes. De blev ført til arresten i Abenrå, den 8. september til kasernen i Fredericia, hvorfra de blev løsladt tre dage senere. Kommandanten oplyste, at løsladelsen skete på foranledning af folkegruppeløder Jens Møller. Samme nat, gidslerne var blevet arresteret, mødte »uniformerede høflige folk med store skinnende kæder og plader om halsen« op på Brundlund Slot. Amtmanden måtte følge med feltgendarmet til kaptajn Smidt på »Ortskommandanturen«. Her blev han spurgt, om han under de ændrede forhold ville føre sit embede videre. Svaret måtte blive bekræftende.

Da befolkningen vågnede om morgenen søndag den 29. august var byen og hele landet i *undtagelsestilstand*. I den første tid var der poster ved krydset mellem Tønder- og Flensborgvej. De blev dog hurtigt inddraget. Men for at komme ud fra byen måtte man have passerseddel, »Ausweis«. En del af de *tidsfrivillige* var indkaldt til tjeneste på »Ortskommandanturen«, ikke blot rigstyskere, men også hjemmetyskere. De skulle bl.a. tage sig af udfærdigelse af passersedler. En af dem, der gjorde tjeneste her, var lærer Kortsch, som efter ordre fra kaptajn Smidt mødte op ved byrådets møde den 3. september. Han var bevæbnet med pistol. Da det lukkede møde skulle begynde, forlod han dog mødet. Den 6.

oktober kunne »Ortskommandanturen« meddele de danske myndigheder i byen, at undtagelsestilstanden var ophævet.

Sicherheitsdienst

Den tyske *sikkerhedstjeneste* (SD) og sikkerhedspolitiet havde ikke haft tjenestesteder i Danmark før d. 29. august. Der var enkelte SD-folk i landet, men de var officielt knyttet til gesandtskabet. SD i Flensborg, som fra 1941 blev ledet af Normann F. Fischbeck, havde dog også dækket Nordslesvig og havde fået en del oplysninger fra Peter Larsen. I september 1943 blev Rudolf Mildner udpeget til chef for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten i Danmark, og der blev nu oprettet kontorer for Sipo og SD rundt om i landet. Det blev også besluttet, at der skulle være et SD »*Aussenstelle*« i Åbenrå. Til leder heraf blev udpeget *Georg Friedrich Köhnert*. Lidt ind i oktober kom han til Åbenrå sammen med sin chef Scherdin. *Wolfgang Söhnlein*, der havde virket som SD-mand i Danmark fra maj 1940, var også med. Köhnert fik kontorer på Tøndervej nr. 64. Man besøgte Peter Larsen på Dibbernhaus. Han lovede at give oplysninger til Köhnert, og han påtog sig gennem en annonce i Nordschleswigsche Zeitung at få medarbejdere til kontoret. En af dem, der blev hvervet, var den gamle redaktør Julius Kähler.

SD.s vigtigste opgave var at skaffe oplysninger om stemninger og tilstande. Köhnert var dog også virksom på andre områder, f.eks. ved pågribelsen af sabotørerne mod Callesens motorfabrik og ved aktionen mod gendarmerichef Paludan-Müller i Gråsten, maj 1944. Hvis han gennem sine »*Vertrauensmänner*« eller på anden måde fik oplysninger af interesse for Sipo lod han dem gå videre.

Sabotage

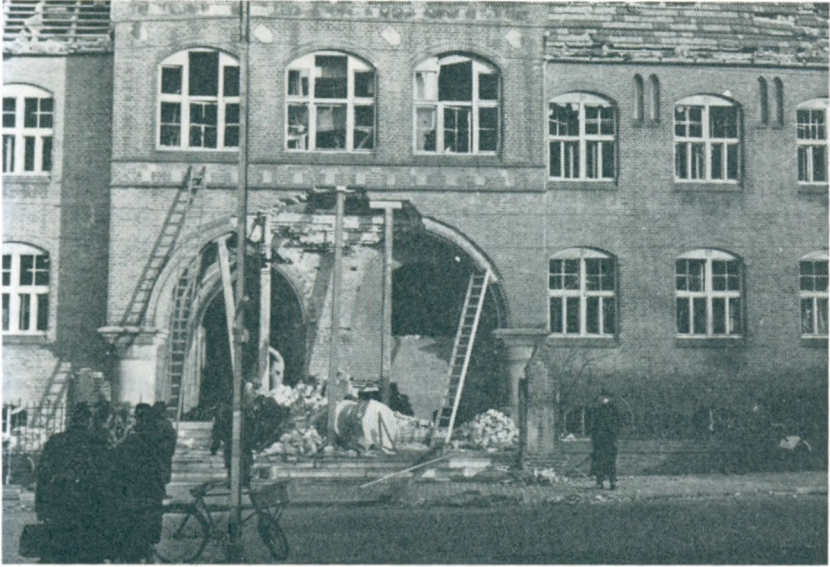
I Tønder var der dannet en sabotagegruppe omkring ingeniør Bøge, som fik forbindelse med *farver Jacobsen* og Åbenrå-kredsen. Jacobsen og *Sv. Aage Lyck* fik fra ham sprængstof og sprængte i oktober 1943 transformatorårne i Nørby og Stollig. Lidt senere udførtes en sabotage mod et tysk billager. En sabotage mod fabrikken *DAPA* den 28. december 1943 havde ingen forbindelse med modstandsbevægelsen i Åbenrå. Den var udført af student Jesper Juel Petersen, der var på julebesøg. Han havde sprængstoffet med fra København. I København var han medlem af sabotageorganisationen BOPA, og hans chef her havde givet

ham ordre til at sprænge DAPA. Virksomheden nedbrændte totalt. Den arbejdede kun i ringe grad for værnemagten, oplyste politiet.

I januar 1944 blev farver Jacobsen opsøgt af *Flemming Juncker*, som var i færd med at oprette regioner for modstandsbevægelsen i Jylland. Jacobsen påtog sig hvervet som leder af en *nordslesvigsk region*. Hans nærmeste medarbejdere i Åbenrå var Hans Mørup, Svend Aage Lyck, Sven Hoffmann og landbrugskandidat Jørgen Poulsen, alle folk som var knyttet til terrænsporten. Der blev skabt 13 grupper i Åbenrå. De fire heraf var taget fra terrænsportsafdelingerne og blev anset for *sabotagegrupper*, de andre kom fra Forsvarsbrødrene og Skt. Georgsgildet. I april 1944 kom der våben og sprængstof til Åbenrå, afsendt pr. bane fra Viborg. Det blev fordelt på depoter. I begyndelsen af maj blev der udført sabotage mod tyskernes kommunikationslinier nord og syd for Åbenrå.

Overretssagfører *Boeck* havde fra første færd været indstillet på modstand mod tyskerne. Han havde fået den tanke, at *Åbenrå Motorfabrik* var et godt »objekt« for sabotage. Han nævnede det for Kate Fleron og fik gennem hende forbindelse med sabotagegruppen Holger Danske. Sabotagefolk fra Esbjerg var i Åbenrå sommeren 1943 for at undersøge forholdene. Det blev dog sabotagegrupper i Varde, som overtog denne opgave. De fik støtte fra Holger Danske II. Den 5. februar 1944 kom *sabotørerne til Åbenrå*. To fra gruppen i Varde, 12 – eller flere – fra Holger Danske. De fik støtte hos nogle af de lokale modstandsfolk. Der var sabotagestop, men alligevel ville man gennemføre aktionerne mod Hamag og Åbenrå Motorfabrik. Den første lykkedes, den sidste mislykkedes. Sabotagevagterne nåede at få alarmeret det danske politi. Sabotørerne slap bort, men bomberne blev ikke antændt.

En del af sabotørerne boede hos *mekaniker Koch* i Styrptom. De besluttede foreløbig at blive i byen og forsøge en ny aktion. En mand, Jens Jørgensen, blev sendt afsted for at hente mere sprængstof. På vejen ind til byen blev han arresteret af Köhnert, som bragte ham til »Ortskommandanturen«. Her lykkedes det ham at slå til Köhnert og slippe væk. Köhnert skød efter ham og sårede ham. Tyskerne fandt frem til de sabotører, der var hos Koch. Det kom til ildkamp, og den unge *Peer Borup* blev dræbt. Fire slap væk, men to af dem, Jørgen Kieler og Claus Rønholdt, blev kort efter såret og anholdt. Kochs husholderske, frøken *Hilda Lund*, blev ligeledes såret. Sabotagen var ikke særlig godt planlagt, og de unge sabotører optrådte yderst uforsigtigt. Den mislykkede sabotage fik tragiske følger. Koch og Hilda Lund kom til tyske koncentrationslejre. Koch vendte ikke tilbage. Boeck lykkedes det at flygte til Sverige. Hans kone blev arresteret af det tyske politi og sad fængslet i længere tid.

Natten til 4. maj 1944 blev tinghuset i Åbenrå sprængt af tyskeren Otto Schwerdt. Der skete stor materiel skade, men ingen personer led alvorlig overlast.

Gruppen i Varde blev revet op. Flere af de arresterede vendte ikke tilbage fra Tyskland.

Tyske modaktioner

Tyskerne var yderst utilfredse med *det danske politi*, der havde været sat ind mod sabotørerne. Nordschleswigsche Zeitung håned politifolkene i en artikel 10. februar, skrevet på dansk af »Jeremias Knippel, reservesabotør«. Den 17. februar sendte politimester Martensen-Larsen fjernskrivermeddelelse til rigspolitichefen om, at den tjenstgørende del af styrken kl. 20 skulle samles på politistationen, mens politimesteren og den tjenestefri del af styrken skulle give møde på »Ortskommandanturen«. Politimesteren kom – men alene. Det var lederen af Sipo i Kolding – *Naujock(s)* – som stod bag. Han »udtalte sin forbavelse over, at det danske politi ikke forstod, at en ordre fra ham var en ordre, som skulle efterkommes«. Efter at have gennemgået rapporterne om sabotagen tog man til politistationen. Det viste sig, at den var omringet af et stort antal politisoldater med maskinpistoler og karabiner. Seks betjente, der havde været med mod sabotørerne, blev anholdt og ført til Kolding, derfra til København. Her blev de løsladt få dage senere efter forhandlinger mel-

lem dr. Best og Nils Svenningsen. Det betød ikke, at tyskerne var overbevist om, at betjentene af fuld kraft havde bekæmpet Callesen-sabotøjerne – og det var nok også rigtigt.

Callesen-sabotagen fik også på anden vis konsekvenser, idet den uden tvivl gav stødet til, at man nu gjorde tanken om et hjemmetysk beskyttelseskorps, »*Selbstschutz*«, til virkelighed. Det skulle være bevæbnet og optræde i SK-uniform. P. Larsen blev chef, lærer Kortsch, Åbenrå, stabschef. Det var meningen, at korpset i Åbenrå området skulle bringes op på 80.

Der er også en sammenhæng mellem den tyske uvilje mod politiet i Åbenrå og *sprængningen af Tinghuset* i Åbenrå, der fandt sted natten til 4. maj 1944. Sprængladningerne var anbragt udfor hovedindgangen, der styrtede sammen. Der var ingen personskade. Bortset fra kælderetagen kunne bygningen foreløbig ikke benyttes. Der blev bl.a. fundet en papæske med ca. 250 pakker af det engelske plastiske sprængstof Nobel's explosive nr. 808 og to forladninger. Dengang kunne man ikke opklare forbrydelsen, men efter kapitulationen blev det fastslået, at gerningsmanden var *Otto Schwerdt* – alias Schäfer – leder af den mest berygtede tyske terrorgruppe, også kaldet Peter-gruppen. Han havde af Bovensiepen fået ordre til at foretage en sprængning i Åbenrå. Tinghuset havde været nævnt, der var også tale om Jacobsens nellikegartneri og to andre emner. Schwerdt havde indfundet sig hos Köhnert dagen før, og under drøftelsen af objektet udtalte han, at Tinghuset med politistationen vel nok var at foretrække. Man havde jo et regnskab at gøre op med politiet på grund af dets uvirksomhed ved Callesen-sabotagen. Man kørte til nellikegartneriet, og på hjemvejen passerede man Tinghuset. Der blev spist godt og drukket ikke mindre bravt. Henimod midnat gik SD-manden i sin seng, og lidt senere tog Schwerdt og hans folk afsted. Köhnert vågnede ved braget. Schwerdt kom kort efter tilbage. Da Köhnert blev alarmeret af »Ortskommandanturen«, kørte han til Nørre Chaussé. Schwerdt var med i vognen. Köhnert fik udleveret det sprængstof, der ikke var eksploderet.

Modstandsbevægelsen rives op

Ved 5-tiden den 26. maj 1944 blev det meddelt politistationen, at tre civilklædte mænd prøvede at trænge ind på Brundlund Slot. En udsendt politipatrulje blev standset af tysk politi og ført tilbage til politistationen, hvor man var ifærd med at ransage politimester *Martensen-Larsens* kontor. Selv var han ikke i byen, men i Roskilde, hvor han blev anholdt. Den gruppe, der arresterede *amtmanden*, var under kommando af Köh-

Politimester Agersted i Åbenrå havde fået en central politiopgave i Århus. Her blev han arresteret under »politimesteraktionen« den 26. maj 1944. Han døde i Neuengamme den 2. december 1944.

nert, men det var *Naujock(s)*, som ledede aktionen i Åbenrå. De andre anholdte var redaktør *Bjørn Hanssen* og farver *Thorkild Jacobsen*. Han blev dog hurtigt løsladt, da det ikke var ham, men sønnen Jacob, man skulle have. Men han slap bort. Kriminalbetjent *Folmer Kværndrup* blev også taget, men blev løsladt kort efter, for den 9. juni på ny at blive anholdt. Han kom senere til Frøslev og Neuengamme. Til Frøslev sendtes også overbetjent *Jørgen Nielsen*, der ligeledes blev taget den 26. maj. Senere fandt Sipo i hans bopæl en del af politiets våben indmuret. Refslund Thomsen og *Bjørn Hanssen* kom først til Kolding og derefter til Vestre Fængsel. Først efter en fire ugers forløb blev de frigivet. I Århus blev politimester *Agersted* arresteret. Han kom senere til Neuengamme, hvor han døde den 2. december 1944. Også hans nære medarbejder politikommissær *Rein-Jensen*, der tidligere havde været i Åbenrå, blev taget. I Gråsten forsøgte politiet at anholde oberst *Paludan-Müller*. Han satte sig til modværg og blev dræbt efter timers kamp. To tyske politisoldater faldt. Politimesteraktionen, som den blev kaldt, var først og fremmest rettet mod mænd, der havde eller mentes at have forbindelse med den danske efterretningstjeneste. Gennem aktionen fandt man frem til den såkaldte P-plan, som gik ud på at sikre en hurtig mobilisering af danske væbnede styrker i tilfælde af tysk sammenbrud.

Aktionen fik skæbnesvangre følger for ledelsen af Region III. *Farver*

Telefonmontør Egon Nørgaard var aktiv jernbanesabotør. Han blev arresteret den 18. oktober 1944, og ikke længe efter blev han af tyskerne skudt på Skrydstrup Flyveplads efter ordre fra Berlin.

Jacobsen, Svend Aage Lyck og *Sven Hoffmann* var sluppet bort. De to første rejste senere til England, *Hoffmann* kom derimod til at spille en stor rolle i genopbygningen indenfor regionen, og han blev regionschef Højland Christensens nærmeste medarbejder. I dagene efter den 26. maj blev der foretaget en del yderligere arrestationer, især af folk, der havde tilhørt Åbenrå-kredsen og havde haft tilknytning til arbejdet med *terræn-sport*. Købmand Kaj Nordmann Jensen blev taget den 30. maj, dagen efter fulgte anholdelsen af orgelbygger Johannes Rasmussen. Han var dækadresse for Hans Mørup eller »redaktør Jessen«. Gennem afhøring af en haderslevsk modstandsmand havde man fundet frem hertil. Landbrugskandidat Jørgen Poulsen var hos Rasmussen og blev taget med. Desuden anholdtes købmand Peter Jessen og hans sønner Johan, Erik, Peter Chr. og Olaf. Hans Mørup blev taget den 1. juni, handelsmedhjælper Jørgen Krarup den 2. juni, to dage senere direktør Matthias Mortensen og hans lagerforvalter Chr. Fr. Schmidt Christensen. Bager Hans Jensen blev vist også taget denne dag. Den 24. juni blev yderligere tre anholdt: købmand Johs. Marco Petersen, sparekasseassistent Holger Petersen og ekspedient Kaj Grønfeldt. Også i sognene rundt omkring Åbenrå blev der foretaget en række anholdelser. Nogle af de anholdte kom senere på fri fod, mange blev sendt til Frøslev. Kaj Jensen, Jørgen Poulsen, Jørgen

Dommerfuldmægtig Erik Bondo Svane var kort tid byleder i Åbenrå, inden han blev arresteret af tyskerne den 19. oktober 1944. Han døde i arbejdslejren Dessau Ufer d. 5. marts 1945.

Krarpup, Holger Petersen, Johs. Rasmussen og Hans Mørup kom til Neuengamme og andre lejre.

Foreløbig var der ingen region, i Åbenrå ingen organiseret modstandsbewægelse og ingen våben. Det lykkedes dog den jyske leder Vagn Bennike ved premierløjtnant Iversens hjælp at få genopbygget det illegale arbejde i og omkring Åbenrå. Kort efter den 27. juli kunne der holdes et møde, hvorpå en ny byledelse blev oprettet. Den bestod af *overlæge Wollesen* som byleder, dommerfuldmægtig Erik Bondo Svane, politifuldmægtig *Iver Møller* og assistent Nis Enemark. Ved denne tid arbejdede telefonmontør *Egon Nørgaard* på at danne oplandsgrupper, og snart kom der gang i sabotagen på længdebanen. Nørgaard udgav også det eneste illegale blad, som under krigen blev udsendt i Åbenrå-området. Det hed *Budstikken* og udkom i Bolderslev. Som udgiver stod det kommunistiske parti i Åbenrå, Haderslev og Sønderborg.

I oktober 1944 blev regionen på ny hjem søgt af arrestationer. *Overlæge Wollesen* blev anholdt den 6. oktober, og der blev fundet våben på sygehuset, gemt i beredskabslageret. Den 18. oktober blev kordegn Andersen og Egon Nørgaard taget. Iver Møller og Enemark forlod byen. *Erik Bondo Svane* kunne fortsætte som byleder, men han blev anholdt den 19. oktober 1944. Han var blevet advaret, men troede ikke på faren.

Han kom først til Frøslev, senere til Tyskland, hvor han døde 5. marts 1945 i arbejdslejren Dessau Ufer. Meddelelsen kom til Abenrå en konfirmationssøndag. Rundt om vajede flagene, men ved middagstiden gled de ned på halv stang. Også *Egon Nørgaard* led døden. Ved en jernbanesabotage mellem Rødekre og Hjordkær den 6./7. oktober var en del tyske soldater blevet dræbt og såret. Bovensiepen fik fra Berlin ordre til, at Nørgaard som jernbanesabotør skulle henrettes, og Burfeind, som i juni 1944 havde overtaget ledelsen af Sipo i Kolding efter Naujock(s), gav to tyske kriminalfolk ordre til at skyde Nørgaard. Det skete ved Skrydstrup Flyveplads og i indberetningen hed det, at han var skudt under flugtforsøg. Ved gudstjenesten i Skt. Nikolai Kirke 14. januar 1945 prædikede hans broder pastor Martin Nørgaard og mindedes den døde.

De store aktioner i Abenrå blev i alt væsentlig gennemført af Sipo i Kolding, selvom der i juli 1944 var kommet et Sipo- eller *Gestapo-kontor* i Abenrå. Det fik til huse i overretssagfører Boecks villa i Forstallé, som var blevet overtaget af værnemagten fra 1. juli 1944. Der blev indrettet fangeceller i kælderen. Lederen af kontoret var *Hinrich Nikolaus Voigts*, desuden var Rudolf Erich Doneck og Lamotke knyttet hertil. Gestapo i Abenrå synes ikke at have været særlig arbejdsivrig, men at have taget sig tilværelsen ret let. Værnemagten havde aftalt med Köhnert, at han i tilfælde af, at der skulle tages gidsler, skulle foretage anholdelserne. Gestapofolkene var for uøvede.

Også en afdeling motoriseret *gendarmeri* var i Abenrå. Den havde fra maj 1944 til huse i Frimurerlogen på Nørre Chaussé. Fra december 1944 var der nogle få *hipoer* i byen. De var knyttet til en afdeling af det tyske ordenspoliti.

Strejke og afvæbning af politiet

Fredag den 15. september 1944 førte tyskerne næsten to hundrede fanger fra den anlagte Frøslevlejre til Tyskland. Meddelelsen herom udløste en række *strejker* i hele Sydjylland. I Abenrå blev der strejket allerede samme eftermiddag. Enkelte firmaer lukkede, postvæsnet nedlagde arbejdet, telefondamerne ligeledes, bortset fra ekspedition af udenbys samtaler. Der gik rygter om, at der skulle lukkes for vand og gas, og folk fik travlt med at tappe vand af eller hente det hos naboerne, hvis deres egne rør var løbet tør. Budstikken udsendte i Frihedsrådets navn et opråb til 24 timers strejke. Om lørdagen var strejken total. »Ortskommandanten« krævede lørdag formiddag, at postvæsnet skulle gå i arbejde og forretningerne åbne. Han affandt sig dog med, at postvæsnet først genoptog ar-

bejdet søndag, og at week-end ordningen hindrede forretningerne i at åbne. Mandag kl. 12 begyndte arbejdet på ny i hele byen. I en dagbog hed det om strejken: »Det klappede glimrende. Alt var som dødt«.

Knap var strejken forbi, før nye begivenheder indtraf den 19. september. Det fortælles i et brev herom: »Tidligt om morgenen kom preusserne på politistationen og tog sig af politifolk, de fandt dér, og resten blev tilsagt til at aflevere deres våben kl. 2. Såvidt jeg ved, foregik der ikke noget særligt . . . Derimod er en del af betjentene forsvundet under jorden«.

I den følgende tid var åbenråerne fri for at høre sirenernes hylen. Det var ikke blot politiet – og dermed anklagemyndigheden – men også det civile luftværn, der var sat ud af funktion. Fra den 30. september kunne der dog på ny gives *luftalarm*, da souchefen for luftværnet, løjtnant Berg, og 7 CB'er påtog sig vagten i kommandocentralen. Fra den 20. oktober kunne man atter sætte det *civile luftværn* i virksomhed, og den 1. november kunne det meddeles, at *landsretssagfører Hammerich* var udpeget til *offentlig anklager*. Der blev i nogen tid ført forhandlinger med Falcks Redningskorps om at overtage virksomheden som *kommunalt vagtværn*. Det skete fra den 15. november, og chefen blev den lokale leder Johan Christensen, og han havde 10 mand under sig. De var i Falck-uniformer med et armbind: »Åbenrå kommune«. Udstyret var stav, lygte og fløjte. I politikontoret blev der indrettet et *kredskontor* for de civile politisager. Det blev ledet af amtsfuldmægtig Caspersen. Amtmand Kr. Thomsen, der som *politiadjutant* havde haft den øverste politimyndighed i Sønderjylland, nedlagde dette hverv efter 19. september.

Mod afslutningen

I sommeren 1944, da de allierede hære stormede gennem Frankrig, troede mange, at nu ville krigen snart være forbi. Men tiden gik, og da tyskerne begyndte deres offensiv i Ardennerne i midten af december, forstod man, at der var et stykke endnu. Da denne offensiv var brudt sammen en måned senere, var det dog klart, at *nu* gik det mod enden. De sidste måneder var strenge at komme igennem, og selvom der var uro i sindet over den nærmeste fremtids farer, var der også fortrøstning i, at nu ville det hele snart være forbi.

Restriktioner

I december 1944 fortalte direktør Jes Christiansen dr. Mads Michelsen ved et møde i Frederiksklubben, at han havde to skibsladninger kul undervejs, så *højspændingsværket* kunne *fungere videre*. De kom da også i havn et par dage senere. Ved midten af januar kunne dr. Michelsen notere, at der atter var kommet en damper med kul til højspændingsværket, »så nu vokser kulhobene derude til en mere betryggende højde og drøjde«. Beroligende var det ikke, da man kort efter fik at vide, at Tyskland havde standset kultilførslerne til Danmark. Det medførte omgående drastiske *nedskæringer i forbrug af el og gas*. Lidt senere blev det bestemt, at der kun måtte *køre tog* tre gange om ugen. I dagbogen noterer Mads Michelsen 26. januar: »Almindelig samtaleemne er brændselsituationen og begrænsning [af] gas og strøm. Der er efterspørgsel efter komfurer og »brændehekse« . . . Strømforbruget skal nedsættes til 20 pct. Det vil være en slem overgang her i byen, hvor den billige pris har animeret til ødselhed«. En dame i Abenrå skriver: »Vi er i torsdags blevet aflæst, så vi er desværre midt i spareriet med hensyn til lys og gas. I stuen (daglig) havde jeg 440 lys, nu 25. Alle andre steder tilsvarende, men jeg kan da heldigvis stoppe strømper ved denne belysning. De første dage sved mine øjne ved forandringen, og jeg blev tungsindig og søvnløs af denne dæmring. Men . . . nu går det helt godt. (Puh ha! Jeg savner min støvsuger og radio)«. Det værste i de kolde vintermåneder var *mangelen på brændsel*. Hejmdal kunne fortælle, at det enkelte steder var blevet skik at medbringe eget brændsel, når man var inviteret ud og ikke ville fryse.

Det var ikke så underligt, at byens *to biografer* under disse omstændigheder havde fuldt besat. Folk sad på lur kl. 16 for at bestille billet eller måtte stå i lange køer for at komme ind – hvis de da var så heldige. Programmerne var som regel muntre, her kunne man holde varmen, og så sparede man på lyset hjemme.

Papir var der selvfølgelig også mangel på, og restriktionerne medførte, at *Nordschleswigsche Zeitung* måtte standse udgivelsen af det særlige tillæg for de tyske soldater i Danmark. Det var begyndt at komme i maj 1944, og det var dr. Best, der havde ønsket dette udgivet for at undgå en særlig tysk soldateravis i Danmark. Den del af bladet, som havde dette tillæg, skulle trykkes i 20.000 eksemplarer. Ændringen medførte, at en mand fra værnemagten blev knyttet til bladet som presseofficer, og der blev anskaffet to nye sættemaskiner. *Ernst Siegfried Hansen*, som en tid havde virket i Paris, blev 10. september 1944 vicedaktør, mens Har-

Chefredaktør ved Nordschleswigsche Zeitung dr. Harboe Kardel dikterer en artikel 1943.

boe Kardel fortsatte som chefredaktør. Da udgivelsen af soldateravisen ophørte fra 7. april 1945, blev oplaget nedsat fra 40.000 til 10.000.

Invasionsfare og evakuering

I flere år havde man mand og mand imellem diskuteret muligheden for en invasion, og det ville sige en allieret invasion fra havet mod Jylland. Nu nærmede invasionen sig, men sydfra over land. Under disse omstændigheder var det i *Kriemhildestillingen*, at de tyske tropper skulle forsøge at standse de allierede tropper. Man havde begyndt at bygge den i efteråret 1944, og en del folk fra Åbenrå, rigstyskere og hjemmetyskere, havde deltaget i »*skansegravningen*« her. Stillingen gik tværs gennem Sønderjylland nord om Haderslev, Haderslev Dam og Toftlund. Dens forløb var lidt nordligere end den tyske »Nordfront« under 1. verdenskrig.

Hvis Åbenrå blev direkte inddraget i kamphandlingerne, var det meningen at evakuere befolkningen, bortset fra de ca. 1000, der skulle blive tilbage for at passe driften af livsvigtige institutioner. Planerne for eva-

kuering var færdige lidt ind i april 1945. De var udarbejdet af et *evakueringsudvalg*, hvori viceskoleinspektør Fr. Bruun og oberstløjtnant Hintz var de ledende. Omved 2000 af byens befolkning skulle evakueres til Løjt, de øvrige til Varnæs, Felsted, Bovrup og Varnæs. Meddelelse om evakuering ville blive givet gennem højtalervogne, opklæbning af plakater og ringning med Skt. Nicolai Kirkes klokker. Luftværnspersonale, samaritter og DKB skulle medvirke ved evakueringen.

Selvom dagens mange problemer først og fremmest optog sindene, blev fremtiden ikke glemt. De politiske foreninger måtte regne med, at der efter befrielsen ville blive en stor *politisk aktivitet*. Socialdemokratisk Forening havde en betydelig medlemstilgang. Den 2. december 1944 kunne man optage 91 nye medlemmer, den 15. april 1945 ialt 178 medlemmer.

Borgmester Fink var en agtet og anset mand, respekteret af alle. I 25 år havde han været byens borgmester. Nu kunne det ikke vare så længe, inden spørgsmålet om hans afløser blev aktuelt. Da den socialdemokratiske redaktør Kittelmann var blevet forflyttet til Nakskov, valgte Socialdemokratisk Forening rektor Georg Buchreitz til formand den 2. december 1944.

Flygtninge

Den 3. februar 1944 indberettede konsulatet i Flensborg til Udenrigsministeriet, at man ventede et betydeligt antal *flygtninge* til Flensborg. Den 8. februar meddelte en af dr. Bests medarbejdere direktør Nils Svenningsen, at der ville komme flygtninge til Danmark. En del af dem ville blive anbragt hos det tyske mindretal. Svenningsen protesterede, og senere sendte han en skriftlig protest til dr. Best. Udenrigsministeriet kunne endnu den 8. meddele stiftamtmand Herschends kontor, at der var tale om 2000 flygtninge til Åbenrå. Amtslæge, dr. Lausten-Thomsen, som i 1943 var fulgt efter dr. Mads Michelsen som amtslæge, havde været i forbindelse med de tyske militærlæger, der skulle forestå undersøgelsen af flygtningene. Tyskerne havde af byen forlangt, at en stor del af *skolerne*, også det tyske gymnasium, børnehaver, missionssale, sommerrestauranter skulle være *rømmet* fredag den 9. februar kl. 12. Den 12. kom 700 flygtninge, dagen efter yderligere 350, de sidste i kreaturvogne. De var fra Østpreussen og Pommern og var i en rystende forfatning. Beklædningen var dårlig, nogle var i kludsko. De fleste var børn og gamle mennesker. Det fortælles om flygtningenes ankomst: »små tyske piger står foran baggården med skilte med »Staatsschule«, »Bürgerschule« og »Gymna-

sium« . . . Der står altid bunker af mennesker for at se, hvad der foregår«.

Der blev ved med at komme flygtninge til Abenrå i den følgende tid. Den 29. marts blev dr. Michelsen i amtslægens fravær således bedt om bistand ved ankomsten af tyske flygtninge pr. skib. Skibet viste sig at være *krydseren Leipzig*, som havde sårede soldater og 200 civile flygtninge om bord. Det militære sanitetsvæsen havde dog sat en undersøgelse og aflusning i gang. De tyske marinemyndigheder havde noget tidligere bestemt, at Leipzig skulle gå ind til Abenrå. Da den kom til byen, havde den stærk nedsat manøvredygtighed.

Det var værnemagten, der skulle tage sig af flygtningene, og det vil sige »Ortskommandanten« og den såkaldte *M-Bataillon*, som i efteråret var kommet til Abenrå og var under kommando af *major Geyer*. Det samlede tal på tyske flygtninge, der kom til Abenrå er ikke kendt. Mange af dem kom dog senere ud til omegnen. Omkring midten af maj 1945 blev antallet af flygtninge i Abenrå politikreds gjort op til 5020, hvoraf 1725 hos det tyske mindretal.

Bernadotte

Det fik uden tvivl betydning for kommende forhandlinger om Danmarks og danskeres stilling, at der var kommet så mange tyske flygtninge til landet. Den 2. april forhandlede *grev Folke Bernadotte* på Hohenlügen med *Heinrich Himmler* om at få danske og norske fanger i Neuengamme transporteret til Sverige og henviste her til, at 10.000'er af tyske flygtninge var i Danmark. Allerede i marts havde dansk og svensk Røde Kors kunnet føre fanger tilbage fra Tyskland, og efter Bernadottes møde med Himmler kom der fart i *hjemførslerne fra Neuengamme*. Det fortælles den 21. april: »Vi ser hver dag rutebiler og ambulancer rulle tomme sydpå og fyldte nordpå igen. Således kom forleden dag ambulancer og rutebiler med 500 danske jøder, som havde været i lejre nede ved Theresienstadt . . . I går kørte der 100 danske rutebiler sydpå efter danske fra Neuengamme (vistnok). De skulle komme tilbage i nat og fangerne anbringes sydfør Horsens i tysk fangelejr, men på dansk forplejning. Svenskerne har vi til stadighed i byen«. Da de 525 jøder fra Theresienstadt på vej til Sverige skulle komme den 17. april, blev DKB bedt om at sørge for mad. På 5½ time smurte man 525 pakker mad med 6 rundtenommer i hver. Hertil brugte man 60 pund smør, 60 pund ost, 63 pund kødpålæg og 485 æg. »Det er første gang DKB er i arbejde. Alt forløb glat. De handlende er meget hjælpsomme«.

Bernadotte fortsatte sine forhandlinger med Himmler. Nu drejede det sig om *Himmlers tilbud om kapitulation* til vestmagterne. Bernadotte havde modtaget det ved et møde med Himmler i Lübeck natten mellem den 23. og 24. april. Den 26. april fik han i Stockholm meddelelse om, at de allierede havde afslået tilbudet. Dagen efter, den 27. april, fløj Bernadotte til Odense, hvor han traf brigadefører *Schellenberg*, som var mellemmand mellem Himmler og Bernadotte. De blev enige om at gøre et forsøg på at få et nyt møde med Himmler. Bernadotte havde nogle få dage før været på Brundlund Slot, efter at han var blevet modtaget af amtmand Kresten Refslund Thomsen ved grænsen, og de sammen havde besøgt Frøslev Lejren. På *Brundlund* havde Bernadotte den følgende dag, den 28. april, et nyt møde med Schellenberg. Man blev enige om, at Schellenberg alene skulle opsøge Himmler, der nu var nær kampområderne ved Bremen. Mens Bernadotte var på Brundlund, blev det over Atlantic-senderen kendt, at Himmler overfor Bernadotte havde fremsat et kapitulationstilbud, og det blev fortalt, at Himmler og Bernadotte havde mødtes på Brundlund Slot. Det troede man da også i Åbenrå, og vittige hoveder kaldte slottet for Hotel Himmler. Den 29. april var Schellenberg tilbage, Himmler var villig til at lade tropperne i Norge kapitulere og de tyske tropper i Danmark overgive sig til englænderne. Kort efter kørte Bernadotte og Schellenberg til København. Det blev dog ikke Himmler, som Hitler nu anså for en forrædder, men soldaten, storadmiral Dönitz, der skulle komme til at kapitulere overfor englænderne.

Beslaglæggelser

I løbet af det sidste krigsår mærkede man mere og mere til den tyske værnemagt. Byen lå nu engang på den store hovedvej fra Tyskland og ind i Danmark. Enhederne var der måske kun i kort tid, men alt ialt blev antallet af soldater stadig større. Flere og flere *bygninger* blev *overtaget af værnemagten*, hvad enten det nu skete gennem forhandling eller ved *beslaglæggelsesdekret*. I 1943 ønskede man at få museet, men det blev undgået, og et forsøg på beslaglæggelse af amtshuset blev også opgivet. Allerede i 1943 var Hotel Royal blevet helt eller næsten helt beslaglagt. Landsretssagfører Hammerichs kontorer ved siden af blev taget i august 1944, og nogle måneder senere måtte også Dagbladet Sønderjyden rykke ud. Sommerlyst overtog værnemagten i oktober 1944, og da der i november kom 300 mand til byen, skulle de indkvarteres på Sølyst, Eliselund og Vandrehjemmet. *Grand Hotel* blev beslaglagt den 3. september 1944. Her havde dr. *Bests repræsentant* i Åbenrå, dr. Lührmann, al-

lerede i nogen tid haft nogle værelser. Han blev senere efterfulgt af overregeringsråd, dr. Haensch. Missionshotellet blev taget i marts 1945, da der skulle skaffes plads til 30 »Wehrmachthelferinnen«. Med beslaglæggelserne til flygtningene i februar var alle muligheder for indkvartering udenfor private hjem ved at være udtømt.

Det var ikke blot Leipzig, som kunne bruge Åbenrå Havn. Flere mindre skibe havde i længere eller kortere tid base her, og kommunen måtte sørge for, at de blev forsynet med vand. Et af dem var en »Versuchsboot« C. 31, som den 19. april løb på en mine ude i fjorden. Det lykkedes dog at få den sat på grund.

Tyskerne gør klar til kamp

Kaptajn Dietrich var blevet underordnet major Geyer, da han kom til byen. Da krigen nærmede sig den danske grænse, forlangte general Lindemann, at de militære tjenesteder i Åbenrå-området skulle sikres ved *befæstningsanlæg*, og visse beboede husblokke skulle rømmes. »Ortskommandanturen« søgte at trække forhandlingerne i langdrag for at undgå rømningen af beboelseshuse. Det blev til slut ordnet således, at »Ortskommandanturen« flyttede til Grand Hotel, mens major Geyer blev i det tidligere hovedkvarter på Storetorv. Der blev bygget befæstningsanlæg rundt om, ved havnen, ved Hjelm Alle, skolen i Nygade og på Nørretorv, hvor kiosken blev befæstet. Den fik hurtigt navnet »*Festung Blumen*«.

I begyndelsen af april indtraf »*Auffangsstab Blücher*« i Åbenrå. Den blev ledet af generalmajor Blücher, som skulle samle de spredte militærgrupper og få dannet nye »marchenheder« af dem. Staben blev senere kaldt »Sonderstab Süd« og blev den 3. maj taktisk underlagt »Generalkommando Südjütland«, som samme dag fik ordre til at besætte Kriemhildestillingen og omordne styrkerne, så de var klar til kamp. Den 3. maj var *general Lindemann* i Åbenrå på vejen hjem fra mødet med Dönitz, Best, Terboven m.fl. på Mørvig. Besøget gjaldt kommandanten på *Leipzig*. Lindemann ønskede Leipzig overført til Haderslev, for at dens artilleri kunne understøtte Kriemhildestillingen. Kommandanten erklærede, at dette ikke var muligt, da skibet ikke kunne manøvrere ved egen kraft. Man drøftede, om det i givet fald skulle sænkes eller efter ødelæggelse af krigsanlæg skulle anvendes til boligskib. Det oplystes, at de ønskede 15 cm granater endnu ikke var ankommet.

Modstand og sabotage

Før Erik Bondo Svane blev arresteret den 19. oktober 1944, havde han haft en samtale med Sven Hoffmann. Han havde her nævnt apotekbestyrer *Svend Aage Poulsens* navn. Hoffmann kom nu i forbindelse med Poulsen. Denne kunne imidlertid ikke overtage opgaven som *byleder*. Det endte efter flere forhandlinger med, at grosserer *Kristen Dam Sodborg* påtog sig at være »stedfortrædende byleder«. Kaptajn Højland Christensen, som fra midten af november var blevet chef for Region III, bekræftede ham i denne stilling.

Den 17. november 1944 blev der iøvrigt oprettet en *civil lokalkomite* under Frihedsrådet. Heri sad Svend Aage Poulsen som repræsentant for Ringen, slagteridirektør Fr. Johansen og gårdejer Mads Lilholdt, Fasbro, for Dansk Samling, guldsmed C. C. Rode for Frit Danmark og Dam Sodborg for de væbnede styrker. Lokalkomiteen skulle især beskæftige sig med at udarbejde lister over dem, der skulle arresteres.

Dam Sodborg mødte mange vanskeligheder, og han fik kun fat på få af de eksisterende grupper, som havde overlevet oprivningerne. Højland Christensen måtte i januar til Abenrå »for at rense luften og befordre samarbejdet«. Først i marts 1945 blev de omved 10 grupper á 6 mand, der var dannet omkring Skt. Georgsgildet, sluttet til. *Dyrlæge Kai Mogenssen* blev tilsluttet arbejdet i januar og begyndte at danne grupper, ligesom Sodborg selv fik dannet nogle grupper. Som sabotageleder blev Peter Larsen i december sendt til Abenrå, i januar blev kaptajnløjtnant *H. Quistgaard Bay* militærleder i byen og lidt senere fik han kriminalbetjent *Ib Holten* som hjælper. Efter at Skt. Georgsgildets grupper var kommet til, var der i byen en snes grupper á 6 mand, hvortil kom en sabotagegruppe.

Længdebanen var det vigtigste mål for *sabotage* i Abenrå-området, og det var ret beskedent, hvad der blev forøvet af sabotage i selve byen. Den 19. marts gik det ud over en benzintankvogn, og i april var der to gange sabotager mod cementblandemaskiner, ved havnen og på jernbanestationen. Den 26. april var der brand i bil og materialeskur hos en entreprenør.

Våben kneb det med. Efter at det tyske politi havde fundet frem til de *våben*, der var kommet til sygehuset, fik man først på ny våben i begyndelsen af februar. De blev opbevaret på Hans Lilholdts gård i Brunde, hvorfra de skulle fordeles til Abenrå og andre steder. Kun få var blevet sendt af sted, da det tyske politi fandt frem til gemmestedet. Nogen tid efter, den 10. marts, blev Lilholdts gård sprængt af en særlig spræng-

kommando. I slutningen af marts kom der sprængstof, der blev anbragt i Søst Skov. En større sending til grupperne kom den 1. maj. Vognmand Jürgen Christiansen afhentede den i Sønderborg, hvortil den var kommet pr. skib. Den blev kørt til skoven ved Saltbjerg, og her blev den læstet af og fordelt til forskellige grupper. Adjunkt Ingeman Pedersen var med i aktionen. Han havde fået udleveret en pistol, og det var første gang, han havde et ladet skydevåben i hånden. Grupperne blev dækket af folk fra sabotagegruppen. De havde vist maskinpistoler. Våbnene til Ingeman Pedersens gruppe blev kørt ud til adjunkt Frode Jacobsens hus på Løjtland. Her blev de rensset, og en del af dem blev gravet ned i en granplantage ved Knapstien.

Bylederen Dam Sodborg blev arresteret af tyskerne den 24. april, og hans stedfortræder *dyrlæge Mogensen* overtog ledelsen, således som han også gjorde en måned senere, da bylederen trådte tilbage. Sodborgs forsvinden lettede den endelige sammensmeltning af modstandsgrupperne i Åbenrå. Sidst i april blev en halv snes grupper under forsvarsbrødrene sluttet til, og nu kom også politiet med samme antal grupper. Politiet havde længe før 19. september været stærkt involveret i illegalt arbejde. Den konstituerede politimester *Martensen-Larsen* blev løsladt den 28. juli, men måtte ikke træde i funktion. Han gik senere ind i ledelsen af det illegale politi. Politifuldmægtig *A. H. Ring*, der var konstitueret politimester, blev arresteret den 31. marts, men blev løsladt den 7. april. Politifuldmægtig Iver Møller var blevet taget ikke så længe før Ring. Han kom senere til Frøslev. Det betød en stor styrkelse af modstandsbevægelsen, at politiets grupper nu var tilsluttet den. Størrelsen af styrkerne ved befrielsen er ikke kendt, men har – synes det – været på omkring 400 mand, hvori muligvis er medregnet enkelte grupper i omegnen.

Kapitulationen

Den 2. maj faldt Lübeck. Der var mange rygter om, hvor englænderne var, og om, hvad tyskerne i Danmark ville gøre. Ingen vidste noget, men alle kunne fortælle. Den 3. maj om eftermiddagen blev *modstandsfolkerne* i Åbenrå *alarmeret* pr. stafet. Våben blev gravet op og gjort i stand. De våben, der stod til rådighed for grupperne, var kanadiske rifler med magasin, plastisk sprængstof, håndgranater, enkelte maskingeværer, bazookaer og colt-revolvere.

Den 4. maj ventede man, og så endelig kom *budskabet fra BBC*. I løbet af minutter kendte hele Danmarks befolkning det. I det øjeblik var afdelingschef Hvass fra Udenrigsministeriet fra Brundlund i telefonisk

forbindelse med Nils Svenningsen. Fru Ingeborg Thomsen havde hørt budskabet, hun for ind til Hvass, greb ham i armen: »sig, der er kapituleret, der er kapituleret«. Svenningsen sagde: »ja, det er fra Abenrå, man skal have de gode nyheder«. Refslund Thomsen var dybt rørt, så sagde han: »Ingeborg! Ingeborg! at det tryk er taget fra os«. Redaktør Ernst Siegfried Hansen sad alene på Nordschleswigsche Zeitungs redaktion. Hans tanker, nu sidste akt var ved at være slut, gik til hans flygtede landsmænd, til »rædslen i deres blik, sulten og elendigheden i deres ansigtstræk, de jamrende børn, de døende spædbørn«. Og med ét lød budskabet i radioen fra England: »Udenfor var der mærkeligt stille i et par minutter. Så hørte man et par døre smække, man opfangede lyden af hurtige skridt, gennem vinduet kunne man se, at enkelte vinduer ikke længere var mørklagte. Det blev stille igen«.

Den 5. maj kl. 8,00 trådte kapitulationen i kraft. Frihedsbevægelsen kom på gaden, og snart begyndte de første *arrestationer*. Helt fredelig kom kapitulationen dog ikke til at forløbe. Kl. 10,20 meddelte byledelsen til regionsledelsen: »Den tyske kommandant vil ikke forhandle. Truer med at beskyde danske poster ved en benzintank og i det hele taget alle bevæbnede danske frihedskæmpere på gaden«. Tyve minutter senere indløb meddelelse til den øverste politiledelse om, at de tyske styrker i Kolding, Esbjerg og Abenrå bekæmpede frihedskæmperne, hvorfor regionschefen havde måttet indstille arrestationerne. Udenrigsministeriet blev øjeblikkelig underrettet, og få minutter senere kunne man oplyse, at Best var informeret, og at der var givet ordre til Silkeborg, altså til general Lindemanns hovedkvarter, om at instruere de tyske styrker i Sydjylland om at ophøre med angrebet på de danske modstandskæmpere.

Det kom til *forhandling* mellem major Geyer, kaptajnløjtnant Bay, Dam Sodborg og borgmester Fink. Sodborg var blevet løsladt den 4. maj. I den oprettede *overenskomst* hed det, at de tyske tropper i Danmark »indtil videre forbliver under våben og sørger for militær disciplin og orden«. For at varetage den danske civilbefolkningens tarv »træder modstandsbevægelsen under våben . . . og sørger for bevogtningen af livsvigtige forråd og orden på gaderne«. Den tyske værnemagt vil ikke kæmpe mod englænderne. Den sidste bestemmelse i overenskomsten er føjet til senere, men er medtaget i det trykte opslag. Den fastslår, at den tyske værnemagt ikke er berettiget til at skride ind mod danske statsborgere. I tilfælde af provokationer m.m. kan værnemagten henvende sig til nærmeste danske politimyndighed. Det næstsidste afsnit om forholdet til civile tyske statsborgere synes at have voldt særlige vanskeligheder. Der blev forhandlet videre herom, efter at overenskomsten forlængst var trykt.

Redaktør Fr. v. Jessens improviserede velkomsthilsen til den første engelske presseofficer foran Folkehjem 5. maj 1945.

Den 6. maj kl. 2 om natten sendte *major Geyer* »efter fremsat ønske« *borgmester Fink* ordlyden af den nye tekst, hvorom man var blevet enig. Det hed heri: »Hvis danske politimyndigheder vil gribe til forholdsregler overfor rigstyske civile statsborgere – herunder også flygtninge – vil det danske politi uopholdelig give underretning herom til repræsentationen for den rigsbefuldmægtigede i Danmark og værnemagtskommandanturen i det pågældende område«.

Englænderne i Åbenrå

Kort før befrielsen havde byledelsen i Åbenrå gennem kriminalbetjent Ørum, der havde været politifuldmægtig Iver Møllers nære medarbejder i det illegale politiarbejde, meddelt *amtmand Kr. Refslund*, at han var *uønsket* ved modtagelsen af englænderne. Det har i modstandsbevægelsen sikkert været en almindelig indstilling overfor de sønderjyske amtmænd. Hverken i Tønder eller Haderslev deltog de i modtagelsen af briterne. Refslund Thomsen gav meddelelse til Udenrigsministeriet om den modtagne oplysning, og afdelingschef *Fr. Hvass* blev *sendt til Åbenrå* med

Englænderne på vej gennem Nørreport nordpå 7. maj 1945.

en velkomstskrivelse til englænderne. Amtmanden kørte den 5. til *grænsen* med Hvass. Der blev ventet længe, men der kom ingen englændere, og til sidst tog Hvass og Refslund Thomsen tilbage til Åbenrå. Modstandsbevægelsens øverste repræsentant på stedet, dr. phil. *Jens Kruuse*, havde inden da tilkendegivet, at det var ham, »der officielt tager imod«. Da den første lille trop englændere sent på dagen kom til Åbenrå, overværede Hvass og Refslund Thomsen ankomsten som tilskuere. Disse små begivenheder på denne glædens dag fortæller, at modstandsbevægelsen, regionsledelse og byledelse, følte, at der var en afgrundsdyb modsætning mellem dem, der havde deltaget i eller forberedt sig til en militær kamp for landet, og dem, der i en menneskealder havde sat hele deres arbejdskraft og deres vilje ind på at forsvare danskheden og modarbejde tyskernes bestræbelser på grænseflytning og fortyskning.

I Åbenrå ventede man med længsel på at se de første englændere i byen. Sent på eftermiddagen kom en lille afdeling i fem vogne, mest journalister. Store menneskemasser var samlet ved hjørnet af Kystvej og i de gader, englænderne ville komme igennem; danske, engelske og amerikanske flag prydede husene. Briterne kørte til Folkehjem. Haven her

Tyskerne på vej sydpå maj 1945.

var fyldt med åbenråere. Den gamle redaktør *Fr. von Jessen* fra *Berlingske Tidende* holdt en tale og oversatte under »brusende begejstring« den engelske kaptajn *Burstalls* svartale. To dage senere, ved middagstid den 7. maj, kom så de engelske tropper. Den kilometerlange kolonne af tanks og mange andre vogne var fra *The Royal Dragoons*, der havde kæmpet i Afrika, fra Normandiet til Åbenrå. De kørte med stor fart, men ved Nørreport måtte de dog sætte farten ned. Her ved det vanskelige hjørne stod menneskemængden tæt. De blev hilst med »hurra, vinken, flag og blomster«. Jubelråbene steg og faldt.

Kolonnen kørte gennem byen, til Haderslev og Kolding, men sidst på eftermiddagen vendte en del tilbage til Åbenrå, hvor de fik kvarter på *Hotel Danmark*. De var under kommando af *major Carryer*, som anmodede *general Blücher* om at komme til en forhandling. Generalen lod svare, at majoren kunne komme til ham. En britisk tank med kanonen rettet mod *Grand Hotel*, hvor generalen boede, fik straks denne på andre tanker. »*Sonderstab Süd*«, som generalens afdeling nu hed, havde grænsebevogtningen under sig. *Carryer* forlangte, at den og alle tyske tropper i Åbenrå øjeblikkelig skulle forlade landet. Overleveringen af de ty-

Den ældede konge Christian 10. kan i 1945 under besøget ikke forlade automobilet. Kongeparret i samtale med amtmand Kr. Refslund Thomsen. Radioreporteren Gunnar (Nu) Hansen betjener mikrofonen.

ske bygninger og installationer i Åbenrå begyndte allerede den 7. maj. Det var »Oberfeldwebel« *Schönfeldt*, som afleverede til *borgmester Fink*.

Den 9. maj kom ordren fra Lindemann: »Sonderstab Süd« indstiller straks sin virksomhed på dansk grund. Efter at have overgivet grænsebevogtningen til de allierede styrker »rykker den ind i rigsområdet«. Blücher og hans stab afmarcherede ved middagstid den 9. maj. Englænderne meddelte nu, at de tyske tropper, der ikke var ude af byen inden kl. 17, ville blive interneret. Kl. 16 blev ordren til afmarch givet.

Åbenrå var en fri by.

Noter og henvisninger

Forkortelser

- Ab ProArk – Åbenrå provstearkiv i LA.
Ab PræArk – Åbenrå præstearkiv i LA.
Ab Statssk Årsskr – Åbenrå statsskoles årsskrift.
Åb Søf Hist – H. Schlaikier og M. Michelsen: Åbenrå Søfarts Historie, 1929.
AA – Auswärtiges Amt. Fotokopier herfra og fra det tyske gesandtskabs arkiv m. m. i RA.
Bahnsen – Martin Bahnsens dagbøger. En rådmands beretning om Åbenrås besættelse 1864–1866. Udgivet af Bengt Holbek og Anni Piø 1964.
BArk – Åbenrå byarkiv i LA eller på Rådhuset.
DBL – Dansk biografisk Leksikon.
Da Kirk – Danmarks Kirker.
Ekstr – Ekstrakt i ankesagen Statsadvokaten mod Jens Møller m. fl.
Festskr – Festskrift til H. P. Hanssen, 1932.
Grønning – H. Grønning: Chronik der Gemeinde Apenrade i LA.
Hejmd – Hejmdal.
IM - KK – Indenrigsministeriet. Kommunekontoret. Arkiv i RA.
JM – Justitsministeriets arkiv i RA.
LA – Landsarkivet, Åbenrå.
LA Sch-H – Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp Slot.
LR – Landsretten. Uddrag af Landsrettens retsbog og vidnebog i sagen mod mindretalsledere.
NZ – Nordschleswigsche Zeitung.
RA – Rigsarkivet.
ParlK – Bilag til Den parlamentariske Kommissions beretning til Folketinget.
PET – Politiets Efterretningstjeneste. Arkiv i RA.
StA – Statsadvokaten for særlige anliggender. Arkiv i RA.
SJy Mskr – Sønderjysk Månedsskrift.
SJy Arb – Sønderjyske Arbøger.
UM – Udenrigsministeriets arkiv.
UM SitMeld – Situationsmeldinger fra Udenrigsministeriets Pressebureau.
VerwBer – Verwaltungsberichte, udgivet af Åbenrå kommune.

Tiden 1864-1920

Det har ikke været muligt at tage væsentlige hensyn til litteratur, som er udkommet siden manuskriptets affattelse, men i enkelte tilfælde er der i noterne summarisk henvist dertil.

S. 5 *Overgangstid:* Festskr s. 299–300 (Frode Gribsvad). – *Folketal og indre forhold:* smst. s. 261.

S. 6 *Preussiske konges fødselsdag:* SJy Arb 1947, s. 27 (Frederik Fischers dagbøger).

S. 7 *Festmiddag:* smst. s. 53. – *Christian 9.s fødselsdag:* smst. s.28 ff., Bahnsen s. 101 ff. – *Frederiksklubben:* M. Michelsen: Frederiksklubben, 1923, og samme: Fra Frederiksklubbens arkiv 1848–1948, 1948.

S. 8 *Hertug Frederiks fødselsdag:* SJy Arb 1947, s. 40, Bahnsen s. 108–109. – *Påvirkning af stemningen:* SJy Arb 1947, s. 35.

S. 9 *Prinsen af Hohenlohe-Ingolfingens besøg:* Bahnsen s. 106.

S. 10 *Komité:* Festskr s. 209. – *Kasernebyggeri:* smst. s. 279. – *Eksercerplads:* SJy Arb 1930 s. 219 (Frederik Fischers dagbøger).

S. 11 *Det daglige eksempel:* BARK I.27.36. Skrivelse fra Deutscher Verein til magistraten 1899. – *Skoleforhold:* 'Åbenrå bys historie II, s. 227.

S. 12 *Kompromis:* BARK (LA) nr. 236b. Protocoll des Apenrader Schulkollegiums 1851–1877. – *Genoprettelse af rektorskolen:* smts. 20/2 og 3/3 1865.

S. 13 *Rektor Scheffner:* smst. jan. 1866. – *Navigationsskolen:* Festskr s. 266. – *Asylet:* Hans H. Worsøe: De danske børneinstitutioner i Åbenrå og deres forgængere, 1963, s. 20. – *Pastor Holdt:* Grønning s. 99 ff.

S. 14 *Michaelsen i Bjolderup:* Festskr s. 265. – *Kirkens restaurering:* Da Kirk Åbenrå amt s. 28–29. – *Proklamation af indlemmelsen:* SJy Arb 1947, s. 69.

S. 15 *Det første valg:* Festskr s. 275.

S. 16 *Valgkomité:* SJy Arb 1947, s. 71 ff. – *Valg til den nordtyske rigsdag:* smst. s. 85, Festskr s. 275.

S. 17 *Gottburgsens udnævnelse:* BARK: Magistratsprotokol 3/5 1866. – *Jernbanesagen:* smst. 15/4 1867. – *Trottoir:* smst. 5/5 1866.

S. 18 *Sundhedskommission:* smst. 23/8 1866. – *Springvandet:* smst. 12/12 1865. – *Byens gæld:* smst. 30/3 1867. – *Indførelse af preussisk mønt:* Osw. Hauser: Staatliche Einheit und regionale Vielfalt in Preussen s. 20. – *Borgmester v. Krogh:* Festskr s. 292.

S. 19 *Byens anbefaling:* LA Sch-H Abt. 309, nr. 08177. Acta betreffend den Bürgermeister v. Krogh in Apenrade, skrivelse af 15/8 1867. – *Ahlmanns sejr:* Festskr s. 276.

S. 20 *Apenrader Nachrichten:* smst. s. 72. – *Kongebesøg:* SJy Arb 1947, s. 61–67. – *Nytårsaften:* smst. s. 72. – *Skyttelavet:* smst. s. 35, Festskr s. 287, Julius Kähler: 200 Jahre Apenrader Schützengilde 1734–1934, 1934.

S. 22 *Bestemmelse vedr. nyvalg:* Städteordnung für die Provinz Schleswig-Holstein § 99. – *Landrådets funktion:* smst. § 91, BARK I.1. Generalia in communale Angelegenheiten: skr. 31/12 1869 fra den kgl. regerings Abt. des Innern, BARK Magistratsprotokol 7/3 1870.

S. 24 *Fredsslutningen:* Festskr s. 299.

- S. 25** *Mein Apenrade*: aftrykt i Fr. Holm: Kurzgefasster Führer durch Apenrade und seine nächste Umgebung, 1905.
- S. 27** *Befolkningstal og andre officielle oplysninger*: VerwBer.
- S. 28** *Byens areal*: VerwBer, Ab Landrådsarkiv: kommunale forvaltningssager nr. 36. – *Kolstrups bidrag til politiforvaltningen*: Ab kredsudvalgsarkiv: kommunale forvaltningssager nr. 26.
- S. 31** *Bybilledet*: VerwBer. – *Nybygninger*: smst. G. Buchreitz: Åbenrå. Vort hjertes hjem, 1951, s. 20 ff.
- S. 32** *Arbejderboligerne m.v.*: C. J. Bech: Åbenråbogen, 1945, s. 88. – *Tværbane*: BArk I.27.33.
- S. 34** *Telefon*: BArk I.27.28.
- S. 35** *Belysning*: C. J. Bech: Åbenråbogen, 1945, s. 95 ff.
- S. 36** *Elværk*: BArk I.27.32. – *Borgmester v. Krogh og regeringen*: LA Sch-H Abt. 309, nr. 08177.
- S. 37** *Æresborger*: BArk I.1. – *Valg af kommunalrepræsentanter*: avisernes referater i forb. med valgene. – *Dansk repræsentation*: LA Sch-H Abt. 309, nr. 08177.
- S. 38** *Senatorvalgene*: BArk I.1.3a. – *Borgmester v. Kroghs valg*: Ap. Anzeiger 17/3 1882. *Adv. Bekker*: Håbets mænd, 1923, s. 93.
- S. 39** *Vreden*: Hejmd 21/9 1894.
- S. 40** *Regnskabet*: A. Festersen: Denkwürdigkeiten aus meiner Funktionszeit als Stadtverordneter, 1889. – *Michael Jebsen*: Ernst Hieke: Die Reederei M. Jebsen AG, 1953. – *Wählerverein*: BArk I.1.49.
- S. 42** *H. P. Hanssen*: Hejmd 2/10 1899. – *Politisk satire*: Ap. Anzeiger 10/9 1887, LA Sch-H Abt. 309, nr. 11467.
- S. 43** *Vredens valg*: Hejmd 21/9 1894. – *Jebsens klage*: BArk I.1.3b.
- S. 44** *Borgmester Rickmers*: Hejmd 6/9 1916.
- S. 45** *Mødet på Folkehjem*: Hejmd 28/10 1901 ff.
- S. 46** *Redaktør Böheim*: Der Nordschleswiger 10/1 1963 (Lorenz Christensen). – *Theodor Janke*: smst. 30/4 1963 (Artikelserie: Drei deutsche Zeitungen in Apenrade 1876–1906, 31. dec. 1962 – 3. aug. 1963). – *Valget 1903*: Denkschrift über die Vorgänge vor, während und nach der Reichtagswahl 1903 in Stadt und Kreis Apenrade.
- S. 48** *Biografier*: Håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie. – *Hejmdal*: ref. Nic. Svendsen: Sønderjysk skæbne bd. 1, 1953.
- S. 50** *Amtsdommer Lindemann*: H. P. Hanssen: Et Tilbageblik II, 1930, s. 138–143.
- S. 52** *Valgtal*: Håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie, Sønderborg bys historie bd. 2, 1966, s. 36. – *Det danske sprog*: H. V. Clausen: Folkesproget i Sønderjylland i SJy Arb 1893, H. P. Hanssen: De danske Sønderjyder i SJy Arb 1913, s. 25. – *Junggreen*: H. Lausten-Thomsen: Junggreen i Folkets Almanak 1937, DBL, Håbets mænd s. 82 ff.
- S. 53** *Bekker*: Håbets mænd s. 93 ff. – *Frederiksklubben*: se s. 7.
- S. 54** *Kredsen omkring Sprogforeningen*: H. P. Hanssen: Et tilbageblik II. – *Jacob Michelsen*: Håbets mænd s. 209 ff. – *Mathias Andresen*: DBL. – *Den blå sangbog*: Karl Clausen: Den blå sangbog, 1967.
- S. 56** *Junggreens brev*: SJy Mskr 1934–35, s. 6 (Hans Lund). – *Hejmdal*: Harald Jørgensen: H. P. Hanssens overtagelse af Hejmdal i 1893 i Pressehistoriske Afhandlinger 1963.

Børge Larsen: Et 50-års minde, Hejmd 15/10 1950. – *Hejmdals trykkeri*: †Nic. Svendsen: Sønderjysk skæbne I, s. 241.

S. 58 *H. P. Hanssen*: DBL. – *Åbenrås beliggenhed*: Brev til A. D. Jørgensen 29/1 1891: Harald Jørgensen anf. værk s. 42. – *Lederartiklen*: H. P. Hanssen: Et Tilbageblik II, s. 129 ff.

S. 59 *Hjælp ved redaktionen*: Harald Jørgensen: Fra enkelteje til selkabsseje, i Pressehistorisk Årbog 1966, s. 77–90.

S. 60 *Folkkehjems oprettelse*: Sprogforeningen. En redegørelse af bestyrelsen, 1911.

S. 62 *Folkeligt samfund*: SJy Mskr 1961, s. 69–78 (Holger Jacobsen). – *Nicolai Andersen*: Håbets mænd s. 303 ff. – *Pigernes sang*: Dom i straffesagen mod Anna Maria Askov og 15 veninder i Åbenrå. Venligst udlånt af registrator fru Inge Huusmann Jacobsen, Åb. PræArk H. 5. 1750–1932 Forskelligt.

S. 63 *Forordningen 1865*: Karl Clausen anf. værk s. 37 ff. – *Udvisninger*: BArk II.5.3. – *C. C. Fischer*: SJy Arb 1904, s. 289 og 1924 s. 217 ff.

S. 64 *Provst Göttig*: BArk I.27.35.

S. 65 *Deltagelse i gudstjenesten*: Generalsuperintendentens arkiv Abt. 18, nr. 43. – *Restaureringen af kirken*: Da Kirk Sønderjylland, s. 1689. – *Provst Bade*: Hejmd 29/5 1936. – *Kaftan*: Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen, 1924.

S. 66 *Visitatser*: Generalsuperintendentens arkiv Abt. 18, nr. 43. – *Børnehaven*: Hans H. Worsøe anf. værk. – *Menighedsrådsvalget 1876*: Kaftan anf. værk s. 85 – *Valget 1878*: Åb PræArk II.2. – *Danske gudstjenester*: Grønning s. 168–70.

S. 67 *Forsamlinger*: Kaftan anf. værk s. 88. – *Husandagt*: Generalsuperintendentens arkiv Abt. 18, nr. 43, visitatsberetninger 1871 og 1878. – *Hans Tonnesen*: SJy Arb 1962 (Jens Holdt).

S. 68 *Skt. Jørgens kirke*: Højskolebladet 25/4 1904. Kirkeskov: Sønderjylland bd. 2, s. 62 ff. – *C. C. Fischer*: SJy Arb 1924, s. 210 ff. – *Borgerskolen*: Åb ProArk: Skolesager Åbenrå.

S. 70 *Omorganisation*: Kaftan anf. værk s. 100. – *Juhlers privatskole*: SJy Mskr 1960, s. 200–202 (Jens Lampe). – *Danskundervisning*: Åb landrådsarkiv WB-133. – *Omkostninger*: VerwBer 1882/83.

S. 71 *Günderoths skole*: smst. 1882/83, 1884/85–87/88. – *Forholdene ved århundredeskiftet*: smst. 1896/1900. – *Utilfredshed*: Hejmd 2/10 1902. – *Nyt regulativ*: VerwBer 1901/05.

S. 72 *Den kgl. realskole*: Clausen: Beschreibung des Schulhauses von Stadtbaumeister Clausen, 1906, VerwBer 1906/12.

S. 73 *Navigationsskolen*: SJy Mskr 1962, s. 82–84 (Jens Lampe). – *Teknisk skole*: Jens Lampe i Flensborg Avis 22/2 1962, VerwBer 1888/89 – 1895/96.

S. 74 *Landbrugsskole*: Program und Lehrplan der Landwirtschaftlichen Winterschule zu Apenrade 1898, VerwBer. – *Museet*: BArk I. 27.13, Åbenrå Museum 1887–1962, 1962. – *Göttigs forsøg*: BArk I.1. skr. af 11/11 1885.

S. 75 *Indlemmelse i Kiels museum*: BArk I.27.36. – *Teater*: BArk II. Abt. Fremde Schauspieler. – *Wilh. Petersen*: Neue Ap. Anzeiger 16/12 1881. – *Jeppe på Bjerget*: smst. 10/1 1881.

- S. 76** *Tysk teater*: smst. 16/6 1882.
- S. 78** *Klubaftener*: BARk II.11.26. – *Sidlheste*: Neue Ap. Anzeiger juli 1888. – *Litteratur*: Der Nordschleswiger 4/12 1967. – *Schlaikier*: V.H. P. Hanssen: Et Tilbageblik II, s. 148–51. – *Samarbejde med Flensborg Teater*: VerwBer 1896/1900, 1901/05, 1906/12.
- S. 79** *Folkeunderholdningsaftener*: smst. omtale i Neue Ap. Anzeiger.
- S. 80** *Årsskiftet*: C. J. Bech: Åbenråbogen s. 124. – *Kaisers Geburtstag*: Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig, 1961, s. 22.
- S. 82** *Bockøl*: Neue Ap. Anzeiger: 11/2 1888. – *Pinsen*: smst. 16/3 1888 og flg. dage. – *Kapsejladsen*: smst. 29/7 1888. – *Ringridning*: Efter udarbejdelsen er udkommet Viggo Petersen: Ringridning i Åbenrå gennem tiderne, 1970.
- S. 83** *Forskellige spil*: BARk II. Dispensationen für Polizeistunde. – *Cirkus*: Neue Ap. Anzeiger 18/5 1888. – *Biografer*: Åb landrådsarkiv X.B. 3.
- S. 84** *Repertoiret*: Efter mundtlig meddelelse fra personregisterfører Holger Jacobsen og fhv. kommunaldirektør J. Christensen. – *Værtshuse*: C. J. Bech: Åbenråbogen s. 124–25. – *Lukketid*: BARk II.5.4. – *Afholdelse af bal*: C. J. Bech: Åbenråbogen s. 124.
- S. 85** *Good Templar*: BARk II. 9.2., VerwBer 1901/05 s. 28. – *Pastor Tonnesen*: Neue Ap. Anzeiger 11/2 1888.
- S. 86** *Patrioten Haugaard*: C. J. Bech, Åbenråbogen s. 107 ff. – *Store Mads*: smst. s. 111. – *Tumbe-Andersen m. fl.*: Ingeborg Refslund Thomsen anf. værk s. 37. – *Stormfloden 1872*: Skibsbygmester Niels Jacobsens dagbog, afskrift i Byhistorisk Arkiv.
- S. 87** *Stormfloden 1904*: VerwBer 1901/05.
- S. 88** *Gasfundet*: Neue Ap. Anzeiger 27/4, 6/5 1881 og 9/6 1882. – *Flådebesøg*: VerwBer 1906/12.
- S. 90** *De økonomiske forhold*: VerwBer og trykte Voranschläge 1875ff, Ortsstatut 1875.
- S. 92** *Skatteydere*: trykt skattemliste 1871. – *Sparekassen*: H. Hejselbjerg Paulsen: Sparekasen for Åbenrå by og amt 1818–1943, 1943, s. 100ff. Efter udarbejdelsen er udkommet G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, 1970.
- S. 93** *Folkebanken*: Den nordslesvigske Folkebank gennem 50 år, 1922.
- S. 94** *Tonnagen 1864*: Schleswig-holsteinische Rhederei 1864, Kiel 1865, Åb Søf Hist. – *Sidste glansperiode*: BARk ny afdl (LA) 1879–80: Skibsliester m. v.
- S. 96** *Sørøvere*: Neue Ap Anzeiger 13/7 1881.
- S. 97** *Skibsbyggeri i slutningen af 1860'erne*: I henhold til notat bag på billede af barkskibet Johanne Marie, fundet 1971 hos en københavnsk antikvitethandler, byggede T.A. og Skifter Andersen indtil foråret 1870 ialt 10 skibe på tilsammen 1180 kommercelæster, hvorefter værftet flyttede til København, Ugeavisen for Lyngby, Virum, Tårnbæk 30/12 1971. – *De første dampskibe*: Ernst Hieke anf. værk s. 44 ff.
- S. 98** *Orgeler*: Niels Friis: Marcussen og søn 1806–1956, 1956. – *Aktiebryggeriet*: Beretninger ved generalforsamlingerne refereret i aviserne samt annoncer.
- S. 99** *Stålskibsværft*: Bjørn Svensons mskr.: undersøgelse af Sønderjyllands erhvervsforhold kap. VIII s.

8 ff, venligst udlånt af erhvervsrådssekretær P. Groth Bruun.

S. 101 Fiskeri: BArk ny afdl. (LA) Sager vedr. fiskeri m. v., VerwBer 1906/12.

S. 102 1905-udbyttet: H. D. Oldenkop: Topographie des Herzogthums Schleswig, 1906, s. 122. – *Håndværkerforeningen:* BArk II.9.4. og 9.8. – *Lav 1888:* Neue Ap. Anzeiger 10. marts 1888. – *Håndværkskammeret:* VerwBer 1901/06. – *Butikker:* Neue Ap. Anzeiger 18/12 1888 ff.

S. 103 Akademisk tilskærer: Hejmd 2/10 1902. – *Socialdemokratiske arbejderforening:* BArk II.9.28. – *Arbejdskamp:* BArk II.9.5. – *Strejke 1903:* Socialdemokraten 16/3 1939.

S. 104 Strejke 1909: VerwBer 1906/12. – *Socialdemokratiet:* W. Ewald: 25 Jahre socialdemokrat. Verein in Apenrade, 1926. – *Det røde postbud:* Venligst meddelt af Gerd Callesen, hvis arbejder om den socialdemokratiske arbejderbevægelse er udkommet efter dette manuskripts udarbejdelse.

S. 105 Fattigforbund: Kolstrup KommArk (LA) Sager vedr. forholdet til Åbenrå. – *Fattiggården:* F. Mørck: De gamles hjem, Åbenrå 1957.

S. 106 Sygekasser: VerwBer 1879. – *Vinteren 1880/81:* Neue Ap Anzeiger 9/2 1881. – *Stiftelser:* Legater og stiftelser i Åbenrå, ms. udarbejdet af kommunaldirektør J. Christensen (LA). – *Voetmanns gave:* VerwBer 1901/05.

S. 107 Sundhedsvæsen og brandvæsen: VerwBer og avisreferater.

S. 110 Tillæg til politivedtægt: Neue Ap Anzeiger 2/5 1881. – *Statistik:* VerwBer 1896/1900.

S. 111 50-årsdagen for stormen på

Dybbøl: Ap Tageblatt 18/4 ff 1914. – *Protestmøde:* Ewald i Ap Tageblatt 23/2 1922. – *Uroen før krigsudbruddet:* H. P. Hanssen: Fra krigstiden, 1924, s. 1 ff.

S. 112 Mobiliseringen: smst. s. 9. – *Bedegudstjenesten:* Ap Tageblatt 5/8 1914. – *Hejmdal:* H. P. Hanssen anf. værk s. 35, 50, 96 ff og 104.

S. 114 Morgenbøn: Holger Jacobsen i Åbenrå Samfundets årsskrift 1946, s. 16. – *Gott strafe England:* J. F. Jacobsen smst. 1960, s. 5. – *Fridag:* Schulkronik der Knabenbürgerschule (LA). – *De faldne:* Mindetavle i Skt. Nikolai kirke. – *Hverdagen:* Ingeborg Thomsen og Sv. Thorsen: De fire onde år, 1933, s. 68 f.

S. 115 Flyverstation: BArk: Bürgerprotokoll 20/9 1917. – *Kvindelig arbejdskraft:* Ingeborg Thomsen og Sv. Thorsen anf. værk s. 70. – *Opkøb:* BArk: Bürgerprotokoll 30/11 1914 og 29/1 1915. – *Børnebespisning:* Ingeborg Thomsen og Sv. Thorsen anf. værk s. 69 ff. – *Drengeskolen:* Schulkronik der Knabenbürgerschule (LA) 22/2 1915 ff. – *Kødfordeling:* SJY Årb 1935 s. 130.

S. 116 Borgmester Schreck: BArk I.I.3g.

S. 117 Soldaterråd: Hejmd 7/11 1918.

S. 118 Mødet på Folkehjem: Hejmd dagene efter mødet, båndoptagelse i Historisk Samling for Sønderjylland med Wilhelm Støbener i samtale med forf.

S. 120 Valg til bystyret: BArk: Magistratens forhandlingsprotokol.

S. 122 Gæld: Voranschlag 1919.

S. 125 Afstemningsdagen: Hejmd 9/2–10/2 og flg. dage 1920. C. J. Bech: Åbenråbogen s. 130. – *Antal valgberettigede:* Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie.

Mellem to krige

Hejmdal, Apenrader Tageblatt og Nordschleswigsche Zeitung er anvendt som kilder i hele perioden. Der henvises ikke til disse aviser, hvis datoen for en begivenhed fremgår af teksten.

S. 127 *Genforeningen*: C. J. Bech: Aabenraabogen, 1945, s. 132 ff.; Carl Dumreicher: Genforeningen 1920; I. Mogensen: Minder fra Skolens Begyndelse, i Aabenraa Statsskoles Elevforening. Aarsskrift 1936; Chr. Bruun: Ved Genforeningen. Spredte Træk fra Aarene 1920–26, smst. 1937.

S. 130 *Generalstrejken 1920*: Frede Nielsen: Fra Udmark til Forpost, 1938, s. 80 ff.; LO's arkiv: Sønderjylland nr. 19, i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

S. 132 *Handelsforeningen*: Aabenraa Handelsstandsforening. Forhandlingsprotokol for generalforsamlinger 1917–67 (LA).

S. 133 *Indbyggertal*: Tallet for 1920 er taget fra Hejmd 4/12 1922, de øvrige fra Statistisk Departements publikationer om folketællingerne.

S. 134 *Byggeri*: Medicinalberetning for Aabenraa Amtslægekreds, 1938. Tallene om byggeriet stammer fra Stadsingeniørkontoret.

S. 135 *Industri og håndværk*: Statistisk tabelværk, 3. r., A, 18 og 21; Helle Askgaard: Den sønderjydske industri fra 1920 til 1970; Niels Friis: Marcussen & Søn 1806–1956; Højspændingsværkets årsberetninger; V. Faaborg Andersen: Sønderjyllands Højspændingsværk, i Ingeniøren 1925, s. 350 ff.; Svineslagteriet: Trap; Hejmd 3/11 1921, 1/2 og 10/5 1922, 2/2 og 8/7 1926, 2/2 1931, 4/5 1934, 14/1 1937; Apenrader Tageblatt 1/4 1925; NZ 6/11 1933, 28/2 1936.

DAPA: Hejmd 17/3, 20/4, 26/8 1932. Dansk Glødelampefabrik: NZ 18/9 1931; Hejmd 12/10 1932, 25/3 1939; Jydske Tidende 25/2 1971.

S. 140 *Havnestatistik*. Statistiske Meddelelser. Danmarks Handelsflaade og Skibsfart. – *Det sønderjydske Kompagni*. Hejmd bl. a. 11/9, 13/9 og 1/10 1920, 23/3 1922, 16/8 1923, 29/9 1925; Apenrader Tageblatt bl.a. 27/9 1920; NZ 23/4 1934 og 29/3 1939. – *Handelsstandsforeningen*: Harald J. Rud: Aabenraa Handelsforening 1847–1922; J. Frost: Aabenraa Handelsstands Forening 1922–1939; Morten Kamphövener: Hundrede Aar Aabenraa Handelsstand 1847–1947. Handelsstandsforeningens forhandlingsprotokoller for bestyrelse og generalforsamlinger (LA). – *Havnen*. Nyhavn: J. Ramhøj: Aabenraa Havns Udvidelse, i Ingeniøren 1925, s. 319 ff.; Hejmd bl.a. 28/6 1920, 18/1, 26/2 og 13/10 1921, 21/5 1924. Iøvrigt Åbenrå kommunes regnskaber og talrige oplysninger i dagspressen, bl.a. Hejmd 24/7 1928, 4/8 1931, 15/8 1936, 21/9 1938; NZ 24/8 1935.

S. 142 *Ahrenkiel & Clausen*: Ab Søf Hist, s. 118; Apenrader Tageblatt 17/1 1924, 7/1 1925; NZ 25/2, 1/3, 15/9, 11/11, 12/12 1932; Hejmd 1/3 og 23/9 1932.

S. 143 *Jebsens rederi*: Ernst Hieke: Die Reederei M. Jebsen A.G. Apenrade, 1953.

S. 144 *Aabenraa Rhederi*: Hejmd bl.a. 24/7, 23/11 1925, 9/3 1926, 8/4 1927, 30/7, 29/8 1931, 15/7 1932, 27/3 1933, 7/3 1934, 11/3 1935, 22/3 1937, 7/3, 14/3, 13/6 1939; NZ 8/5 1939 og 23/3 1940.

S. 145 *Jernbanekommissionen*: Betænkning afgiven af den Sønderjydske Jernbanekommission, 1923. – *Ba-*

negård og jernbaneanlæg: Hejmd 5/4 1927; Rigsdagstidende, Samlingen 1923/24 og Overordentlig Samling 1294. – *Amtsbanerne*: Hejmd bl. a. 1/2 1920, 25/9 1923, 30/11 1925; Oversigt over byrådets virksomhed i 1926/27 i BARk 2-7-3; Meddelelser fra Aabenraa Amtsraad 1920–26.

S. 146 *Rutebiler*: Oplyst af direktør Christensen, Aabenraa Automobilsekskab.

S. 147 *DSB*: Hejmd 3/10 1927, 8/2 1933, 1/10, 26/11 1934, 15/5 1936; Oplysninger fra Statsbanernes Generaldirektorat.

S. 148 *Motorkøretøjer*: Statistiske Meddelelser 4-72-4. Statistiske Efterretninger 1935, 1939. – *Gadeanlæg*: Hejmd 21/1 1926, 17/3 1927, 24/7, 13/11, 15/11 1928, 2/1 1930, 30/9 1938; NZ 23/9 1938; Byregnskaberne. – *Vejanlæg*: Hejmd 16/10 1931, 23/6, 29/6 1937; NZ 9/11 1931.

S. 149 *Banker og sparekasser*: Den Nordslesvigske Folkebanks årsregnskaber; Chr. Hübbe: De sønderjydske Pengeinstitutter i Overgangstiden og efter Genforeningen, i SJy Årb 1931; Sønderjylland, red. af A. Kirkeskov, II, 1935, s. 90; H. Hejlsbjerg Paulsen og Axel Ølgaard: Sparekassen for Aabenraa By og Amt 1818–1943. Afsnittet om Nordslesvigs Bank og Apenrader Bank bygger på pressemeddelelser, især i de tyske blade. Mundtlige oplysninger fra direktør Hugo Lildholdt.

S. 151 *Byens finanser*: Statistisk Tabelværk: Kommune- og Havne-regnskaber; BARk 2-7-3; Aabenrå købstads regnskaber.

S. 152 *De kommunale værker*: Oplysninger i BARk; Medicinalberetning for Aabenraa Amtslægekreds 1938 og 1940.

S. 153 *Arbejdsløsheden*: Pressemeddelelser, bl.a. Hejmd 24/2 1933; Apenrader Tageblatt 27/7 1920, 25/4 1921; Statistiske Meddelelser 4. r., 98. bd., 2. hæfte.

S. 155 *Indbyggernes fødested 1921*: Statistisk Tabelværk 5. r., A, 16. – *Sprogstatistik 1925*: Grænsevagten 1927, s. 322 ff. – *Tyske fremmedfødte 1919 og 1920*: Materiale i Aabenrå folkeregister.

S. 158 *Folketingsvalg og byrådsvalg*. Statistiske Meddelelser.

S. 159 *Skolestatistik*: Hans Novrup: Folkeskolen i de sønderjydske Landsdele 1920–42, i Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920–42, red. af Jakob Petersen, 1943, s. 20; jfr. beretningerne Skolevæsenet i Aabenraa Amt ved Aabenraa Amts Skoledirektion.

S. 160 *Kirkestatistik*. Materiale i Aabenrå kirkekontor.

S. 161 *Byrådets sprog*: Hejmd og Apenrader Tageblatt 27/7 1920.

S. 162 *Brandværnets sprog*: Hejmd 27/7 1928.

S. 163 *Danske partiorganisationer*: KU: Apenrader Tageblatt 26/9 1922; Venstre: Apenrader Tageblatt 10/1 1924; Konservative: Apenrader Tageblatt 4/10 1926. – *Kommunalforeningen*: Aabenraa Kommunalforenings forhandlingsprotokol 1919–35 (LA).

S. 165 *Nagott og Rasmus Andersen*: Apenrader Tageblatt 5/2 og 16/2 1927; Hejmd 30/3 1929. – *Det tyske blad om Fink, Fischer og Refslund Thomsen*: Apenrader Tageblatt 27/3 1925; NZ 17/5 1930, 4/9 1929 og 26/5 1930.

S. 166 *Kvindeaktionen i Kommunalforeningen*: Aabenraa Kommunal-

forenings forhandlingsprotokol 1919–35 (LA); Hejmd 25/2, 15/3 1932.

S. 167 *Tyskerne*: Hovedkilden for det tyske mindretals forhold, især privatskolen, er forskelligt materiale i LA.

S. 168 *Tyske organisationer i Åbenrå*: Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1933. – *Stadttheater*: Apenrader Tageblatt 28/1, 27/4, 24/5 1922. – *Tyske foreninger*: Apenrader Tageblatt 1/2 1921, 10/2 1931, 27/9 1926; Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1931.

S. 169 *Verein ehemaliger deutscher Soldaten*: Apenrader Tageblatt 17/2 1921, 24/2 1922, 19/5 1924, 22/1 1925, 11/1 1930. – *Pfadfinder*: Apenrader Tageblatt 7/2, 14/2, 15/6, 4/7 1921 og 20/8 1923.

S. 170 *Apenrader Tageblatts tendens*: Apenrader Tageblatt 27/1 1922, 31/8 og 9/11 1923, 27/4 1925.

S. 172 *Ewald*: Wilhelm Ewald: *Erinnerungen an die Revolution und den Arbeiterrat in Apenrade, 1922*; Apenrader Tageblatt 27/3 1926. – *Sønderjydske Arbejderforening*: Hejmdal 8/9 1920; Socialdemokratisk Forenings forhandlingsprotokol 1917–22 (LA); Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv nr. 121: Korrespondance med Aabenraa-Kredsen 1920–1921. – *Socialdemokraterne 1920*: Apenrader Tageblatt 31/3 og 30/4 1920; Socialdemokratisk Forenings forhandlingsprotokol 1917–22 (LA); Frede Nielsen: *Fra Udmark til Forpost, 1938*, s. 12 f.

S. 173 *Nordslesvigsk Bygningsarbejderorganisation*: NZ 22/11 1930; artiklen er sandsynligvis forfattet af W. Ewald; Åbenrå fællesorganisations protokol 1919–31 (LA).

S. 174 *Tysk- og dansksprogede partimøder*: Socialdemokratisk Fore-

nings forhandlingsbog 1922–31 (LA). Protokol for socialdemokratiets forretningsudvalg 11/6 1925, i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. – *Ewalds aktivitet 1928–29*: Apenrader Tageblatt 25/8 1928; NZ 6/3, 11/3, 6/4 1929; Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv nr. 125: Tysk socialdemokratisk blad i Nordslesvig.

S. 175 *Tysk valgparole*: NZ 4/3 1929. – *Tysksindede socialdemokrater og tysk-borgerlige*: Apenrader Tageblatt 7/9 1924, 25/3 1936, 21/1 1927; Socialdemokratisk Forenings forhandlingsbog 1922–31 (LA). – *Venstresocialister og kommunister*: Apenrader Tageblatt 8/2 1921, 18/7 1927, 28/4 1928; Åbenrå Fællesorganisations protokoller 1919–31 og 1930–37 (LA).

S. 176 *Skolestatistik*: Hejmd 2/9 1920; Aabenraa Statsskole 1920–1945, s. 54. – *Tyske afviklingsklasser*: Aabenraa Statsskole 1920–1945, s. 44. – *Kommuneskolen*: Aabenraa Borger-skole 1920–1945.

S. 178 *Overlærer Jepsen*: Apenrader Tageblatt 21/8 1920; Hejmd 19/3 1931.

S. 179 *Wallentin*: Hejmd 1/10 1932. – *Tysk privatskole*: Apenrader Tageblatt 25/10 1925, 12/11 1926.

S. 180 *Fr. Christensen*: Apenrader Tageblatt 26/10 1926.

S. 182 *Børnehaver*: H. H. Worsøe: *De danske børneinstitutioner i Aabenraa, 1963*.

S. 183 *Provst Bade*: Hejmd 5/11 og 24/12 1920, 18/8 og 20/8 1921; Apenrader Tageblatt 5/11 og 27/12 1920, 18/8 og 19/8 1921, 4/8 1924.

S. 184 *Gåde om roklubberne*: Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1931, s. 69.

- S. 185** *Idrætsstævne 1932*: Hejmd 13/6 1932. – *Bibliotekerne*: Oplysninger fra de respektive overbibliotekarer.
- S. 186** *Folkeligt Samfund*: Forhandlingsprotokol i LA.
- S. 188** *Musikforeningen*: Nordsløvs aandelige Genforening med Danmark, 1948, s. 66. – *Frederiksklubben*: Mads Michelsen: Ved Frederiksklubbens Jubilæum 1843–1923; samme: Fra Frederiksklubbens Arkiv 1848–1948. – *Skyttelavet*: Julius Kähler: 200 Jahre Apenrader Schützen-gilde 1734–1934.
- S. 189** *Spejderne*: I. Mogensen: Aabenraa Spejderkolonne, i Åb Stats-skr 1945.
- S. 190** *Det tyske mindretal og nazismen*: Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nord-schleswig, 1970, s. 45. – *Bades pinse-prædiken*: Trykt i NZ 15/6 1933.
- S. 191** *Buchreitz*: Tilskueren 1933, s. 392. – *Jens Lorenzen*: H. P. Hansen i Sprogforeningens Aarsberetning 1933/34, s. 7. Endvidere materiale på Åbenrå politikontor. – *Nazikontor*: NZ 17/4 1933. – *Nazificering*: NZ 28/8, 16/9, 23/10, 30/8, 4/10, 6/10, 14/10 1933; Hejmd 16/10, 30/10 1933.
- S. 192** *Vælgerforeningen*: Hejmd 10/12 1937.
- S. 194** *Julfest*: NZ 21/12 1934. – *Pimpfe*: NZ 25/5 1938. – *Ikke-nazistiske tyskere*: Oplysninger af Harboe Kardel. Om Jacob Jebsen, se Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig.
- S. 195** *Apenrader Krankenpflege-verein*: Hejmd 12/3 1938. – *Indbyggernes fødested 1940*: Materiale i Danmarks Statistik.
- S. 196** *Nazisterne og arbejderne*: NZ 12/4 1939, 22/2, 6/4, 8/4 1940. – *Ewald*: Frede Nielsen: Fra Udmark til Forpost, 1938, s. 196 f. – *Enhedsfront*: Socialdemokratisk Forenings Forhandlingsbog 1931–46; Hejmd 31/3 1939.
- S. 198** *Udvisning*: Hejmd 19/7 1933; NZ 18/7, 19/7 1933. – *Kommunistisk majoptog*: NZ 22/4 1933. – *Maja*: Dagbladene; materiale på Åbenrå politikontor; Fællesorganisationens protokol (LA).
- S. 200** *Nazistisk krans*: Dagblade-ne; AA pk 349; endvidere NZ 7/3 1936.
- S. 202** *Danske Samfund*: Kommunalforeningens forhandlingsprotokol 1919–35 (LA); Hejmd 9/12 1938, 31/3, 3/4 1939.
- S. 204** *Privatskolen*: Statistik, bl.a. i Deutscher Volkskalender für Nord-schleswig 1939 og 1941. – *Buchreitz*: Hejmd 27/6 1933.
- S. 206** *Børnehaver*: H. H. Worsøe: De danske børneinstitutioner i Aaben-
raa, 1963, s. 36 ff., 81; Deutscher
Volkskalender für Nordschleswig
1939 og 1941. – *Beuck*: Hejmd 29/5,
24/7, 3/9 1936; AA pk 333.
- S. 207** *Bund für deutsche Kultur*: AA pk 333; Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1939 og 1940.

Under besættelsen

I Rigsarkivet findes kopier af det materiale fra tyske arkiver, som er citeret i det følgende.

S. 209 *Lundings melding den 8. april:* Indberetning fra Hintz til Jyske Division 9/4 1940 i Generalkommandoen 9. april 1940 pk. 272/8 i RA. Hærens Arkiv. Oversigt over begivenhederne før og i løbet af den 9/4 1940. Smst. II, s. 50 f., 61.

S. 210 *Kampen syd for Abenrå:* Smst. II, læg 3, s. 50 f. og 61. Bundgaards beretning smst. læg 5; uddrag af brev fra samme i Arne Stevns: 9. april, 1940, s. 87–89. Afdelingen rådede over to 20 mm kanoner. Det angivne tidspunkt er nok ikke helt korrekt. Allerede ca. 6,20 passerede afværgaafdelingen politigården og ca. 6,45 begyndte kørslen gennem byen: C. J. Bech: *Da de kom*, 1945, s. 33 f. *Dræbte og sårede. Strejfskud.* Hejmd og NZ 9/4 1940, jfr. Jydske Tidende 4/4 1965; JM 3. ktr. jr. nr. 1220/1940.

S. 211 *Oplevelsen 9. april:* Privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/1 (RA).

S. 212 *Hjemmetyskernes begejstring:* C. J. Bech: *Da de kom*, 1945, s. 34. – *Den tyske piges brev* i Bundesarchiv Koblenz. R 57. Deutsches Ausl. Institut 1940. – *Jep Schmidt på Frimurerlogen og mødet hos Agersted:* Privatarkiv nr. 2324. Morten Kamphövener. Beretning (RA); UM ad 84 A 1a; Agersteds indberetning 28/5 1940, trykt ParlK XIV, s. 24 f.; Ekstr XIV, s. 5, notat om mødet, trykt ParlK XIV, s. 18; LR. Retsbogen s. 62. – *Flagning på Rådhuset:* Privatarkiv nr. 2324. Morten Kamphövener. Beretning; Agersteds indberetning i UM ad 84 A 1a; ParlK XIV, s. 2. – *Dr. Møller i Abenrå:* Ekstr X, s. 49.

S. 213 *Politidirektør Møller fra Flensborg:* AA pk 443a, jfr. ParlK XIV, s. 351 – *Aktionen mod Thyregod Larsen:* LR. Rets- og vidnebog; Ekstr I, s. 129 ff. og 179 ff., Ekstr VIII, s. 163–175, XVII, s. 43–72; ParlK XIV, s. 20 f.

S. 214 *Festen på Deutsches Haus:* NZ 10/4 1940. – *Indkvarteringer:* BARK. Forhandlingsprotokol for indkvarteringskommissionen; 40 II. Indkvarteringer; Acta vedr. den tyske værnemagt: Indberetninger til amtet – 1944. Disse indberetninger findes også i IM-KK nr. 2723. – *Modtagelse af tropper 12. april:* NZ 13/4 1940; indberetning fra politimesteren 28/5 1940 i UM ad 84 A 1a.

S. 215 *De faldne soldater gennem Abenrå:* Hejmd 12/4 1940; C.J. Bech: *Da de kom* s. 57 ff.; Privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/1. – *Abwehr og besættelsen:* PET. Howoldt. – *De første arrestationer i Abenrå:* JM 3. ktr. jr. nr. 788/1940; ParlK VII, s. 69 ff., XIV s. 21. – *Jens Dons:* Mikrofilm i RA af akter i Alexandria Va, sp. 14. – *Bechs og de øvriges arrestationer:* C. J. Bech: *Da de kom*; JM 3. ktr. jr. nr. 788/1940; ParlK VII, s. 77 f., XIII, s. 907; Heydebreds krigsdagbog på mikrofilm i RA af akter i Alexandria Va sp. 10, nr. 13589; H. E. Sørensen: *Døden i Kastellet*, 1971, behandler specielt Viggo Lausten-sagen. Der er en del misforståelser i bogen.

S. 216 *Lorenz' notat og Rimanns rejse til Abenrå:* ParlK XII, s. 174, XIV, s. 35–37; Ekstr IV.A, s. 128–153.

S. 217 *Dibbernhaus:* Ekstr VII, s. 10–11.

S. 218 *Den 28. juni og politiberedskabet:* ParlK XIV, bd. 1. s. 39–70,

og bd. 2, s. 668–672; JM 3. ktr. jr. nr. 1310/1940 og 1158/40. – *Udtalelsen fra Tønder*: ParlK XIV, s. 44, 671. – *Hjemmetyskernes indberetninger*: De citerede »Gehässigkeiten« i Inland II. Geheim. AA pk 227. Fürsens indberetning om Marcus Lauesen er tr. ParlK XIV, s. 592 og 1036.

S. 219 *Amtmandens indberetning*: IM-KK nr. 2723/40. – *Harboe Kardels indberetning*: AA pk 227. – *Ortskommandanturen*: IM-KK nr. 2723/1940; BArk. Acta vedr. den tyske værnemagt, smst.: Erstatningssager og Indberetninger til amtet; Militärarchiv i Freiburg i. Br.: Befehlshaber Dänemark 75007/53. – *Dr. Uetzmann og Refslund Thomsen*: Privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/3; IM-KK nr. 2723/1940; Ekstr III, s. 43 f.; C. J. Bech: Åbenråbogen, 1945, s. 140 f.

S. 220 *Senere kommandanter og deres medarbejdere*: Ekstr XI, s. 35, VIII, s. 23 f., 31; Militärarchiv OKH. H/1–16b; samtale mellem Otto Wagner og Johan Hvidtfeldt 1961 (i RA). – *Andre tjenestesteder*: IM-KK nr. 2723/1940; Militärarchiv. Division 416, nr. 22967/4; mikrofilm i RA af akter i Alexandria Va sp. 5, nr. 5198; BArk 30. Samarbejde med værnemagten. Kapitulationen etc., smst.: Erstatningssager. – *Ortskommandanturens brand*: StA 68–124; BArk. Storetorv 9; AA pk 9.

S. 221 *Konsuler og konsulatembedsmænd*: ParlK XIV, s. XXXVI f., XXXIX og s. 21; PET. Kuno Linneborn. – *Alsang og kongefest*: Hejmd 1/9, 2/9 og 27/9 1940.

S. 222 *Ingeborg Thomsens brev*: Privatarkiv nr. 5424. Aage Friis. Brev fra Kr. Refslund Thomsen. – *Finlandsaftenen*: Privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/3. – *Foreningsliv*: En del af foreningernes ar-

kiver i LA. Her er især benyttet Folkeligt Samfunds arkiv; SJy Mskr 1961, s. 75 ff. (Holger Jacobsen).

S. 223 *Pressen*: Samtale mellem Morten Kamphövener og Johan Hvidtfeldt 5/10 1968; L. Bindsløv Frederiksen: *Pressen under besættelsen*, 1960, s. 314. – *Statsskole og tysk privatskole*: Aabenraa Statsskole 1920–1970, 1971, s. 48; Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1940, s. 84, smst. 1945, s. 108 f. Antallet af elever i den tyske kommuneskole i de to år var henholdsvis 307 og 356 (smst. 1940, s. 85, og 1945, s. 109).

S. 224 *Omskoling af rigstyske børn*: ParlK XIV, s. 269–282, 838–842; IM-KK nr. 1441/1943, 2723/43. – *Beskæftigelsen*: Fællesorganisationen for Åbenrå og omegn. Protokol 1937–57 (LA). – *Brændselshjælp*: BArk. Byrådets forhandlingsprotokol 24/9 1940, 29/8 1941, 25/6 og 17/12 1942, 1/7 1943, 16/6 1944. Byrådet besluttede 26/4 1940 at købe 500 td. tørv og 300 td. briketter, bl. a. til »ubemidlede og mindre bemidlede«. 19/12 1942 gav socialudvalget meddelelse til byrådet om, at forsikrede arbejdsløse og andre trængende i månederne december til marts skulle have 4 sække vinterbrændsel. – *Boligsituationen*: Om det kommunale byggeri: BArk. Byrådets forhandlingsprotokol: Jernbanegade: 8/4, 25/6 og 4/9 1942, 27/5 1943, 25/2, 24/3 og 18/8 1944, 26/3 1945. Andre byggerier: 25/9 og 17/12 1942, 28/1 1943 og 28/1 1944. Andelsboligforeningen: 3/10 1941, 6/2 1942, 28/1, 26/5, 16/6 og 18/8 1944. Kolstrup Boligforening: 26/3 1945. Kolonihaver: 6/3 og 7/7 1942.

S. 225 *Vejanlæg*: BArk. Byrådets forhandlingsprotokol: 27/6 1941, 25/9 og 29/10 1942, 28/1, 29/10 og 16/12 1943, 25/2, 27/10 og 30/11 1944, 23/3

og 26/3 1945. – *Luftalarm nr. 100*: Hejmd 7/10 1944. – *Bombeskader*: Marts 1942 ramtes Storegade 27 af nogle brandbomber. Brandskader hos dr. Callesen: Hejmd 30/3 1942; Militærarchiv. Befehlshaber Dänemark 75007/52. – *Bombenatten 19. august 1942*: Privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/3; Flensborg konsulatsarkiv: Krigen 1939 (RA); Jydsk Tidende 20/8 1972. – *Civilforsvar og sirener*: DKB. Protokol 1942–46 (LA); Byrådets forhandlingsprotokol 3/10 1941; Hejmd 16/4 og 8/6, 16–17/5 1940.

S. 226 *Luftværnsøvelsen april 1944*: Hejmd 1/5 1944. – *Begravelse af engelske flyvere*: BArk. Aufstellung über bisher in Apenrade beerdigte engl. Flugzeugbesatzungen; Privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/3; privatarkiv nr. 5174. Holger Boeck; Tyske konsulat. Angelegenheiten Nordschleswigs vol. 7 i AA pk 393.

S. 227 *Åbenrå-kredsen*: Beretninger til Jørgen Hæstrup: Hans Mørup og P. Jebsen i RA, Privatarkiv-journaler. – 7–1: P. Jebsen (RA). Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede, 1973, s. 30–34, samme i SJy Årb 1965, s. 142–144. – *Schleswigsche Kameradschaft*: ParlK VII, bd. 2, s. 1300–1321, XIV, s. 567 f., 999–1022; Ekstr XVII, s. 5 f. I maj 1940 var der tale om at rejse tiltale mod Kortsch for at bære SK-armbind. Rigsadvokaten indstillede at rejse sag, men Udenrigsministeriet kunne ikke anbefale, at dette skete (JM 3. ktr. jr. nr. 1081/1940). – *Rosent-sagen*: ParlK XIV, s. 112–115, 717–19, 753 f., 758; Ekstr XVII, s. 31–43; jfr. foran s. 194.

S. 228 *Tidsfrivillige*: IM-KK 1441/1943; politimesteren i Åbenrå: Anklagerens genparter: Peter A. Calle-

sen. Rapport 17/7 1045; samtale mellem Otto Wagner og Johan Hvidtfeldt 1961 (RA). – *Valget 1943*: Hejmd 24/3 1943; SJy Mskr 1943, s. 69–74 (Claus Eskildsen).

S. 230 *Gidsellister*: Ekstr IX, s. 15–49; LR. Ekstrakt af rets- og vidnebog I, bd. 1, s. 115 f. Ekstr. SD s. 94–96. – *Buchreitz' og Marcussens arrestation*: Ekstr. IX, s. 7, 25; SJy Mskr 1945, s. 96–98 (Claus Eskildsen). – *Afhentning af Refslund Thomsen*: Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig, 1961, s. 126 f. – *Tidsfrivillige i tjeneste 29. august*: Politimesteren i Åbenrå: Anklagerens genparter i Peter A. Callesen. Rapport af 17/7 1945. – *Kortsch*: Ekstr I, s. 176; samtale mellem Otto Wagner og Johan Hvidtfeldt 1961 (RA).

S. 231 *Ophævelsen af undtagelsestilstanden*: BArk 30. Samarbejde med værnemagten: Kapitulationen etc. – *SD i Flensborg*: ParlK XIV, s. 614–617. – *Oprettelsen af SD-Aussenstelle i Åbenrå*: ParlK XIV, s. 625 f., Ekstr. SD s. 22 ff. – *Köhnerts virksomhed*: Rigsadvokaten K.F. 177. – *Åbenrå-Kredens sabotage*: Aage Trommer i SJy Årb 1965, s. 147 og 149. – *Dapasabotagen*: Jesper Juel Petersen: Aabenraa Samfundets Årskrift 1945, s. 25 f.; StA 68–208.

S. 232 *Nordslesvigsk region*: Aage Trommer i SJy Årb 1965, s. 152 f. – *Callesen-sabotagen*: Der er et omfattende materiale herom; vigtigst er: StA 68–223, 230; Rigsadvokaten KF 177; privatarkiv nr. 5174. Holger Boeck. Beretning m. m.; beretninger til Jørgen Hæstrup: Aage Møller Christensen, Søndergaard Pedersen, Jens Godske Pedersen, H. Schlanbusch; PET: Thees Burfeind; Horsens Folkeblad 14/2 1969 (Jørgen Kieler); Trommer; SJy Årb 1965, s. 144–146,

153–155; samme: Modstandsarbejde i nærbillede s. 134 f.

S. 233 *Artiklen i Nordschleswigsche Zeitung*. Den var skrevet af lærer Bargfeldt. Harboe Kardel prøvede at undgå optagelse. Næste dag protesterede Morten Kamphövener overfor H.K.: Politimesteren i Åbenrå: Anklagerens genparter: Harboe Kardel. – *Aktionen mod politiet i Åbenrå*: StA 68–223 og 230; Jørgen Hæstrup: ... Til landets bedste I, 1966, s. 464–468.

S. 234 *Selbstschutz*: ParlK XIV, s. 565–589, 1023–1033. – *Sprængningen af Tinghuset*: StA 68–225; PET: KH. Hoffmann; Rigsadvokaten KF 177. – *Politimesteraktionen*: AA pk 228; PET: KH. Hoffmann; StA 68–260; Jørgen Hæstrup: ... Til landets bedste I, s. 475 f.

S. 236 *Modstandsbevægelsen i Åbenrå rives op*: StA 68–266, 267, 275, 276, 280; beretninger til Jørgen Hæstrup: Hans Mørup.

S. 237 *Nye folk i modstandsbevægelsen*: Aage Trommer i SJY Årb 1965, s. 161 ff. – *Erik Bondo Svane og Egon Nørsgaard*: Beretning om Erik Bondo Svanes illegale arbejde, fangenskab og død, 1947; privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/4; PET: Thees Burfeind. Byrettens dom over TB af 14/6 1950 giver en udførlig redegørelse for mordet på Egon Nørsgaard; Hejmd 15/1 1945.

S. 238 *Gestapo i Åbenrå*: Ekstr VII, s. 39–41, VIII, s. 142, Ekstr SD s. 96. – *Motoriseret gendarmeri*: BArk. Erstatningssager. – *Hipoer*: Ekstr SD s. 110. – *Strejke i Åbenrå*: Aage Trommer: Modstandsarbejde i Nærbillede s. 245 ff.; privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/3; Holger Jacobsens dagbog 18/9 1944 (i privateje).

S. 239 *Politiet afvæbnes*: Privat-

arkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/3; Rigsadvokaten KF 177. – *Luftalarm, luftværn og vagtværn*: Hejmd 30/9, 19/10, 1/11, 2/11 og 16/11 1944. – *Kredskontoret*: Samtale mellem kontorchef Caspersen og Johan Hvidtfeldt 18/1 1971 (RA). – *Kr. Refslund Thomsen træder tilbage som politiadjudant*: smst.

S. 240 *Restriktioner i el og brændsel*: Mads Michelsens dagbog 14/12, 16/12 1944, 15/1, 23/1, 25/1, 26/1 1945 (LA); privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/3; Hejmd 1/2 1945 m. fl. steder. – *Eget brændsel til selskab*: Hejmd 21/2 1945. – *Biografene*: Hejmd 28/2 1945. – *Nordschleswigsche Zeitung*: UM SitMeld 5/4 1945; politimesteren i Åbenrå: Anklagerens genparter: Ernst Fr. W. Schröder, ParlK XIV, s. 227–239, 805–814.

S. 241 *Invasion og skansegravning*: Lindemanns krigsdagbog (Ia): 1/9 1944 (RA); ParlK XIV, s. 458–466, 965–968. – *Evakuering*: Hejmd 11/4 1945; BArk. Evakueringsplan. Antallet af indbyggere passerede i november 1944 de 12.000 (Hejmd 2/11).

S. 242 *Socialdemokratisk Forening*: Forhandlingsprotokol 1931–1946 (LA). – *Flygtninge*: Stiftamtmand Herschends dagbog 8/2, 12/2, 13/2, 15/2 1945 (IM); UM 84 A 33 a/1a; UM SitMeld 9/2, 13/2, 15/2, 16/2 og 20/2 1945; IM-KK nr. 1457, 21/945; privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/3; BArk: Erstatningssager. Heraf fremgår det også, at der blev indrettet fødehjem på Laimun, der tilhørte fru Eva Jessen.

S. 243 *Krydseren Leipzig*: Mads Michelsens dagbog 29/3 1945; Militärarchiv. 1 Skl. Krigsdagbog 14/3 1945 i PG 31739. – *Flygtningenes forsyning*: Privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/2. Foredrag;

stiftamtmand Herschends dagbog 15/2 1945 (IM): borgmester Fink har meddelt, at der var givet ordre til, at kommunen skulle sørge for lys og varme til flygtningene. – *Antallet af flygtningene*: Flygtningene i Danmark 1945–1949, 1950, s. 303. Disse tal stemmer meget godt med et flygtningetal, der opgives i Hejmd 19/5 1945. Tallet var ca. 4415 for byen inkl. Skyttegården, Sølyst, Knappen, Laimun og Lindsnakke. Privat indkvarteret var 700, på Statsskolen 610 (de havde tidligere været på den tyske privatskole, som modstandsbevægelsen overtog 8/5), i den tyske borgerskole 453, i Landsbyen 82, i Forskolen 440, på Laimun 54, på Lindsnakke 76, mens ca. 2000 var anbragt forskellige steder. – *Tilbageførelse af fanger fra Tyskland*: Folke Bernadotte: Slutet, 1945, s. 91 ff.; UM Sit Meld 13/3, 19/3, 23/3, 4/4, 5/4, 7/4, 10/4, 11/4, 12/4, 13/4, 17/4, 19/4 og 26/4 1945; privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/3; DKB-protokol 1942–1946 (LA).

S. 244 *Bernadotte og Schellenberg*: Folke Bernadotte: Slutet s. 111 ff.; Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig, 1961, s. 129–137; Ingeborg Refslund Thomsen: Forskellige optegnelser (LA). – *Beslaglæggelse af bygninger*: BArk. Erstatningsager, samarbejde med værnemagten 28/10 1940–16/12 1944; Herschends dagbog 20/2 1945 (IM).

S. 245 *Versuchsboot C. 31*: BArk. Åbenrå havn; Militærarchiv. 1. Skl. Lagemeldung 24/4 1945 i PG 31798b. – *Befæstningsanlæg m.m.*: Privatarkiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/2; BArk. Erstatningssager; Mads Michelsens dagbøger 28/4 1945 (LA); Lindemanns Krigsdagbøger (Ia) 20/4, 23/4, 25/4, 3/5 1945, bilag til samme nr. 43 (RA). – *Lindemanns besøg hos*

Leipzigs kommandant: Lindemanns Krigsdagbog (Ia), bilag 50 (RA).

S. 246 *Byleder og lokalkomité*: Aage Trommer i SJy Arb 1965, s. 171–173; samme: Modstandsarbejde i nærbillede 1973, s. 224 ff., 288–290. – *Sabotage*: UM SitMeld 21/3, 12/4, 16/4 og 26/4 1945; Mads Michelsens dagbøger 19/3, 20/3 og 14/4 1945; C. J. Bech: Aabenraabogen 1945, s. 148. – *Våben*: Trommer anf. sted s. 325; samme i SJy Arb 1965, s. 172; IM-KK nr. 1457, 21/1945; samtale mellem Ingeman Pedersen og Johan Hvidtfeldt 21/11 1961 med bilag af 17/12 1961 (RA).

S. 247 *Modstandsbevægelsen i den sidste tid*: Trommer: anf. sted s. 290, 477; StA 68–260; privatarkiv nr. 5657 Sv. A. Holtens; UM SitMeld 31/3 og 7/4 1945; Iver Møller i Befrielsesdage i Sønderjylland, 1946, s. 59 ff. – *Modstandsbevægelsen alarmeres*: Samtale mellem Ingeman Pedersen og Johan Hvidtfeldt 21/11 1961 med bilag af 17/12 1961 (RA).

S. 248 *Meddelelse om kapitulationen*: Ingeborg Refslund Thomsen: Hjemme i Nordslesvig, 1961, s. 137; Ernst Siegfried Hansen: Disteln am Wege, 1957, s. 51 f. – *Tysk modstand den 5. maj*: Trommer i SJy Arb 1965, s. 177; privatarkiv nr. 5657. Sv. A. Holtens arkiv.

S. 249 *Forhandlinger om kapitulationen*: BArk. Afd. 30. Samarbejde med værnemagten. Kapitulationen etc. Oplysningen om Sodborgs løsladelse fra kriminalkommisær Ørum. – *Amtmændene byder ikke englænderne velkommen*: Samtale mellem kontorchef Caspersen og Johan Hvidtfeldt 18/1 1971; Otto Didrik Schack: Grænsesind, 1970, s. 209 ff.; Hejmd 7/5 og 9/5; Franz von Jessen: Ved Danmarks Grænse, 1948, s. 53 f.;

samme: Befrielsesdage i Sønderjylland, 1946, s. 87 ff.; Ingeborg Refslund Thomsen: anf. værk s. 138; Jens Kruuse i Jyllandspostens kronik 24/11 1961; Aage Trommer: anf. værk s. 370 f.

S. 250 *Englændernes modtagelse i*

Åbenrå den 5. maj: Hejmd 7/5 og 9/5 1945.

S. 251 *Major Carryer og general Blücher: C. J. Bech: Befrielsesdage i Sønderjylland, 1946, s. 118; Hejmd 11/5 1945; Lindemanns Krigsdagbog (Ia) 9/5 1945; Privatarxiv nr. 5667. Johan Hvidtfeldt. Pk. 90/2. Foredrag.*

Billedfortegnelse

Hvor intet andet er bemærket, hidrører billederne fra Historiske Samlinger for Sønderjyllands billedarkiv eller fra Historisk Samfund for Sønderjyllands klichésamling.

J. P. Junggreen, tobaksfabrikant, rigsdagsmand	7
Udsigt over værftsområdet 1866 el. 1867	9
Elevhold fra Juhlers danske privatskole ca. 1881	11
Friedrich Gorrisen Göttig, provst 1864–92	13
W. C. J. G. v. Levetzau, amtmand og landråd 1865–89	15
Storetorv i 1870'erne. Fot. J. H. Dorr	17
Albrecht v. Krogh, borgmester og politimester 1867–82	19
Storegade med Rådhuset t.v. før 1900. Kgl. Bibl.	21
Sønderport med vejr møllen i 1870'erne. Fot. J. H. Dorr	25
Tømmerplads på Skibbroen ca. 1900	27
Schweitzerhalle bliver 1900 til Folkehjem	31
Skjøteløb på engene syd for Forstalle. Kgl. Bibl.	33
Kredsbanen indvies 14. febr. 1899	35
Adolph Vreden, borgmester og politimester 1882–98	39
Havneparti med udsigt mod Jørgensgård skov. Privateje	41
Vinterbillede fra Storegade. Privateje. Fot. P. Clausen	41
Gustav Rickmers, borgmester og politimester 1898–1916	43
R. P. P. v. Uslar, landråd 1894–1913	48
Landråd R. P. P. v. Uslars »Herrenzimmer« 1912	49
Hans Siemon, landråd 1913–20	50
Mads Michelsen, amtslæge	55
H. P. Hanssen, landdags -og rigsdagsmand. Fot. I. Duus, Åbenrå	57
Anders Lebeck, redaktør, folketingsmand	59
Folkehjem efter ombygningen 1910	60
Nikolaj Andersen, forfatter. Fot. P. Clausen	61
C. C. Fischer, kaptajn	63
Udsigt over markedsplads, kredsbanegård, havn og Lindsnakke. Privateje	65
Udsigt over byen fra nordvest. Kgl. Bibl.	69
Elevhold foran præparandanstalten ca. 1890. Fot. Kunze & ? Hamborg	73
En søndag på Amager, dilettantkomedie 1910	75
Turnverein Apenrade ca. 1900	77

Æ rummelpot. Privateje. Fot. P. Clausen	79
Udflugtsstedet Knappen i 1870'erne. Fot. J. H. Dorr	80
Ringrideroptog i Storegade 1896	81
Ida Andresens »Polterabend« 1898. Fot. L. Lauritzen	83
Marcus Wahrlich	85
Oversvømmelse, markedsplads, kredsbanegård og havn 1904	87
Oversvømmelse i Sønderport 1904. Privateje. Fot. A. Kreuzfeldt	89
Tysk højsøflåde ud for Lindsnakke og Laimun. Fot. P. Clausen	91
Damper og sejlskib i Gammelhavn ca. 1900. Kgl. Bibl.	94
Plan over havn med skibsværfter 1866	95
Nørre Chaussé med aktiebryggeriet. Postkort fra før 1910. Fot. Otto Overbeck	99
Rutebåd og sejlskibe i havnen ca. 1900. Privateje	101
Nygade ca. 1910. Postkort	105
Dansk skytteforening	107
Strandhotellet Bellevue i Sønderport. Kgl. Bibl.	109
Kommunale tjenestemænd og funktionærer 1919	117
H. P. Hanssen. Fot. Elfelt	120
Folkemødet foran Folkehjem 17. nov. 1919. Fot. P. Clausen	121
Plebiscitpengeseddel fra Åbenrå. Landsarkivet	121
Ombord på »Marseillaisen«	122
Modtagelse af stemmeberettede foran banegården, febr. 1920	123
Flagning i Ramsherred 10. febr. 1920	124
Flagning i Storegade, set fra Storetorv 10. febr. 1920	125
Danske dragoners ridt gennem Storegade maj 1920	128
Den kgl. karet foran Rådhuset 10. juli 1920. Fot. P. Clausen	129
Luffoto af bykærnen 1936. Kgl. Bibl. Fot. Nowico	133
Reberbanen. Fot. P. Clausen 1973	135
Sønderjyllands Højspændingsværk. Fot. P. Clausen 1925	137
Fra indvielsen af Sønderjyllands Højspændingsværk 23. maj 1925. Fot. P. Clausen	139
Opfyldning af Nyhavn 1922–23. Fot. P. Clausen	141
Rutebåd ved kaj. Kgl. Bibl. Fot. Stender 1925	143
Amtsbanens stationsareal. Fot. Hakon Hansen 1924	146
Rutebil i Barkmøllegade i begyndelsen af 1920'erne. Fot. P. Clausen ...	147
Åbenrå rutebilstation sidst i 1920'erne	149
Interiør fra Sparekassen ca. 1925	150
Holger Fink, borgmester 1920–46. Fot. P. Clausen	151
Flagning i Ramsherred i 1920'erne. Privateje. Fot. P. Clausen	157
Amtslæge Mads Michelsens dagligstue. Fot. P. Clausen	161
Kresten Refslund Thomsen, amtmand 1920–54. Fot. Kehlet	167
Sønder Chaussé i 1920'erne. Fot. P. Clausen	171
Jens Thau, skoleinspektør 1920–47. Fot. P. Clausen	177
Statsskolens lærere ca. 1922. Fot. P. Clausen	181
C. J. Ludvigsen, res. kapellan 1922–48. Fot. P. Clausen	183
Edward Juhler, andenpræst 1915–20, sognepræst 1920–44. Fot. P. Clausen	184
Jakob Petersen, overbibliotekar 1923–52. Fot. P. Clausen	185

Åbenrå Teater. Kgl. Bibl. Fot. Stender 1929	187
Landsarkivet. Kgl. Bibl. Fot. Stender 1934	189
Den H. P. Hanssen'ske familie ca. 1935. Fot. P. Clausen	197
H. P. Hanssens ligtog 1936	200
Kongemodtagelse på havnen 1939 eller 1940. Fot. Ludw. v. Münchow ...	201
Kongen hilser på børn 1939 eller 1940. Fot. Ludw. v. Münchow	202
Det tyske gymnasium på Nørre Chaussé. Fot. Morten Kamphövener ...	205
Maskinkanongruppe i stilling ved Tøndervejkrydset 9. april 1940. Fot. Th. Christensen	210
Hjemmetyskerne hilser besættelsestropperne velkomne i Nørreport 9. april 1940	211
Tyske tropper får vist vej 9. april 1940	213
Jens Møller byder velkommen til Obergruppenführer Werner Lorenz 1942. Fot. Rud. Gimm	216
Ernst Schröder og Jens Møller på Nordschleswigsche Zeitung 1943. Fot. Rud. Gimm	217
Franziska Clausens maleri af Morten Kamphövener på Folkehjem. Fot. P. Clausen 1974	223
Redaktør Bjørn Hanssen. Fot. Peter Clausen	228
Sprængningen af tinghuset 4.maj 1944	233
Aage Agersted, politimester. Fot. P. Clausen	235
Egon Nørgaard, telefonmontør	236
Erik Bondo Svane, dommerfuldmægtig	237
Redaktør, dr. Harboe Kardel dikterer. Fot. Rud. Gimm 1943	241
Redaktør Fr. v. Jessen byder engelsk preseofficer velkommen foran Folkehjem 5. maj 1945	249
Englænderne i Nørreport 7. maj 1945. Fot. P. Clausen	250
Tyske tropper på vej sydpå maj 1945. Fot. P. Clausen	251
Kong Christian 10. besøger byen 1945. Privateje. Fot. P. Clausen	252

Personregister

Under medvirken af Erland Møller

- Adler, E., redaktør, Kiel III s. 45.
Adler, J. G. C., generalsuperintendent II s. 65, 149.
Agersted, Aage, politimester III s. 209, 212, 218, 227, 230, 235.
Ahlefeldt, Claus, amtmand I s. 210.
Ahlefeldt, Claus, Søggård I s. 57.
Ahlefeldt, Frederik, amtmand I s. 91, 94, 172.
Ahlefeldt, Kai, amtmand I s. 58.
Ahlmann II s. 154.
Ahlmann, Joh., kaptajn III s. 38.
Ahlmann, Jürgen, købmand, senator II s. 196, 216, 221, 224, III s. 6, 24.
Ahlmann, Nic., rigsdagsmand III s. 16, 19.
Ahnholm, Asmus II s. 48.
Ahnholm, Lorentz, deputeret borger II s. 23.
Anders, Marine, vinudskænker I s. 223.
Anchersen, Johannes, provst I s. 148.
Andersen, A., kordegn III s. 237.
Andersen, A. G., adjunkt, inspektør III s. 181.
Andersen, C., mineralvandsfabrikant III s. 99.
Andersen, Holger, fhv. præsident III s. 221.
Andersen, Nicolai, Sprogforeningens sekretær og bibliotekar III s. 56, 61 f., 122.
Andersen, Peter, lærer II s. 65.
Andersen, Peter, rådmand I s. 193.
Andersen, Rasmus, lærer III s. 45, 111, 154, 165, 180, 191, 195.
Andersen, Thorkild, skibsbygmester II s. 89, 144, 197, 208 f.
Andresen, A., bådebygger III s. 97.
Andresen, Andreas, kirkejurat II s. 197.
Andresen, Andreas, sukkerraffinadør II s. 171.
Andresen, Andreas, tobaksfabrikant II s. 101.
Andresen, Fr., tobaksfabrikant II s. 146.
Andresen, H., sukkersyder II s. 101.
Andresen, Ida, gift Thade Petersen III s. 83.
Andresen, Mathias, tobaksfabrikant III s. 55 f., 58, 61.
Andresen, N., linnedvæver II s. 101.
Andresen, P. III s. 59.
Angel, orgelbygger II s. 114.
Anna Jørgensdatter, heks I s. 106.
Arnkiel, Asmus, Toldsted I s. 178.
Arnkiel, Christoffer, tolder, Toldsted I s. 178, 198.
Arnkiel, Friedrich, advokat, borgmester I s. 205, II s. 6, 11, 12 ff., 26, 36 f., 40.
Arnkiel, Hartig, Toldsted I s. 178.
Arnkiel, Ida I s. 200.
Arnkiel, Jacob, Toldsted I s. 78.
Arnkiel, Trogillus, provst I s. 186, 192, 195 ff., 201 ff., 210 f.
Arnoldt, Jacob, bygmester, Flensborg I s. 154, 174.
Asby, fru III s. 167.

- Aschenberg, Johs., pottemager III s. 113.
 Asmusen, Andreas, kirkejurat II s. 55.
 Asmusen, Claus, fisker II s. 98.
 Asmussen, Johan I s. 89.
 Asmussen, Johan, teglværksejer II s. 99.
 Asthusen, Eberhard, skarpretter I s. 224.
 Atzersen, Peter II, s. 92.
 Augsburg, Andreas, barber I s. 223.
 Augustini, Barthold, kantor, rektor II s. 62.
 Augustini, Bertram, kantor, rektor I s. 204, II s. 5, 62.
 Autzen, Jacob Asmussen, bykæmner, brofoged II s. 25.

 Bach, rakker II s. 47.
 Bade, Hans Peter Marcus, provst III s. 65, 77, 112 f., 182 f., 206.
 Bahnsen, Hinrich, rådmænd, farver II s. 17, 22, 86, 100.
 Bahnsen, Johan Hinrich, kaptajn II s. 21.
 Bahnsen, Martin, rådmænd, farver II s. 17, 22, 91, 114, 119.
 Bahnsen, Martin, farver, stænderdeputeret II s. 183, 192 f., 200, 214, 216–218, 220–222, 225 f., III s. 5, 9, 16, 51, 92.
 Bahrt, L., musikdirektør III s. 45, 77.
 Bardenfleth, Otto Fr., amtmand II s. 17.
 Bardewich, Cornelius Hansen, bygmester, Fredericia II s. 52.
 Barg, Oberleutnant III s. 117.
 Bargum, Ludolf Conrad, provst, konsistorialråd II s. 47 f., 59 f., 75, 105.
 Bargum, Maren Rebecca II s. 75.
 Barkley, William, skotsk lejetrops-officer I s. 81.
 von Barm, Anders, guldsmed II s. 76, 108, 124.
 Barsøe, Jørgen, købmand II s. 8.
 Bartelsen, Jørgen, deput. borger II s. 22.

 Bastiansen, B. A., maskinfabrikant III s. 34, 36, 54, 85, 99.
 Bay, H. Quistgaard, kaptajn, løjtnant III s. 246, 248.
 Bech, C. J., journalist III s. 215.
 Bechmann, Hermann, leder af landbrugsskolen III s. 74.
 Beck, Vilh., præst, formand for Indremission III s. 67.
 Becker, Friedrich, redaktør III s. 46, 57.
 Becker, Hans, rådmænd I s. 88, 193.
 Becker, Jacob Jensen, bager II s. 21 f.
 Bekker, Carl, advokat III s. 6, 38 f, 53 ff., 63.
 Belly, Johann, gøgler II s. 80.
 Bendixen, Christian, præst II s. 57, 59.
 Bendixen, Hans, rådmænd II s. 17 f.
 Bendixen, Jacob, kaptajn II s. 130.
 Bendixen, Jes, kaptajn II s. 128.
 Bendixen, N. II s. 140.
 Benjamin, Hans, teglværksejer II s. 99.
 Bennike, Vagn, officer III s. 237.
 Bentzen, Matthias, byskriver, postforvalter, advokat II s. 18 f., 37, 41.
 Bentzen, Peter, advokat II s. 37 f.
 Berendsen, bogtrykker III s. 46.
 Berg, løjtnant, souchef III s. 239.
 Berg, Hans Sørensen, tømremester II s. 53.
 v. Bergen, Andreas Diderich, skovrider II s. 44.
 v. Bergen, Jürgen, direktør III s. 138, 165.
 Bernadotte, Folke, greve III s. 243 f.
 Beseler, Hans, skarpretter I s. 108, 224.
 Beseler, Julius, skarpretter I s. 224.
 Beuck, C. J., præst III s. 195, 206 f.
 Beyer, Hans, maskinhandler III s. 195.
 Beyer, Johann, byfoged I s. 223.
 Bielfeldt, Erich, rektor, dr. III s. 224.
 Biering, Andreas Petersen, gæstgiver II s. 58.
 Bierwirth, lærer III s. 67 f., 77.

- Biethahn, Erich, maskinmester
III s. 193.
- Bille, Steen, kaptajn II s. 190.
- Birch, M. C., agent III s. 169.
- Birkmose, S. O., dyrlæge III s. 163.
- v. Bitter, vicepræsident III s. 37.
- Bjørnsen sen., Jacob, rådmænd II s. 8,
13, 21 f., 55, 87.
- Bjørnsen, Jacob Frederik, rådmænd
II s. 100, 128.
- Djørnsen, Lorenz, rådmænd I s. 234.
- Bjørnshauge, J. H., dyrlæge III s. 56,
59, 92.
- Blaufeldt, M. F., herredsfoged
II s. 132, 136, 138.
- Blome, Hans, amtmand I s. 184, 192,
196.
- Blome, Henrik, hertugelig embeds-
mand I s. 183.
- Blome, Wulf, amtmand I s. 194.
- Bluhme, herredsfoged II s. 223 f.
- Blücher, generalmajor III s. 245,
251 f.
- von Blücher, Konrad Daniel, amt-
mand, sen. lensgreve von Blücher-
Altona II s. 83, 111, 128 f.
- Blütting, Joachim, advokat I s. 91.
- Bockenhäuser, Christian, skarpretter
II s. 50.
- Bode, C. A. W., købmand III s. 37 f.,
40.
- Boeck, Holger, overretssagfører
III s. 227, 230, 232.
- Bojesen, Harald Bo, boghandler
III s. 188.
- Boldt, kaptajnløjtnant II s. 127.
- Bomskov, Chr. I s. 99.
- Bomskov, Hans I s. 99.
- Bong-Schmidt, amtsretsdirektør, kom-
missarisk borgmester III s. 39.
- v. Bonin, Joachim, landråd III s. 48.
- von Born, Chr. L. U., amtsforvalter
II s. 126 f.
- Born, Wilhelm Ferdinand, kaptajn
II s. 126 f.
- Borup, Peer, sabotør III s. 232.
- Boysen, B. III s. 40.
- Brammer II s. 210.
- Brandorp, Johannes, diakon I, s. 152,
160.
- Brandt, Hinrich, dep. borger II s. 91.
- Brandt, Marcus, skipper II s. 140.
- Branner, frk., privatskoleleder
III s. 68.
- Brasen, Niels Georg, redaktør
II s. 217.
- Brehmer, Stephan, amtsskriver, hus-
foged I s. 236.
- Bremer, advokat, Flensborg II s. 181.
- Brochmann, Johan Hinrich, maler
II s. 44.
- v. Brockdorff, Hinrich, amtmand
I s. 71, 148, 185, 207, 213.
- Brodersen, Hans, skipper I s. 227.
- Brorson, Hans Adolph, præst II s. 54.
- Brorson, Nicolai, præst II s. 54.
- Brudenell-Bruce, C., generalsekretær
III s. 123.
- Bruhn II s. 154.
- Bruhn, advokat II s. 170, 176.
- Bruhn, lærer III s. 68.
- Bruhn, Chr., maskinarbejder
III s. 171, 191 ff.
- Bruhn, Hans, gårdejer, Strågård
II s. 75.
- Bruhn, Hans, kaptajn, Høgebjerg
II s. 142, 187.
- Bruhn, J. A., skibsreder III s. 95.
- Bruhn, Jørgen, agent, skibsreder II s.
60, 75, 130, 140, 142, 144, 147,
183, 186 f., 189 f., 192, 195 f., 208,
III s. 94.
- Bruhn, Jørgen, Strågård II s. 98.
- Bruhn, Jørgen, dep. borger II s. 22,
100.
- Bruhn, Maria Margrethe f. Borse
II s. 194.
- Brun, Anton, kontor I s. 159.
- Brun, Frederik, kapellan I s. 148.
- Brun, Iver, skipper I s. 109.
- Brun, Johannes, kapellan I s. 148.
- Brun, Johannes, sognepræst I s. 144.
- Bruun, Fr., viceskoleinspektør
III s. 242.
- Bruun, Kristian, lektor III s. 130, 181.
- Bröcker, Marcus, skibsbygger II s. 92,

- 98, 100, 124.
 Brøndsted, G. K., adjunkt III s. 181.
 Buch, E. M., rektor, cand. theol.
 II s. 213 ff.
 Buchreitz, Georg, rektor III s. 191,
 204, 223, 230, 242.
 Bugslag, skibstømrer III s. 75.
 Bundesen, Boy, købmand III s. 138.
 Bundgaard, Sv. Aage, sergent
 III s. 210.
 Burfeind, Thees, tysk »Kriminal-
 rath« III s. 238.
 Busck, Andreas, pottemager II s. 104.
 Bödeker, Arendt, amtsforvalter
 II s. 79.
 Bödeker, Bendix, herredsfoged
 II s. 45.
 Böheim, bogtrykker III s. 46.
 Børgeesen, overkrigskommissær
 II s. 214.
 Bådebygger, Peter I s. 72 f.
- Callesen, Carl, kaptajn II s. 97.
 Callesen, Hans, købmand III s. 121.
 Callesen, Heinrich, motorfabrikant
 III s. 99, 102, 136.
 Callesen, Marcus II s. 105.
 Callesen, Nis, gårdejer, Lerskov
 III s. 55, 61.
 Callesen, P. H., købmand III s. 6, 54.
 Callesen, Peter, bibliotekar III s. 207.
 Callesen, Peter, bygmester II s. 162,
 164, 206.
 Callesen, Peter, bygmester III s. 32,
 65, 103.
 Callisen, Chr. Fr., provst II s. 149 f.
 Callsen, mægler III s. 6, 93.
 Callsen, Chr., Posekær, teglværksejer,
 provinslanddagsmand III s. 6, 54,
 93.
 Callø, P. A., kreditforeningsdirektør
 III s. 60.
 Caprani, boghandler II s. 210.
 Carl, landgreve af Hessen, statholder
 II s. 11.
 Caroline Mathilde, dronning II s. 124.
 Carryer, major III s. 251.
 Carstensen, Hans, officer I s. 164.
 Caspers, advokat II s. 197.
 Caspersen, Jes Peter, amtsfuldmægtig
 III s. 206, 239.
 de Castella, Peter, bygmester I s. 172.
 Christensen, Chr. Fr. Schmidt, lager-
 forvalter III s. 236.
 Christensen, Fr., bibliotekar III s. 180,
 186, 207.
 Christensen, Frelle, skipper I s. 227 f.
 Christensen, Hans, borgmester I s. 58.
 Christensen, Jep, matros II s. 43.
 Christensen, Johan, Falck-leder
 III s. 239.
 Christensen, Jürgen, tobaksspinder
 III s. 118.
 Christensen, Jørgen III s. 104.
 Christensen, Jørgen, kommunaldirek-
 tør III s. 117.
 Christensen, Lorenzo, dr., tysk by-
 rådsmedlem III s. 193, 212, 214.
 Christensen, Nicolaus, tømmermand
 II s. 48.
 Christensen, Aage Højland, kaptajn
 III s. 246.
 Christian, Otto II s. 49.
 Christiansen, gæstgiver, Storetorv
 III s. 36.
 Christiansen, gæstgiver, Vestergade
 II s. 219.
 Christiansen, Gildegade II s. 213.
 Christiansen, rektor III s. 111.
 Christiansen, Hans, redaktør III s. 47.
 Christiansen, Jes, direktør III s. 137,
 189, 203, 222, 240.
 Christiansen, Jürgen, vognmand
 III s. 247.
 Christoffersen, Asmus, guldsmed
 I s. 217.
 Clausen, Andreas, bygmester,
 Haderslev I s. 154.
 Clausen, Franziska, malerinde
 III s. 122, 223.
 Clausen, Fritz, læge, Bovrup
 III s. 190.
 Clausen, Lytke, kromand I s. 96 f.
 Clausen, Peter, købmand III s. 113.
 Clausen, Thomas, generalsuper-
 intendent II s. 5.

- Claussen, Chr. H. J., amtsdommer III s. 51.
- Cleemann, P. F., skibsmægler III s. 144.
- Closter, Nis Lorenz, Løjt III s. 213 f.
- Cohn, Moritz, læge, dr. III s. 6, 108.
- Colding, vandinspektør II s. 203.
- Cornelius, Jacob, farver I s. 127.
- Cornelsen, Cornelius, rådmand II s. 17 f., 100.
- Cornett, fuldmægtig III s. 123.
- Cornett, madam II s. 227.
- Cornett, Carl Friedrich III s. 192.
- Cornett, Jørgen, sejlmager II s. 197.
- v. Cranach, major III s. 8.
- Curtius, dragon II s. 119.
- Dahl, fysikus, dr. III s. 5, 21, 23.
- Damm, rektor II s. 153.
- Damm, Detlev, købmand II s. 197.
- Danckwerth, Clara, f. Luth I s. 99.
- Danckwerth, Joachim, amtsforvalter, senere amtmand I s. 71, 98, 100, 148, 154, 158, 163.
- Danielsen, Daniel, felbereder II s. 100.
- Danielsen, Daniel, gæstgiver II s. 48.
- Danner, Louise, grevinde II s. 217.
- Dauw, amtsfuldmægtig II s. 9.
- Davidson, kaptajn III s. 42.
- Davidsen, Hermann, købmand II s. 210, 224, III s. 6, 92.
- Davidsen, Joh., førstesenator III s. 39.
- Davidsen, Ludolf II s. 224.
- Deichmann, assessor II s. 214 f., III s. 12.
- Delfs, frk., skolebestyrer II s. 153.
- Detlefsen, købmand II s. 170.
- Detlefsen, skolemester I s. 204.
- Detlefsen, Carsten, byfoged I s. 102, 117.
- Detlefsen, Jacob, skipper II s. 94.
- Detlefsen, Jørgen, barber I s. 165.
- Detlefsen, Knud, kaptajn, kommuneforstander III s. 29 ff., 45.
- Detlefsen, Knud Detlef II s. 174.
- Diederichsen, Diederich, rådmand II s. 53, 69.
- Dietrich, kaptajn III s. 220, 245.
- Dirckinch-Holmfeldt II s. 193.
- Doneck, Rudolf Erich III s. 238.
- Dons, Jens, Kolding III s. 215.
- Dorcheus, Johan Georg, maler II s. 30.
- Dose, Cai, arkitekt I s. 45, II s. 52.
- Douglas, oberst I s. 80 f.
- Dreesen, Adalbert III s. 25.
- Drews, A. III s. 104.
- Drews, Paul III s. 173.
- Dryander, Gottfried, landråd, dr. III s. 50, 93.
- Duborg, Peter, købmand I s. 116.
- Ebsen, navigationslærer III s. 13, 73.
- Edens, regnskabsråd III s. 123.
- Elberg, kaptajn III s. 6.
- Elberling, F. E., amtmand II s. 190.
- Elholm, Christen, lærer III s. 179.
- Enemark, Nis, bankassistent III s. 227, 237.
- Ellerbeck, Paul, postmester III s. 163.
- Enge, Fanny, jomfru II s. 49, 185, 227, III s. 24, 86, 127.
- Enger, Friederich, skovrider II s. 49.
- Erichsen, Aug. III s. 168.
- Erichsen, Falle, diakon II s. 61.
- Erichsen, Nis, bankdirektør III s. 149.
- Eriksen, Matthias I s. 132.
- Esmarch, Claus, amtskriver, senere borgmester I s. 68, 90 ff., 128, 132, 154, 181.
- Ewald, Wilh., murer III s. 45, 104, 111 f., 117 f., 164 f., 172 ff., 196.
- Ewertsen, Chr., diakon III s. 14.
- Fabricius, husfoged, Toldsted II s. 79.
- Fabricius, frk., privatskoleleder III s. 68.
- Fabricius, landfoged II s. 98.
- Fabricius, A. C. II s. 74, 94 ff.
- Fabricius, Andreas, advokat II s. 14, 41.
- Fabricius, Anna, Løjt II s. 15.
- Fabricius, Erik, diakon II s. 43, 54 ff., 58 f.
- Fabricius den Ældre, Jacob, general-

- superintendent I s. 146.
- Fabricius, Heinrich, apoteker II s. 119, 214.
- Fabricius, Peter, apoteker II s. 119.
- Fabricius, Thomas, apoteker II s. 15, 119, 223.
- Festersen, A. III s. 40, 42.
- Fink, Holger, købmand, borgmester III s. 100, 116, 120, 122, 129, 131, 140, 151 f., 154, 161 ff., 189, 212, 230, 242, 248 f., 252.
- Fink, Jep, bygmester, arkitekt III s. 61, 100, 125, 137, 187.
- Fink, Paula III s. 167.
- Fischbeck, Normann F. III s. 231.
- Fischer, C. C., havneinspektør II s. 192, 197, 209.
- Fischer, C. C., kaptajn, agent III s. 61, 63 f., 68, 93, 121, 124, 165.
- Fischer, Christopher Conrad II s. 61, 91.
- Fischer, Fester, kaptajn II s. 95.
- Fischer, Fester III s. 107.
- Fischer, Frederik, urmager, redaktør II s. 143, 154, 165, 172, 175 f., 178, 180 ff., 185 ff., 189 f., 192 ff., 204, 207, 211 ff., 217 f., 221 f., 224, III s. 5, 7, 11, 16, 51 f., 64, 92, 129.
- Foermand, Matthias I s. 216.
- de Fontenay, herredsfoged, Kiel III s. 23 f.
- Frahm, Johannes, kaptajn II s. 130.
- Franz Heinrich af Sachsen, hertug I s. 80.
- Frede, drejermester III s. 54.
- Frederik (6.), kronprins II s. 124.
- Frederik 7. II s. 217.
- Frederik Christian d. æ., hertug af Augustenborg II s. 84.
- Frederik, hertug af Augustenborg III s. 8.
- Frederik Ernst, markgreve af Brandenburg-Kulmbach, statholder II s. 11.
- Frees, købmand, rådmand II s. 217.
- Frees, Christian Frellesen, skipper I s. 219, 229.
- Frees, Hinrich Frellesen, købmand II s. 8.
- Frees, Matthias, slagter I s. 218.
- Frees, Thomas Jørgen, skipper II s. 93, 140.
- Freese, Hartvig, sognepræst I s. 144.
- Freese, Thomas I s. 107.
- Frellsen, rebslager, senator III s. 23, 37.
- Frellsen, rådmand II s. 87.
- Frellsen, Hinrich's enke II s. 72.
- Frellsen, Hinrich, skipper I s. 227, 229.
- Frellsen, Hinrich, skipper, rådmand II s. 13, 22, 36.
- Frellsen, Hinrich, vinhandler, rådmand II s. 23, 87.
- Frellsen, Peter, vinhandler, deputeret borger II s. 22.
- Freuchen, Peter, advokat II s. 42.
- Fribert, fru III s. 167.
- Fribert, Oskar, politimester III s. 198.
- Friederichsen, lærer II s. 214.
- Friedrich Karl, prins II s. 225.
- Friese, W., paraplyhandler III s. 103.
- Frost, Jens, redaktør, boghandler, museumsleder III s. 60, 111 f., 121, 207.
- Funke, frk., privatskoleleder III s. 68.
- Fürsen, H., landmand, Skelbæk III s. 218.
- Fürstenau, bankdirektør III s. 74.
- Gadendorp, Clement, amtmand I s. 172.
- Gamborg, C., mestersvend II s. 187 ff., 191.
- Gammelskov, Laurids I s. 115.
- Garben, Claus, rebslager II s. 107.
- Garlieb, K. W., borgmester II s. 190.
- Gebhardt, J. L., snedker, deputeret borger II s. 183, 211, 221, III s. 6.
- Geltzer, Gottfried, bøddel I s. 107.
- Generanus, Johannes, provst I s. 144 ff.
- Generanus, Metta I s. 149.
- Generanus, Peter, provst I s. 144 ff.
- Gerecke, H. II s. 174.

- Gevert, Valentin, skarpretter I s. 107.
 Geyer, major III s. 243, 245, 248 f.
 Gladewitz, Hugo III s. 104.
 Glatz, Josef, bogtrykker III s. 46.
 Godske Kirkefoged I s. 149.
 Godt, Bertel P., generalsuperintendent III s. 64 ff.
 Gottburgsen, borgmester, advokat II s. 226, III s. 6 f., 17.
 Gottfried, Hans, skarpretter I s. 224.
 Grauer, præst, Hjordkær II s. 46.
 Grauer, fysikus II s. 183, 186 f., 192 f., 195, 215, 222, III s. 6, 8, 92 f.
 Green, Jonathan, urmager II s. 32, 53, 113, 124.
 Green, Peter, urmager II s. 108, 113, 145.
 Green, William, urmager II s. 32, 108, 113.
 Greve, betjent II s. 215.
 Gribsvad, Frode, landsarkivar III s. 188 f.
 Griebel, Hans, tobaksspinder, bykasserer II s. 22, 29.
 Grosshaupt, Johan Christoph, bysekretær II s. 6, 35 f.
 Grønfeldt, Kaj, ekspedient III s. 236.
 Grønning, Chr. Wilh., diakon III s. 14, 65, 67.
 Grønning, Hans Heinr., diakon III s. 67, 79.
 Gudme, Olaf, lektor III s. 181.
 Gunder Hanses, tyv II s. 47.
 Gunnensen, Chr., biografejer III s. 84.
 Gülüch, Jacob Guido Theodor, overretsadvokat II s. 179 f., 192, III s. 37.
 Günderoth, overfører II s. 101.
 von Günderoth, Ernst Christoph, staldmester II s. 64, 70 f.
 von Günderoth, Friedrich, amtmand I s. 185, 192, 198, 201 f., 221, 225.
 von Günderoth, Hinrich, husfoged I s. 237.
 Günderoth, Hinrich, kammerråd II s. 70 f.
 von Günderoth, Sophie I s. 186, II s. 70 (f. von Saldern).
 Gürcke, teaterdirektør III s. 76.
 Gäde, Karl, rektor III s. 179, 182, 184, 191 f., 203 f.
 von Görtz, »Georg Otto Heinrich von Schlitz, genannt v. G.«, amtmand, baron I s. 210, 221, 225 f.
 Göttig, Friedrich Gorrrisen, provst II s. 225, III s. 12 ff., 23, 62, 64 f., 74, 84.
 Haberlien, Jørgen Moritz, bykasserer II s. 24.
 Haensch, overregeringsråd, dr. III s. 245.
 Haffner, Wilhelm Johan, premierløjtnant, redaktør II s. 217.
 Haggensen, Karsten, borgmester, kgl. amtsforvalter, husfoged I s. 187, 192 ff., 196.
 Hahnemann, P., adjunkt III s. 222.
 Halck, Hans Petersen, guldsmed II s. 106 f.
 Hamke, kunstmaler i Slesvig III s. 72.
 Hammerich, Martin, kontorchef III s. 124.
 Hammerich, Otto, landsretssagfører III s. 239, 244.
 Hammerich, Thora III s. 167.
 Hans, Sorte se: Hans ter Stegen.
 Hansen, postholder II s. 202.
 Hansen, skrivemester III s. 12.
 Hansen, Adolf Magnus, diakon II s. 198.
 Hansen, Broder, landmåler II s. 9.
 Hansen, C. F., landbygmester, sen. kgl. overbygningsdirektør I s. 173, II s. 111, 162 ff.
 Hansen, Christian, skibsbygger II s. 93.
 Hansen, Claus II s. 88.
 Hansen, Claus, borgmester I s. 72, 76.
 Hansen, Ernst Siegfried, viceredaktør III s. 240, 248.
 Hansen, Friederich Christopher, guldsmed II s. 109.
 Hansen, H., lærer III s. 74.
 Hansen, Hans, lærer II s. 148.

- Hansen, H. P., legatstifter II s. 211.
Hansen (Kramer), Jens, købmand og rådmænd, sen. borgmester og råds-kæmner I s. 71 f., 76 f., 79, 88, 92 ff., 106, 113 f., 136, 163, 174, 180, 184.
Hansen, Julie, privatskoleleder III s. 71.
Hansen, Kristen, konsul III s. 230.
Hansen, Nicolai Peter, møller II s. 45.
Hansen, Niels, redaktør III s. 60, 111.
Hansen, P., lærer III s. 12.
Hansen, P. P., privatskoleleder III s. 68.
Hansen, Peter Bennick, købmand, rådmænd II s. 18, 24.
Hanses, Gunder, tyv II s. 47.
Hanses, Maren, tjenestepige II s. 112.
Hanssen, Bjørn, redaktør III s. 201, 223, 229 f., 235.
Hanssen, H. P., redaktør, rigsdagsmand III s. 26, 40, 43, 45 f., 48, 54, 56 ff., 78, 104, 111 ff., 119 f., 124 f., 128, 131, 140, 163, 189, 197.
Hanssen, Helene III s. 59.
Hanstein, Gustav III s. 215.
Harmensen, Lüdich, rådmænd I s. 234.
Harmsen, Asmus, dep. borger II s. 22.
Hartmeyer, A. H., købmand, dep. borger II s. 154, 173, 196, 221.
Hartmeyer, Johan David, bykasserer II s. 29.
Hartvigsen, Iver II s. 47.
Hasselriis, postmester II s. 205, 217, III s. 14.
Hasselriis, Amalie II s. 218.
Haugaard, C. C., farversvend III s. 86.
Have, J. P. Junggreen, havearkitekt III s. 225.
von Heespen, konferensråd II s. 10.
Heide, skomagermester III s. 102.
von Heiduck, dragonritmester II s. 223 f.
Heinrich, preussisk prins III s. 90.
Heise, Christine II s. 49.
Heisel, Heinrich, møllejejer II s. 100.
Heisel, Hinrich, dep. borger II s. 23, 57.
Heisel, Johan, købmand II s. 70, 100, 140.
Heitmann, Daniel, »Ortsvorsteher« III s. 29.
Heitmann, Jg. II s. 140.
Heldvad, Niels, præst I s. 73.
Helloth, Jep, voldsmand I s. 178.
Helmer, Theodor, kontorist III s. 192.
Heltzen, E., kammerherre, amtmand II s. 199 f., 216, 221, 225.
Hemmerson III s. 66.
Henrici, P. Chr., politimester II s. 192.
Herman, skolemester og kirkesanger I s. 156.
Hermel, snedker III s. 45.
Herting, rektor, dr. phil. III s. 72, 111.
Hess, Claus, kirurg II s. 45, 118.
Heydenreich, Henrik, kontorassistent III s. 214.
Hinrichsen, Hans, folketingsmand III s. 164, 175, 197, 199.
Hinrichsen, Jes, skipper I s. 238.
Hintz, Poul, oberstløjtnant III s. 209, 242.
Hiort-Lorenzen, H. R., bladudgiver III s. 56.
Hoffgaard, C. E., købmand, senator II s. 221, 224, III s. 92.
Hoffgaard, E., senator III s. 6, 24, 37.
Hoffgaard, J. C., købmand, bankdirektør III s. 93 f.
Hoffmann, Sven III s. 232, 236, 246.
Hoffmeister, Carl Christian, guldsmed II s. 108.
Hohenlohe-Ingolfingen, prins af III s. 9.
Hojer, Johan Christian, byfoged II s. 16, 18, 38, 127 f.
Holdt, A., skipper II s. 140.
Holdt, Hans, Dalholt II s. 84.
Holdt, Jacob Hansen, compastor II s. 212 f., 225, III s. 13, 68.
v. Holstein, oberst II s. 188.
von Holstein, U. A., storkansler

- II s. 12.
 von Holsten, Hans, amtmand I s. 192.
 Holten, Ib, kriminalbetjent III s. 246.
 Hundewadt, C. A., dep. borger
   II s. 224, III s. 6, 18.
 Hundewadt, C. A., bykasserer
   II s. 199, III s. 92 f.
 Hutfilter, Hans I s. 107.
 Hvass, Frants, afdelingschef
   III s. 247–50.
 Hübschmann, Georg, provst I s. 71,
   99 f., 136, 147 ff., 149, 151, 154,
   157 f., 162 f., 178, 182, 190, 195.
 Hübschmann, Johannes, sognepræst,
   Øster-Løgum I s. 196.
 Hübschmann, Peter Tode, skipper
   II s. 91.
 Höckeberg, Marcus II s. 90.
 Høckeberg, Nicolai Cornelsen, by-
   foged II s. 25.
 Høcker, Jürgen, barber I s. 223.
 Høgelund, P. H., forstander III s. 72.
 Høgstrom, Ole Larsen, pottemager,
   Kliplev II s. 84.
 Højer, Claus, forvalter I s. 143.
 Hørby, Bertel Nielsen, matros
   II s. 43.
 Haarløv, V. K., stiftamtmand
   III s. 126, 131.
 Haase, S. M., amtsforvalter II s. 128.

 Ingermann, kaptajn III s. 29, 37.
 Ivers, Metha I s. 198.
 Iversen, premierløjtnant III s. 237.
 Iversen, Andreas, byfoged I s. 97, 99,
   147, 179.
 Iversen, Claus, dep. borger II s. 23.
 Iversen, Jørgen, dep. borger II s. 22.
 Iversen, Severin Christian, skipper
   II s. 106 f.
 Iversen, Thomas, amtsstuefuldmægtig
   II s. 65.
 Jablonski, arkitekt, Haderslev
   III s. 32, 72.
 Jacobi, Andreas, organist I s. 153.
 Jacobsen, arkitekt, Odense III s. 68.
 Jacobsen, Frode, adjunkt III s. 247.
 Jacobsen, Jacob, farver III s. 227,
   231, 235 f.
 Jacobsen, Johan II s. 48.
 Jacobsen, Johan, købmand II s. 216,
   221, III s. 6, 10, 14.
 Jacobsen, Jørgen, murermester
   II s. 52 f.
 Jacobsen, Knudt, dep. borger, sen.
   rådmand I s. 235, II s. 6, 12, 15,
   20, 36.
 Jacobsen, Laue, skipper I s. 222.
 Jacobsen, Lorentz, murermester, by-
   kæmner II s. 25, 52.
 Jacobsen, Niels, skibsbygmester
   II s. 208, III s. 97.
 Jacobsen, Thorkild, farvermester
   III s. 188, 190, 235.
 Jahn, Valentin, kirurg II s. 117.
 Janke, Theodor, redaktør III s. 42,
   46.
 Jansen, Max, sygehuslæge, dr. med.
   III s. 108, 163.
 Japsen, Gottlieb II s. 19.
 Jepsen jr., Jacob, skibsreder III s. 47,
   98, 144, 150, 167, 170, 194.
 Jepsen, Michael, skipper II s. 90 f.
 Jepsen, Michael, kaptajn II s. 173 f.,
   186, 198.
 Jepsen, Michael, rigsdagsmand, skibs-
   reder III s. 16, 26, 32, 40 ff., 43 f.,
   96 ff., 99 f., 144.
 Jepsen, Per, norsk faldskærmsmand
   III s. 227.
 Jensen, Andreas, byfoged II s. 6, 37.
 Jensen, Bertram, herredsfoged,
   Bedsted I s. 92.
 Jensen, Carsten, andenlærer II s. 64.
 Jensen, Christian, rådmand II s. 22,
   90.
 Jensen, F. A., købmand, dep. borger
   III s. 6.
 Jensen, Hans II s. 48.
 Jensen, Hans, bager III s. 236.
 Jensen, Hans Peter, herredsfoged
   III s. 21, 37.
 Jensen, J. M., cykelmekaniker
   III s. 191 ff.
 Jensen, Johs., statskonsulent
   III s. 207, 221 f.

- Jensen, Kaj Normann, købmand
III s. 227, 236.
- Jensen, Karen Margrethe, pastorinde
III s. 226.
- Jensen, P., købmand III s. 54.
- Jensen, Simon, rådmann II s. 109.
- Jensen, Thomas, guldsmed II s. 109.
- Jensen, Thomas, kunstmaler III s. 68.
- Jepsen, H. A., overlærer III s. 178.
- Jepsen, H. B., »Landesführer«, Ting-
lev III s. 192.
- Jepsen, Jørgen, krybskytte II s. 46 ff.
- Jepsen, Lowe, borger I s. 139.
- Jepsen, Peter, handskemager II s. 22.
- Jerndorff, Peter, kgl. skuespiller
III s. 76.
- Jessen, rådmann II s. 38.
- Jessen, lærer III s. 12.
- Jessen, Boy Boysen, købmand, sena-
tor II s. 174, 198, 221, 224, 226,
III s. 6, 24, 37.
- Jessen, Christian, redaktør III s. 47.
- Jessen, Erik, ekspedient III s. 227,
236.
- Jessen, Fester, skipper, købmand,
rådmann I s. 234, 238.
- v. Jessen, Franz, redaktør III s. 59,
249, 251.
- Jessen, Hans II s. 48.
- Jessen, Hans, Kirkeby II s. 84.
- Jessen, Jens, redaktør III s. 56.
- Jessen, Jes, maler II s. 44, 103, 108,
112, 124.
- Jessen, Johan, prokurist III s. 227,
236.
- Jessen, Olaf, ekspedient III s. 236.
- Jessen, Peter, købmand III s. 230,
236.
- Jessen, Peter Chr., ekspedient
III s. 236.
- Johannis, Paul, diakon s. 147, 149,
159.
- Johannsen, Gustav, rigsdagsmand
III s. 61.
- Johansen, snedker III s. 104.
- Johansen, Christian, underlærer
II s. 63.
- Johansen, Fr., slagteridirektør
III s. 246.
- Johansen, Johan, gørtler II s. 39.
- Johansen, Jørgen, teglværksejer
II s. 99.
- Joseph, vandbygningsinspektør,
Flensborg III s. 89.
- Juhler, Edward Jessen, præst III s. 67,
126, 183 f., 201 f.
- Juhler, J. C., skolebestyrer III s. 6,
11 f., 62, 68, 70.
- Juhler, Peter, bankdirektør III s. 150.
- Jul, Thomas, rådmann I s. 60.
- Juncker, Flemming III s. 232.
- Junge, Detlef, barber I s. 223.
- Junggreen, J. P., tobaksfabrikant,
rigsdagsmand II s. 222, III s. 5,
7 f., 10, 16, 20, 38, 52, 54, 92, 98,
129.
- Jürgensen, Asmus Wilhelm, journalist
III s. 223.
- Jürgensen, Johan Friederich, apoteker
II s. 119.
- Jürgensen, Jürgen, amtmann III s. 14.
- Jürgensen, Matthias, skrive- og regn-
mester, degn II s. 63 f.
- Jørgensdatter, Anna, heks I s. 106.
- Jørgensen, A. D., rigsarkivar III s. 58.
- Jørgensen, C. M., præst, Sønderborg
III s. 206.
- Jørgensen, Hans, bankdirektør
III s. 149.
- Jørgensen, I. A., købmand III s. 6.
- Jørgensen, J., skrivemester II s. 214,
218.
- Jørgensen, Jens, sabotør III s. 232.
- Jørgensen, Johs. A., legatstifter
III s. 106.
- Jørgensen, Paul II s. 44.
- Jørgensen, Peter, mølleforpagter
I s. 128.
- Kaftan, Theodor Chr. Heinrich, dia-
kon, sen. generalsuperintendent
III s. 65 ff., 70.
- Kahle, Jørgen, apoteker I s. 166.
- Kalund, Margaretha I s. 91 f.
- Kalund, Wulff, amtskriver I s. 91 f.,
183.

- Kamphövener, Anna Maria I s. 186.
 Kamphövener, Bendix, herredsfoged, borgmester II s. 14 ff., 20 f., 38, 87, 98 f., 105.
 Kamphövener, Bernhard Caspar, herredsfoged I s. 186, 202, 222.
 Kamphövener, Burchard Christian, borgmester II s. 15 ff., 22, 202.
 Kamphövener, Morten, redaktør III s. 223, 229.
 Kandestøber, Christian, kandestøber II s. 82.
 Kanütz, Carl Ludwig, borgmester, kancelliråd II s. 17, 42, 72.
 Kanütz, Friedrich, advokat, byskriver II s. 17 f., 36, 40 f., 124.
 Kanütz, Johan, byskriver II s. 36, 43.
 Karberg, Hans, apoteker II s. 186 f., 189, 192, 216.
 Karberg, Lorenz, købmand II s. 186 f., 189.
 Kardel, Harboe, redaktør III s. 170, 192 f., 214, 219, 241.
 Karstens, Johan Hinrich, læge II s. 116.
 Kenckel, Stephan, provst I s. 192.
 Keppler, Traugott, privatlærer, redaktør II s. 223, 226, III s. 14, 20, 46.
 Kieler, Jørgen III s. 232.
 Kier, Burchard, byfoged I s. 190, 210, 231.
 Kier, Johann, kantor I s. 204.
 Kier, Otto D. H., amtmand i Haderslev III s. 16.
 Kier, Peter, præst i Øster Løgum II s. 157.
 Kimmel, bogtrykker III s. 46.
 Kirkefoged, Godske I s. 149.
 Kittelmann, redaktør III s. 22.
 Kiølseth, Helene, frk. III s. 76.
 Kiølseth, Lorenz Severin, kaptajn, kommuneforstander III s. 29.
 Kiølseth, bagermester III s. 54.
 Kiølseth, Nicolai Berger, bager II s. 197.
 Kjeldsen, Thorvald, lektor III s. 181.
 Kjeldskov, Therna, fru III s. 167.
 Kjær, kaptajn III s. 29.
 Kjærulf, kaptajn III s. 97.
 Kleinsmed, Jacob I s. 157.
 Klinkby, Jens Wilhelm, lektor III s. 181, 222.
 Kloppenborg-Skrumsager, H. D., landdagsmand III s. 119.
 Knack, musikdirektør III s. 77.
 Knap, Andreas Jacobsen, rådmand I s. 60.
 Knudsen, Anton, inkassator III s. 175, 214.
 Knudsen, Broder, borgmester II s. 196 ff.
 Knudsen, H. C., skuespiller II s. 127.
 Knutzen, postmester II s. 195.
 Koberg, Chr., bankdirektør III s. 150.
 Koch, førstelærer, sen. hovedlærer III s. 68, 70, 74.
 Koch, departementsråd III s. 37.
 Koch, Caspar, herredsfoged II s. 55.
 Koch, Caspar, skipper I s. 227.
 Koch, Christian Gottlieb, provst, dr. theol. I s. 200 ff., 210, 215, 239, II s. 5 f., 12, 54 f., 57, 70, 98.
 Koch, Christopher Trogelius, justitsråd II s. 71, 99.
 Koch, Joachim Hinrich, rådmand II s. 22.
 Koch, Johan Caspar, kaptajn II s. 174, 198.
 Koch, M., mekaniker, Styrtom III s. 232.
 Koch, Maria Margaretha II s. 17.
 Koch, Michel II s. 84.
 Kock, Tideke, borgmester I s. 60.
 Kocks, Margaretha, heks I s. 103.
 Kold, Kristen, pædagog II s. 159.
 Koopmann, W. III s. 178, 182.
 Kopp, H. M., tandlæge III s. 106, 108.
 Kopperholdt, Hans, skipper II s. 23, 77, 130.
 Kopperholdt, Hans, redaktør II s. 168 ff., 173 f., 179 f., 186 f., 189, 198.
 Kortsch, Otto, lærer III s. 213 f., 228, 230, 234.
 Kracht, Ernst, overborgmester, Flens-

- borg III s. 213.
 Krafft, Joh. Melchior, provst, Husum II s. 5.
 Krag, Jacob II s. 48.
 Kralund, P., agent III s. 54.
 Kramer, Hans, borgmester I s. 88.
 Krarup, Jørgen, handelsmedhjælper III s. 236.
 Kraus, regeringsråd, Kiel III s. 16.
 Krause, gæstgiver, dep. borger III s. 6.
 Krause, gæstgiver III s. 104.
 Krause, bykasserer III s. 40.
 Krieger, Ph., forstander III s. 72.
 von Krogh, Albrecht, aktuar, sen. borgmester III s. 15, 18 f., 20 f., 23 f., 36 ff., 69, 75.
 Krogh, H. D., amtsforvalter II s. 187, 192.
 von Krohn, major II s. 225 f.
 Kruchenburg, Johan Andreas, rektor og kantor II s. 62.
 Kruse, Heinr., redaktør, dr., Køln III s. 10.
 Kruise, Jens, dr. phil. III s. 250.
 Krüger, soldat III s. 119.
 Krüger, H. A., rigsdagsmand III s. 16.
 Krüger, Wilhelm, lærer III s. 179 f.
 Kuhrt, snedkersvend III s. 103 f.
 Kurtzweil, malermester III s. 72.
 Kurtzweil, C. C. III s. 36.
 Kværndrup, Folmer, kriminalbetjent III s. 235.
 Kühne, tysk konsul III s. 198, 200 ff.
 Kähler, Julius, redaktør, dr. III s. 47, 167, 170, 192, 231.
 Kældersvend, Henrik, rådmand I s. 60.
 Köhnert, Georg Friedrich, S.D.-mand III s. 231 f., 234.
 Köllner, Friedrich, skipper I s. 235, II s. 47.
 Köllner, Hinrich, skipper II s. 96.
 von Königstein, Johann Ludwig Pincier, amtmand I s. 236, 239, II s. 5, 7, 10, 12, 42, 54.
 Köster, dr. jur III s. 43.
 Kaadt, Christian I s. 230.
 Lachmann, Otto, tysk konsul III s. 202, 220.
 v. Lachmann, S., apoteker III s. 38.
 Lagoni, Claus, lærer III s. 179, 191.
 Lamotke, gestapomand III s. 238.
 Lange, Ambrosius Heinrich, købmand II s. 72, 140.
 Lange, Christian Friedrich, diakon II s. 3, 54.
 Lange, Matthias, advokat, fiskal, postmester, branddirektør II s. 41 f., 120.
 Lange, P. A., sparekassedirektør III s. 150 f.
 Langer, Helmuth, tysk konsul III s. 221.
 Langschwager, tømremester III s. 29, 89.
 Lanwer, Ewald Albert, tysk konsul III s. 221, 224.
 Larsen, kaptajn III s. 127.
 Larsen, Aksel, folketingsmand III s. 198.
 Larsen, Jørgen, husfoged I s. 72.
 Larsen, Knud Thyregod III s. 213.
 Larsen, Peter, sabotageleder III s. 246.
 Larsen, Peter, overløjtnant, Skovby III s. 212, 231, 234.
 Lausen (alias Paulsen), Anders, krybskytte II s. 45 ff.
 Lausen, Claus, rådmand I s. 79.
 Lausten, Viggo, journalist, Tønder III s. 216.
 Lausten-Thomsen, H., amtslæge III s. 242.
 Lautrup, A., teglværksforpagter II s. 99.
 Lautrup, Johan Christian, diakon II s. 46, 60.
 Lawaetz, Frederik Julius, skrædder II s. 48.
 Lebeck, Anders, redaktør, folketingsmand III s. 59.
 Lebermann, overbetjent III s. 110.
 Leck, Jürgen Andersen, rådmand I s. 193.
 Lehmann, skibsmægler III s. 45.

- Lehn-Petersen, K., kgl. bygningsinspektør III s. 189.
- Leistmann, Adolph Eduard, karetmager II s. 72.
- Lemhöfer, Fritz, murer III s. 193.
- Leth, Andreas Peter Martin, præst II s. 198, 211 f., III s. 66.
- v. Levetzau, Werner Carl Julius Gottlob, amtmand, landråd III s. 7, 14, 19 f., 48.
- Levinson, Niels, dommer III s. 230.
- Ley, oberstløjtnant I s. 78.
- Lildholdt, Hans, gårdejer, Brunde III s. 246.
- Lildholdt, Mads, gårdejer, Fasbro III s. 246.
- Linde, Hermann Daniel, postmester II s. 30, 110, 120.
- Lindemann, amtsdommer III s. 51 f.
- Lindeman, Georg Heinrich, general III s. 245.
- Linneborn, Kuno, konsultssekretær III s. 221, 224.
- Linnedvæver, Claus I s. 95 f.
- Lohemann, krigskommissær I s. 238.
- Lohmann, Andreas, herredsfoged II s. 6.
- Lorentzen, over- og landsretsadvokat II s. 127.
- Lorentzen, Asmus, bagermester II s. 173 f., 176, 179 f.
- Lorentzen, J. H., brygger II s. 210.
- Lorentzen, Johan, rådmand II s. 17, 22.
- Lorentzen, Jørgen, rådmand II s. 72.
- Lorentzen, Marcus, advokat II s. 41.
- Lorentzen, Martin, borgmester I s. 88.
- Lorentzen, Peter, dep. borger II s. 28, 87.
- Lorenzen III s. 36.
- Lorenzen, H. C., bager III s. 23.
- Lorenzen, J., førstesensator III s. 44, 47.
- Lorenzen, Jens, vicevært, (kaldet Jens Godaw) III s. 191 f.
- Lorenzen, Jørgen, købmand, kommerceråd II s. 210, 216, 221 f., 224, III s. 6, 92, 95 ff.
- Lorenzen, Peter, hørfabrikant II s. 101.
- Lousen (Schrøder), Iver, rådmand I s. 88.
- Lousen, Jens, borgmester I s. 70, 88, 91 f., 133.
- Louwe, hr., præst I s. 144, 156.
- Ludvigsen, C. J., præst III s. 183, 222.
- Lund, Hilda III s. 232.
- Lund, Jørgen, præst i Hellevad I s. 92.
- Lund, Wilhelm Asmussen, skibsbygmester II s. 92.
- Lunding, H. M., ritmester III s. 209.
- Lunn, Peter Iver Jul., borgmester II s. 199, 204, 209, 217, 223 f.
- Luppi, snedker III s. 103 f., 110.
- Lyck, Svend Aage, handelsmedhjælper III s. 227, 231 f., 236.
- Lüders, Marcus Hoyer, købmand II s. 171, 173 f., 176, 179, 186, 192, 198, 224.
- von der Lühe, Joachim Christoffer, amtmand II s. 53, 82.
- Lührmann, dr. III s. 244.
- Lüth, toldkontrollør II s. 186.
- Lüthje, Hans Peter, skrædder III s. 215.
- Løbger, kobbersmed III s. 10, 54.
- v. Maaack, fysikus, dr. II s. 186, 198 f., 215.
- Magnussen, Hans, borgmester I 70 f., 79, 89, 98 ff., 136, 147, 162, 179, 187.
- Magnussen, Jacob, herremand, Blansgård I s. 99.
- Mahler, Jacob, fabrikant III s. 131.
- Mahlke, rigsdagsmand III s. 47, 104.
- Malmberg, general II s. 195.
- Mann, Matthæus, orgelbygger I s. 153.
- Marcus, Alexander, købmand II s. 147.
- Marcussen, Jørgen, orgelbygger II s. 210, III s. 92.
- Marcussen, Peter, lærer, Gråsten III s. 230.

- Maren Hanses, tjenestepige II s. 47.
Margaretha, enke efter Karl Jacobsen I s. 50.
Markworth, Hermann, murer III s. 118.
Martens, Peter, præst II s. 197 f., 212.
Martensen, Hinrich eller Heicke, skolemester I s. 156.
Martensen, Jes, underlærer, skrive- og regnemester II s. 64.
Martensen-Larsen, Tyge, politimester III s. 233 f., 247.
von Massow, Christian Albrecht, amtmand II s. 9 ff, 13 ff., 36, 40, 55, 76, 81 f., 120.
Mathiesen, H., skibsreder, Stentoft III s. 96.
Mathiesen, Peter, urmager II s. 53.
Matthiesen, kantor II s. 153.
Matthiesen, Jürgen Friederich, rektor II s. 63.
Matzen, C., politisergent III s. 110, 117.
Matzen, Heinr., redaktør, bladudgiver III s. 40, 56 ff.
Matzen, Jes, rådmand I s. 79.
Matzen, Peter, bykammer II s. 24, 30.
Meerkatz, Christoffer, kantor I s. 147, 159 f.
Meissner, Gustav, presseattache III s. 223.
Mejer, Johs., kartograf I s. 14.
Melzer, overmath III s. 118.
Metzgen, »Feldwebel« III s. 220.
Meyer, navigationslærer III s. 73.
Meyer, Caspar Herbart, bykok II s. 104.
Meyer, Friedrich, tysk konsul III s. 221.
Meyer, Wilhelm Friedrich, bygningsinspektør II s. 162.
Meyland, advokat II s. 42.
Michaelsen, Johann Gottlieb Valentin, advokat II s. 18, 42.
Michaelsen, Jørgen, præst, Bjolderup III s. 14.
Michelsen, A. L. J., professor, Kiel II s. 168 f.
Michelsen, H., degn II s. 32 (planche), 115, 118.
Michelsen, Hans, frøhandler III s. 76.
Michelsen, Heinr., købmand III s. 74.
Michelsen, Jacob, gårdejer III s. 55, 85, 163, 202.
Michelsen, Mads, amtslæge III s. 54 f., 120, 122, 161, 188, 207, 222, 240, 242 f.
Michelsen, Mads, skibsbygger II s. 144, 208.
Michelsen, P., kaptajn III s. 123.
Middelheus, J. H., tobaksfabrikant, agent II s. 146, 197, 204, 216, III s. 6, 9, 52.
Mogensen, Ingvar, rektor III s. 129, 181, 189, 223.
Mogensen, Kai, dyrlæge III s. 246 f.
Mohr, frk., privatskoleleder III s. 68, 70.
Metha Ivers I s. 198.
Moltesen, Laust, udenrigsminister III s. 128.
von Moltke, Fr., overpræsident III s. 113.
Moltke, Fr., postmester II s. 187, 192, 195 f., 204 f.
Mommensen, Alexander, diakon II s. 62.
Moos, Peter, legatstifter III s. 106.
Mortensen, Math., direktør III s. 163, 236.
Mortensen, P. III s. 199.
Mosheim, Agnete II s. 106.
Mosheim, Hinrich Christoph, byfoged II s. 37 f., 106.
Motz, landbygmester II s. 114.
Mouritzen, Peter, amtsskriver I s. 75, 94, 181.
Munck, Ferdinand, provst, Ordrup III s. 126.
Murmand, Jacob, bygmester II s. 112.
Murmand, Peter II s. 44.
von der Mülbe, general II s. 221.
Müller, birkefoged II s. 18.
Müller, O. J., bygningsinspektør I s. 55, II s. 110.
Møen, billedskærer II s. 215.
Møller, Claus, lærer II s. 214,

- III s. 12.
 Møller, Claus, organist, historiker
 I s. 73 f., 105, 153.
 Møller, Daniel, rebslager II s. 110.
 Møller, Herløv, maler III s. 76.
 Møller, Iver, politifuldmægtig
 III s. 237, 247, 249.
 Møller, Jens, dyrlæge, partifører
 III s. 192, 212, 214, 217, 230.
 Möller, Johann H., SS-Standarten-
 führer, politidirektør i Flensborg
 III s. 213.
 Møller, Nis Petersen, grynmøller
 II s. 100.
 Mørup, Hans, handelsmedhjælper
 III s. 227, 232, 236 f.
- Nagel, Alfred, redaktør III s. 47.
 Nagott, Hermann, bud, byrådsmed-
 lem III s. 117 f., 120 f., 165, 172.
 Naujock(s), Sipo-leder III s. 233, 235.
 Nedell, fotograf III s. 31.
 Nederby, Holger Z., lærer III s. 222.
 Neiendam, Nic., kgl. skuespiller
 III s. 76.
 Nettelbeck, Jochim, skomagervend
 I s. 214.
 Nettelbeck, Johan, brændevinsbræn-
 der, bykæmner II s. 24.
 Neuber, August Wilhelm, fysikus
 II s. 116 f., 132, 157 ff., 178,
 180 ff., III s. 100.
 Neumann, stedfortr. kommunefor-
 stander III s. 30.
 Neumann, frk., skolebestyrer II s. 153,
 III s. 68.
 Nicolaysen, Niels, skrive- og regne-
 mester II s. 64.
 Niels, biskop af Slesvig I s. 24.
 Nielsen, Jørgen, overbetjent III s. 235.
 Nielsen, Lorentz, møbelsnedker
 II s. 108.
 Nielsen, Magdahl, arkitekt III s. 60 f.
 Nielsen, Matthias, kornhandler
 III s. 100, 113, 138, 140.
 Nielsen, Nic. C., præst III s. 67.
 Nielsen, Rudolph, guldsmed II s. 83.
 von Niendahl, Conrad, byfoged
 I s. 187.
 von Niendahl, Johann, teglmester
 I s. 128, 187.
 von Niendahl, Johan Otto, rådmand,
 fattigforstander II s. 6, 12 f., 53, 69.
 von Niendahl, Peter, teglmester
 I s. 204, 225.
 von Niendahl, Rudolph Christian,
 skole- og regnemester, degn
 II s. 5, 63.
 Nissen, bykasserer III s. 74.
 Nissen, destillatør III s. 18.
 Nissen, fuldmægtig, konstit. byfoged
 II s. 39.
 Nissen, rektor II s. 154 f., 186.
 Nissen, rektor, Heide III s. 12.
 Nissen, Cathrine, barnemorderske
 II s. 43 f.
 Nissen, Chr., gårdejer, Brunde
 III s. 123.
 Nissen, Hans I s. 156.
 Nissen, Jep, gårdejer, Jydevad
 III s. 192.
 Nissen, Lorentz Andreas, præst
 II s. 60 f., 65, 70.
 Nissen, Nicolai, købmand, rådmand
 II s. 23.
 Nissen, Nis, landdagsmand III s. 119,
 221.
 Nissen, Philip Ernst, teglværksejer
 II s. 99.
 Noske, Gustav, redaktør III s. 119.
 Nönchen, arkitekt, Haderslev III s. 73.
 Nørgaard, Egon, telefonmontør
 III s. 236 f.
- Offersen, Hans, juvelér II s. 82.
 Offersen, Hans, købmand, tobaks-
 fabrikant, deputeret borger
 II s. 221, III s. 6.
 Ohlen, Jürgen, bankbestyrer
 III s. 120, 122.
 Olesen, A., redaktør III s. 163.
 Olsen, kaptajn III s. 114.
 Olufsen, Troels, skolemester I s. 159.
 Ostenfeld, Christen, civilingeniør
 III s. 225.
 Otte, Gottfried, diakon III s. 67, 112.

- Ottesen, Paul, skipper II s. 140.
 Otto, Johann Hinrich, bytjener II s. 51.
 Ottzen, P. J., dep. borger II s. 129, 140.
 Otzen, Mich., skipper II s. 140.
 Overbeck, J. C., tømmerhandler III s. 100.
 Ovesen, Niels I s. 72 f.
- Paludan-Müller, Sv. B., oberst, Gråsten III s. 235.
 Paulsen, musikdirektør III s. 77.
 Paulsen, musikus II s. 218.
 Paulsen, præparandlærer III s. 111.
 Paulsen, ølbrygger III s. 19.
 Paulsen, Asmus, købmand I s. 116.
 Paulsen, Erich, skibsbygmester II s. 92 f., 130, 144.
 Paulsen, Erich, skibsbygmester III s. 110.
 Paulsen, Jacob, skibsbygmester II s. 92.
 Paulsen, Jacob, skibsbygmester II s. 93, 144 f., 188.
 Paulsen, Johs., købmand III s. 157.
 Paulsen, Jørgen, købmand II s. 8.
 Paulsen, Jørgen, skibsbygmester II s. 188 f., 208, III s. 23, 92, 95, 97.
 Paulsen, P. J., fysikus II s. 216.
 Paulsen, Peter, diakon II s. 60.
 Paulsen, Peter, provst II s. 62, 68, 132 ff., 149, 153, 155 ff., 170 f.
 Pedersen, C. C. Kallenbach, præst III s. 218, 227.
 Pedersen, Ingeman, adjunkt III s. 247.
 Pedersen, Johannes, konsulent III s. 163.
 Pehrson, fisker III s. 117.
 Pentz, oberstløjtnant I s. 80.
 Peters, Boy, pottemager I s. 126.
 Petersen, postmester II s. 136 f.
 Petersen, Amdi I s. 47.
 Petersen, Carl S., overbibliotekar III s. 185.
 Petersen, Chr. C. F. A., herredsfoged III s. 23.
 Petersen, Henrik, borgmester I s. 88.
- Petersen, Holger, sparekasseassistent III s. 236.
 Petersen, Ingwer, apoteker II s. 120.
 Petersen, J. G., købmand III s. 55.
 Petersen, Jacob, købmand og skipper II s. 81 f.
 Petersen, Jakob, overbibliotekar III s. 185 f., 207, 221.
 Petersen, Jesper Juel, student III s. 231.
 Petersen, Joh., viceborgmester III s. 164, 168.
 Petersen, Johannes, kredsskoleinspektør III s. 78.
 Petersen, Johs. Marco, købmand III s. 236.
 Petersen, Marcus, underlærer II s. 63.
 Petersen, Matthias, kirurg II s. 117.
 Petersen, Matthias, skipper II s. 93.
 Petersen, Otto, teaterdirektør III s. 75.
 Petersen, P., bankprokurist III s. 192.
 Petersen, Peter, rådmand II s. 69.
 Petersen, Thade, redaktør, sen. fri-menighedspræst III s. 59, 83.
 Petersen, Wilh., teaterdirektør III s. 75.
 Pfaff, professor II s. 119.
 Phillips, Anne, kvaksalver II s. 118.
 Piop, Joh. Baptisto, Hauptmann I s. 86.
 von Platen, Hans Caspar, krigskommissær I s. 234, 236.
 Pogwisch, Benedikt, amtmand I s. 58, 67.
 Pogwisch, Wulf, amtmand I s. 58.
 Polchau, Michael, bogbinder II s. 104.
 Pontoppidan, Erik, præst II s. 5.
 Posselt, Chr., provst II s. 46, 60 f., 65.
 Potter, Jens, pottemager I s. 126.
 Poulsen, L. B., præst, Bovlund III s. 68.
 Poulsen, Jørgen, landbrugskandidat III s. 227, 232, 236.
 Poulsen, Svend Aage, apoteksbestyrer III s. 226, 246.
 Preen, Jørgen I s. 97.
 Prehn, rådmand I s. 88.

- Prehn, Bernhard Carl, advokat, borgmester II s. 18, 126.
- Prehn, Thomas, byskriver, rådmand II s. 18.
- v. Qualen, Otto, amtmand I s. 91.
- Raab, Friedrich, rigsdagsmand III s. 46.
- Raben, Christian, skipper II s. 90.
- Raben, Erik Peter Frederik, diakon, II s. 192, 194, 197.
- Raben, Gustav, skibsbygger, senator II s. 208, 216, 221, 224, III s. 6 f., 16, 24, 37, 92, 94, 96 f., 106.
- Rabe(n) el. Corvenius, Johannes, diakon I s. 203 f.
- Ramhøj, J., havneingeniør III s. 140 f.
- Rantzau, Hinrich, amtmand I s. 57.
- Rantzau, Ide I s. 155.
- Rantzau, Johann, feltherre I s. 58.
- Rappe, Carl, baron II s. 194 f., 197.
- Rasch, Max, redaktør III s. 170.
- Rasmussen, Andreas, skipper II s. 43.
- Rasmussen, Johannes, orgelbygger III s. 236.
- Rasmussen, Maren, jordemoder II s. 114.
- Rathje, C. A., bogtrykker II s. 169, 194, 198.
- Raun el. Raven, Andreas, diakon I s. 197, 203.
- Regenburg, Jacob, diakon II s. 61, 89 f., 148.
- Regenburg, Jes II s. 32.
- Regenburg, N. H., skipper II s. 140.
- Rehhoff, Johs. Andreas, provst II s. 154, 157 ff., 180, 188, 193, 197, 225.
- Reich, Johannes, skrive- og regnemester II s. 64.
- Reimarus, Samuel, provst, Tønder II s. 5.
- Reimers, apoteker III s. 74.
- Reimers, Jørgen, skibsbygger II s. 208, III s. 9.
- Rein-Jensen, Hans E., politikommisær III s. 235.
- Resenschmidt, redaktør, dr. III s. 20.
- Reuter, advokat II s. 170.
- Reuter, Ludwig, provst III s. 65.
- Reventlow, Conrad, storkansler I s. 194.
- Rhode, Caspar, organist II s. 5.
- Rhode, J. H., organist, stadsmusikant II s. 104 f.
- Richardi, Johann, borgmester II s. 224 f.
- Richelsen, Jacob, skipper II s. 93.
- Richter, Benjamin, maler II s. 57.
- Rickmers, Gustav, borgmester III s. 30 f., 44, 71 f., 90, 99, 113, 116.
- Riegel, Caspar, gøgler II s. 80.
- Ries, Friedrich, amtskriver II s. 55.
- Ries, Hans, købmand III s. 54, 56.
- Ries, K., farver III s. 6, 10.
- Ries, M., farver III s. 36.
- Ries, Thomas, købmand, senator III s. 44, 75, 116, 121.
- Riishøjgaard, Sigfred, præst, Rise III s. 227.
- Rimann, Waldemar, afdelingsleder III s. 216.
- Ring, A. H., politifuldmægtig III s. 247.
- Rode, guldsmed III s. 62.
- Rode, C. C., guldsmed III s. 246.
- Rode, Ida Sophie III s. 62.
- Rode, Peter I s. 184.
- Roel(f)sen, Jørgen, skipper I s. 109.
- Rohlf's, Marcus, byfoged II s. 39.
- Rolfsen, Jørgen, skipper II s. 91.
- Rolfsen, Owe Friederich, borgmester I s. 223, 234 f., II s. 6, 12.
- Roloff, H., redaktør III s. 167.
- Rosendal, Berthold Sørensen, guldsmed II s. 109.
- Rosendal, Knud, frimenighedspræst III s. 68.
- Rosent, Viggo, lektor III s. 181, 189, 194, 227.
- Rosenvold, sadelmager III s. 18.
- Rossen, R. P., lærer, sen. bankdirektør III s. 70.
- Ruben, Nathan, postmester II s. 72.

- Ruchmann, Adolph, kommuneforstander III s. 29.
- Rudbeck, Oluf, rådmænd, bykæmner I s. 235, II s. 13, 25, 38, 110.
- Rudbeck, Rudolph, vinhandler II s. 38.
- Ruthuen, Alexander, oberstløjtnant I s. 84.
- Rønholt, Claus, sabotør III s. 232.
- Rønnau, Johan, tolder, Toldsted I s. 198.
- Rønnau, Johan Burchard, postfører II s. 120.
- Röseler, Heinrich Christopher, skarpretter II s. 51, 118.
- Röwekamp, overlærer III s. 111.
- Røwekamp, Emmi, byrådsmedlem III s. 121.
- von Saldern, Caspar, amtskriver, borgmester I s. 185 f., 193 f., 200 f., 202, 222, 234, II s. 6 f., 12, 14, 35.
- von Saldern, Caspar, gehejmeråd I s. 186, II s. 33.
- von Saldern, Friedrich, amtskriver I s. 186, 210 f., 237.
- Sarauw, Conrad Fr. E. Th., herredsfoged II s. 197.
- Schacht, kredsskoleinspektør III s. 111.
- Schacht, Ehlers, kancelliskriver I s. 98.
- Schack, greve II s. 92.
- Schack, O. D., greve, amtmand III s. 140.
- Schade, Hans Peter, købmand, skipper II s. 81 ff.
- Schendorff, Christian, postfører II s. 112, 120.
- Scheffner, Johan Hinr., rektor III s. 13, 68.
- Schellenberg, Walter, SS-brigadefører III s. 244.
- Schierbentz, Christian, vinudskænker I s. 223.
- Schipper, Knudt H., skipper II s. 140.
- Schlaikier, Erich, forfatter III s. 78.
- Schlaikier, Hans, kaptajn III s. 188.
- Schlichting, kredsskoleinspektør III s. 70.
- Schlüter, Niels I s. 75.
- Schmergel, Johann Nicolaus, lærredsfabrikant II s. 86.
- von Schmettau, Samuel Leopold, amtmand II s. 18, 70, 75.
- Schmid, Hans Gottlieb, kapellan II s. 56.
- Schmidt, Johannes, provst, konsistorialråd II s. 52 f., 55 ff.
- Schmidt, dyrlæge III s. 54.
- Schmidt, gæstgiver II s. 202.
- Schmidt, gæstgiver III s. 90, 118.
- Schmidt, sagfører III s. 32.
- Schmidt, Haderslev, stabskirurg II s. 45.
- Schmidt, A. C., købmand III s. 6.
- Schmidt, I. A., købmand III s. 230.
- Schmidt, Jep, kredsleder III s. 212 f.
- Schmidt, Johs., præst, Vodder III s. 169, 192.
- Schmidt, Rasmus Jørgensen II s. 61.
- Schneider, Johann Mathias, orgelbygger II s. 53.
- Schou, Johan Heinrich, guldsmed II s. 109.
- Schow, Bendix Franz, borgmester, byskriver, II s. 19 f., 37 ff., 66, 128 ff., 133, 141, 144, 149, 158, 162, 165 ff.
- Schow, Georg Heinrich Leonhard, borgmester II s. 154, 171 f., 174 f., 178 ff., 187 ff., 192, 194 ff.
- Schow, Wilh., dr. II s. 186.
- Schrader, advokat, Kiel II s. 19.
- Schrader, A. III s. 39.
- Schreck, Wilhelm, borgmester III s. 100, 116, 161.
- Schreiber, Henning Cai, feltskærer I s. 223.
- Schröder, Ernst, redaktør III s. 217.
- Schröder, Iver, rådmænd I s. 179.
- Schröder, Jørgen I s. 131.
- Schröder, Richard, murer III s. 154, 175, 200.
- Schulin, K. W., greve III s. 138.
- Schunck, Caspar, fysikus, dr. med.

- II s. 16, 116.
 Schwennesen, advokat III s. 16.
 Schwennesen, Cathrine, f. Thomsen
 II s. 71.
 Schwennesen, Jacob, købmand
 II s. 71 f.
 Schwennesen, Jacob, skipper II s. 23.
 Schwennesen, Schwenne, skipper
 II s. 72.
 Schwerdt, Otto III s. 234.
 Schönfeld, Gustav F. K., »Oberfeld-
 webel«, III s. 220, 252.
 Schönke, H. C. A., kørelærer
 III s. 215.
 Sdien, Barthold, rådmænd, byfoged
 II s. 20, 38.
 Sdien, Jacob, rådmænd I s. 205, II s.
 6, 12 ff., 22, 38.
 Seger, rektor III s. 71 f., 79.
 Sehested, Bertram, amtmand I s. 154,
 181.
 Siemon, Hans, landråd III s. 50, 111,
 113, 115, 123.
 Sievers, Georg M., herredsfoged
 II s. 128.
 Sinsø, Enevold, skorstensfejer
 II s. 104.
 Skau, J. P. II s. 220.
 Skrumsager, J. N. H., gårdejer,
 København III s. 61.
 Skytte, Jørgen, forpagter I s. 91, 128.
 Schmidt, Christoph, kaptajn
 III s. 220, 230.
 Smith, Jonathan, tandlæge III s. 45,
 108.
 Snitger, Hans, snedker II s. 30.
 Sodborg, Kristen Dam, grosserer
 III s. 246, 248.
 Soedorff, Carl (alias dr. Resen-
 schmidt), redaktør III s. 20.
 von Soest, Adolf I s. 223.
 Soltwedel, Hans Christopher, skarp-
 retter, rakker II s. 50, 224.
 Soltwedel, Peter II s. 58.
 Speckhahn, barber III s. 23.
 Spiker, hvedsmand I s. 51.
 Sponeck, greve II s. 190.
 von Sprogh, generalfeltmarskal-
 løjtnant I s. 86.
 Staack, Chr. Johs., biografejer
 III s. 84.
 Stahl, Frederik Christoffer I s. 154.
 Stahl, Sebastian, amtskriver I s. 100,
 128, 154, 185.
 Stallknecht, bygningsinspektør
 II s. 110.
 Stallknecht, A. T., jernstøber
 II s. 210, III s. 92, 98.
 Stallknecht, Nis, borgmester I s. 88.
 Starup, Claus, pottemager II s. 104.
 ter Steegen, Hans, hofjtener, lens-
 mand I s. 49, 88, 142, 153, 154.
 Steffenhagen, Hugo, overregerings-
 inspektør III s. 220.
 Stehr, gæstgiver III s. 8.
 Stemann, Christian, amtmand
 II s. 154, 186, 188, 190, 199.
 Stemann, Otto Johan, amtmand
 II s. 130, 138, 146, 149.
 Stenbock, Magnus, general I s. 233.
 Stisgaard, apoteker III s. 23, 38.
 Stolzenburg, slagtermester III s. 214.
 Struck, Peter, købmand I s. 116.
 Sturm, Alexander, bykæmner, ind-
 kvarteringsbilletør II s. 24 f., 35,
 48.
 Stöckler, Anna Catharina, skarpret-
 terenke II s. 50.
 Suadicani, Victor Andreas, bysekre-
 tær II s. 154, 189, 196.
 Suenson, Ed., kaptajn II s. 189 f., 191.
 Sundt, Chr., major II s. 128.
 Svane, Erik Bondo, dommerfuldmæg-
 tig III s. 237, 246.
 Swanholm, redaktør III s. 174, 199.
 Swarte Hans, hofknægt, se:
 ter Steegen, Hans.
 Svendsen, teaterdirektør III s. 76.
 Svendsen, Nicolai, redaktør, sen.
 amtsskolekonsulent III s. 45, 59.
 Svenningsen, Nils, udenrigsministe-
 riets direktør III s. 248.
 Söhnlein, Wolfgang, SD-mand
 III s. 231.
 Sønnichsen, Troels, underlærer
 II s. 63.

- Sørensen, Nicolai, boghandler II s. 185, 192, 197, 210, 217 f., 222 f., 227, III s. 6, 16, 93.
 Sørensen, Richard, redaktør III s. 56.
- Tagesen, Th. III s. 103.
 Tagmoes, Nis, tjenestekarl, krybskytte II s. 45 ff.
 Tandrup, købmand III s. 163.
 von der Tann, major II s. 192.
 Tardini, Felix von, kirurg II s. 118.
 Taysen, Hans, rådmand I s. 193.
 Taysen, Peter I s. 97.
 Taysen, Peter, borgmester I s. 194.
 Tegen, Fritz, sagførerfuldmægtig III s. 193.
 Tegen, musikdirektør III s. 77.
 Terkels, Karen, tyv II s. 47.
 Terkildsen, Aage, biografejer III s. 83.
 Tettenborn, general II s. 130.
 Texiere, Jacob, skuespiller III s. 76.
 von Thaden, Heinrich, Hauptmann I s. 82, 84.
 Thaning, O. C. B., købmand III s. 54.
 Thau, Jens, skoleinspektør III s. 163, 177, 186, 221.
 Thomsen, Christopher Fr., skipper II s. 140.
 Thomsen, Ingeborg Refslund III s. 128, 130, 166, 201, 218, 221 f., 226, 248.
 Thomsen, Kr. Refslund, amtmand III s. 60, 122 ff., 127, 145, 166 f., 189, 201, 218 f., 224, 228 ff., 234 f., 239, 248 ff.
 Thomsen, Marie III s. 166.
 Thomsen, Nicolai, organist I s. 147, 179.
 Thomsen, Rasmus, frimenighedspræst III s. 68.
 Thomsen, Thomas, postmester II s. 87, 100, 120 f.
 Thomsen, Thomas II s. 91.
 Thordsen, Peter, rebslager II s. 110.
 Tiedemann, Lucas, byskriver I 97 ff., 103, 107.
 Tielsen, Margrethe, købmandsenke II s. 8.
- Tillisch, Christian Ludvig, amtmand II s. 170 f.
 Tillisch, Fr. Ferd., kommissær II s. 197.
 Tofft, Lorenz, senator III s. 116, 121, 123.
 Tofft, N., slagtermester III s. 45, 113.
 Toft, skræddermester III s. 37.
 Toft, Nis, sygekassekasserer, redaktør III s. 117, 175.
 Tolderlund, fru, Årup III s. 76.
 Tondering, garver III s. 18, 23.
 Tondering, N., garver III s. 38, 45, 47.
 Tonnesen, Hans, diakon III s. 65, 67, 85.
 Top, J. P., jernhandler III s. 100.
 Torstensson, sv. general I s. 81.
 Tramm, lærer III s. 79.
 Trebitz, E., overlærer III s. 114.
 Troll, Andreas II s. 48.
 Trumpf, slagtermester III s. 102.
 Tumbøl, Peter, købmand I s. 116.
 Tüchsen, Peter, kontrollør II s. 81.
 Tyroll, J. P., klejnsmed II s. 197.
 Tögesen III s. 120.
 Tønder, maler II s. 83.
- Uetzmann, major, dr. III s. 219 f., 227.
 Uthhoff, H. W., kaptajn, Flensborg III s. 215.
 Ullerup, kaptajn III s. 29.
 v. Uslar, Raphael Posé Perfecto, landråd III s. 30, 47 ff., 54, 72, 74.
- Wagner, skarpretter, Haderslev II s. 47.
 Warhlich, Marcus III s. 85.
 Valdemar, biskop af Slesvig I s. 38.
 Valentiner, Chr. August, provst III s. 13.
 Wallenstein, feltherre I s. 76, 78.
 Wallentin, Adolf, overlærer III s. 179.
 Wardanus, Peter, præst, Hjordkær I s. 136.
 von Warner, Egerich Christian, kvak-salver II s. 119.

- Weber, Fr. Chr., advokat III s. 169.
 Weber, Johan Georg, bykok II s. 104.
 Weber, Peter Andreasen, underlærer II s. 63.
 Wedel Jarlsberg, Friedrich Wilhelm, baron, amtmand II s. 98.
 Weimann, O., tandlæge III s. 108.
 Weiss, Johann, sadelmager III s. 175, 198 f., 201, 224.
 Wendler, Chr., byskriver, organist I s. 117, 159.
 Wenmaring, Bendix II s. 43.
 Wenmaring, Henning, skovfoged II s. 43.
 Wenmaring, Johan Hinrich, huslærer, byfoged II s. 38, 43.
 Verdich, dentist III s. 163.
 Verrier, Paul, professor III s. 122, 125.
 Vest, købmand III s. 163.
 Westerby, Niels, fung. politimester III s. 201.
 Wied, ølbrygger III s. 18.
 Wiemer, dr., sygehuslæge III s. 47, 74, 79, 108, 179.
 Vieth, Hans, apoteker I s. 198.
 Wiggers, Friedrich Heinrich, fysikus, dr. II s. 32, 45, 116, 119.
 Wilckens, A., maler, konservator III s. 65.
 von Wildenrath-Krabbe, Margrethe, redaktør III s. 59.
 Wilhelm af Braunschweig, hertug I s. 55.
 Wilhelm, konge af Preussen III s. 20.
 Wilhelmson, madam, privatskoleleder III s. 68.
 Wilhelmson, førstelærer, sen. rektor III s. 68, 70, 72.
 Willison, eng. løjtnant III s. 124 f.
 Winstrup, L. A., kgl. bygningsinspektør II s. 206, 211, 215, III s. 14.
 Winther, Heinrich, fattigfoged II s. 69.
 v. Winterfeldt, Johan Friedrich, amtmand I s. 71, 100, 116, 148, 159.
 von der Wisch, Benedikt, amtmand I s. 58.
 von der Wisch, Jürgen, amtmand I s. 154.
 Wismar, E., biografejer III s. 84.
 Voetmann, købmand, senator III s. 34 f., 100, 107.
 Voetmann, Hans Christian, dep. borger II s. 22.
 Voetmann, J. J., tømmerhandler III s. 138.
 Wohlenberg, boghandler III s. 78.
 Voigts, Hinrich Nicolaus, gestapomand III s. 238.
 Volckhard, Christian Albrecht, præst, Bjolderup I s. 202.
 Wolff, rektor III s. 13.
 Wolgast, Fr., lærer, Kiel III s. 46.
 Volkmer, Friedrich I s. 74.
 Wollesen, bogholder III s. 85.
 Wollesen, J., overlæge, dr. med. II s. 237.
 Worsaae, Anton Heinrich Havemann, apoteker II s. 211, 216, 226 f., III s. 5, 10, 13, 16, 92.
 Worsaae, Peter M., amtsforvalter II s. 214, 225.
 Voss, C., arkitekt, Kiel III s. 65.
 de Voss, Hans, maler III s. 122.
 von Wouvern, Johann, minister I s. 91.
 von Woyna, oberstløjtnant II s. 222.
 Wraamann, N. H., mineralvandsfabrikant III s. 99.
 Wrangel, svensk general I s. 82 f.
 Vreden, Adolph, borgmester III s. 39 f., 42 ff., 44, 75, 84, 93.
 Wuhnsen, Jacob Petersen, glarmester, bykæmner, kvaksalver II s. 25, 118.
 Würzburg, H. J., oberst I s. 83.
 Wärner, Niels, repræsentant III s. 35.
 Wöhlk, N., maler III s. 122.
 Zachariassen, Johs. L., orgelbygger III s. 36, 98, 136.
 Zachariasen, Sybrand, orgelbygger III s. 136.
 von Zedlitz, preussisk kommissær II s. 222, 225.
 Zehr, Justus W., kirurg II s. 45.

Zimmermann, Timotheus, apoteker
I s. 166.

Zweichel (Schwichelius), Christoph,
kantor I s. 159.

Ølgaard, Axel, sparekassedirektør

III s. 151.

Ørum, E. B. B., kriminalbetjent

III s. 249.

Årup, Claus, byfoged I s. 68, 70,
93 ff., 178.

Indhold

Tiden 1864-1920

Af H. H. Worsøe

Overgangstiden	5-24
Overgangstiden 5, Nationale demonstrationer i 1865. Frederiksklubben 6, Forbindelserne udadtil 8, Indkvartering og kasernebyggeri 10, Skoleforholdene ordnes 11, Kirkelige forhold 13, Den officielle indlemmelse i Preussen 14, De første valg 15, Kommunale arbejder 17, Borgmesterskifte 18, Tildragelserne 1868-69 20, Den preussiske kommunallov indføres 22, Borgmestervalg 23, De bristede forhåbninger 24.	
Teknisk udvikling	25-36
Byens særpræg 25, Befolkningstal 27, Byens areal 28, Kolstrup 29, Bybilledet forandres 31, Jernbaner og teknik 32, Belysning og strøm 35.	
Byens styre	36-45
Borgmester von Krogh og hans politik 36, Dansk repræsentation i bystyret 37, Borgmestervalgene 1881-82, Michael Jebsen 40, En politisk satire 42, Borgmester Vredens afskedigelse 43, Rickmers vælges til borgmester 44, Dansk-socialdemokratisk samarbejde 45.	
Nationale forhold	46-64
De tyske aviser 46, Landråder og andre tyske embedsmænd 48, Det nationale styrkeforhold 51, J. P. Junggreen og advokat Bekker 52, Frederiksklubben 53, Kredsen omkring Sprogforeningen 54, De danske aviser 56, H. P. Hanssen overtager Hejmdal 57, Folkehjem 60, De tyske overgreb 62, C. C. Fischers udvisning 63.	
Det kulturelle liv	64-90
Kirken og provsterne 64, Theodor Kaftans virke 65, Valg	

af menighedsrepræsentanter 66, De kirkelige strømninger 66, Skt. Jørgens kirke 68, Skoleforholdene i 1870'erne 68, Skolebygningerne 70, Günderoths skole nedlægges 71, Skolevæsenet omkring århundredskiftet 71, Den kongelige realskole oprettes 72, Andre skoler og undervisningsanstalter 72, Museet 74, Teater 75, Musik, litteratur og foreningsliv 77, Tysk kulturpolitik 78, Folkelige forlystelser 80, Moral, værtshuse, dans og drikfældighed 84, Byens personligheder 86, Særlige begivenheder 86.

Økonomi og erhverv	90–110
Byens udgiftsbudget og gæld 90, Indtægter og skatter 92, Pengeinstitutterne 92, Sejlskibenes sidste glansperiode 94, Skibsbyggeriets ophør, Dampskibene 97, Industri og handel 98, Havn og fiskeri 100, Håndværk 102, Svende og arbejdere 103, Socialdemokratiet 104, Social forsorg 105, Sundhedsvæsen og brandværn 107, Politi og retsvæsen 110.	
Fra verdenskrig til afstemningsdag	111–126
Arrestationer og mobilisering 111, Hejmdal forbydes 112, De første krigsforanstaltninger 113, Hverdagen forandres 114, Borgmesterskifte og nyvalg til byrådet 116, Revolutionen kommer til Åbenrå 117, Mødet på Folkehjem den 17. november 1918 118, Bystyret omformes 120, De sidste forberedelser 123, Afstemningsdagen 125.	

Mellem to krige

Af Gottlieb Japsen

Tiden før genforeningen	127–132
Økonomiske og sociale forhold	132–154
Byggeriet 134, Industri og håndværk 135, Handel 138, Havnen 140, Handelsflåden 142, Trafikken til lands 144, Banker og sparekasser 149, Byens finanser 151, De kommunale værker 152, Arbejdsløshed 153.	
Nationale, politiske og kulturelle forhold	154–160
Den almindelige politiske udvikling før 1933	160–175
Valg 152, Tyskerne 167, Socialdemokraterne 171.	
Kulturelle forhold	175–190
Skoler 175, Børnehaver 182, Kirken 183, Andre kulturelle forhold 184.	

Tiden fra 1933	190–208
Nazismen 190, Antinazismen 196, Kulturelle forhold 203.	

Under besættelsen

Af Johan Hvidtfeldt

Den 9. april	209–216
Tyskerne rykker ind 209, Indkvartering og arrestationer 214.	
De første år	216–229
Mindretallet 217, Ortskommandanturen 219, Alsang og danske møder 221, Presse og skole 223, Beskæftigelse og boliger 224, Overflyvninger og civilforsvar 225, Begyndende modstandsbevægelse 226, Tyske bevæbnede organisationer 227, Valg 228.	
Modstand og terror	229–239
Den 29. august 230, Sicherheitsdienst 231, Sabotage 231, Tyske modaktioner 233, Modstandsbevægelsen rives op 234, Strejke og afvæbning af politi 238.	
Mod afslutningen	239–252
Restriktioner 240, Invasionsfare og evakuering 241, Flygtninge 242, Bernadotte 243, Beslaglæggelser 244, Tyskerne gør klar til kamp 245, Modstand og sabotage 246, Kapitulationen 247, Englænderne i Åbenrå 249.	
Noter og henvisninger	253–268
Billedfortegnelse	269–271
Personregister	273–294